Caṇḍamāruta Mahācārya Granthamālā - 1

चण्डमारुत-महाचार्य-विरचिते

वेदान्तविजये

ब्रह्मविद्याविजयः

BRAHMAVIDYĀVIJAYAḤ

of

Caṇḍamāruta-Mahācārya

Critically Edited by

Dr. K.K.C.S. Badhri Narayanan

Vyakarana Siromani, M.A., M. Phil, B.Ed, Ph.D

CAṆḌAMĀRUTA MAHĀCĀRYA
GRANTHASAṂRAKṢAṆA SAṂSTHĀ

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीदाशरथिगुरवे नमः

श्रीश्रीनिवासमहागुरवे नमः

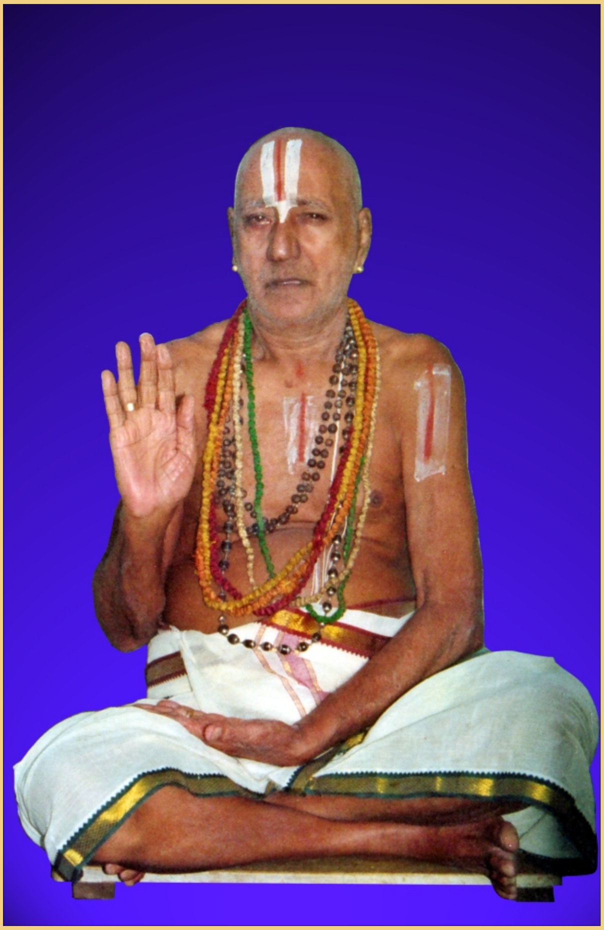
चोलसिंहपुरम्
कोयिल् कन्दाडै चण्डमारुतम्

रामानुजाचार्यः

अस्मत्परमाचार्यवर्याः

सम्पत्कुमाराचोर्यः

अस्मदाचार्यवर्याः

Caṇḍamāruta Mahācārya Granthamālā - 1

चण्डमारुत-महाचार्य-विरचिते

वेदान्तविजये

ब्रह्मविद्याविजयः

BRAHMAVIDYĀVIJAYAḤ

of

Caṇḍamāruta-Mahācārya

Critically Edited
by

Dr. K.K.C.S. Badhri Narayanan
Vyakarana Siromani, M.A., M. Phil, B.Ed, Ph.D

Foreword by

Dr. K.K.C. Lakshmi Narasimhan
Vyakarana Siromani, M.A., B.Ed, Ph.D

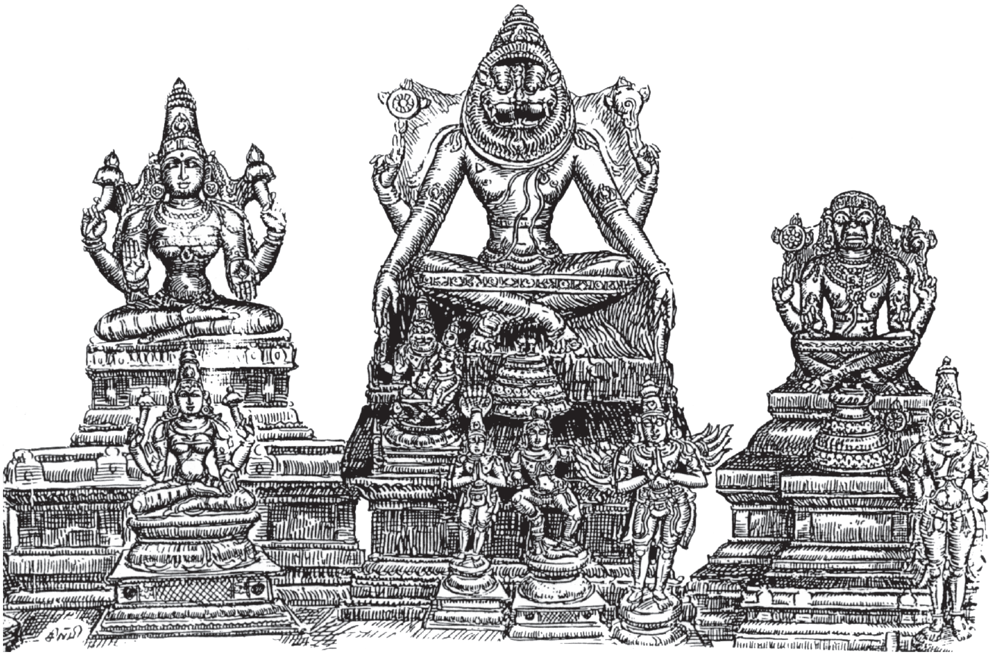
CAṆḌAMĀRUTA MAHĀCĀRYA
GRANTHASAṂRAKṢAṆA SAṂSTHĀ
16/1, Sannidhi Street, Kuzhippanthandalam
Kancheepuram Dist., Tamil Nadu - 603105

(Email: kkcln3@gmail.com)
First Edition 2017

Published by:
Dr. K.K.C. Lakshmi Narasimhan
CAṆḌAMĀRUTA MAHĀCĀRYA GRANTHASAṂRAKṢAṆA SAṂSTHĀ
16/1, Sannidhi Street, Kuzhippanthandalam
Kancheepuram Dist., Tamil Nadu - 603105

Printed by:
M/s Flash Offset
111 B, Balaji Garden
Thindal
Erode - 12

DEVOTEDLY OFFERED TO

AND

ALL OUR PŪRVĀCĀRYAS

विषयसूचिका

(CONTENTS)

FOREWORD

We, on behalf of Caṇḍamāruta Mahācārya Granthasaṁrakṣaṇa Saṁsthā, are happy to publish our first volume of the works of Caṇḍamarutam Mahācārya (well-known as Caṇḍamārutam Doḍḍācārya), one of the stalwarts on Viśiṣṭādvaita School of Śrī Rāmānuja, on the special occasion of 1000th birthday celebrations of Śrī Rāmānuja.

A few years back, when my brother K.K.C.S. Badhri Narayanan expressed his wish to work on the treatises authoured by Caṇḍamarutam Mahācārya, I suggested him that he should take up a project of a critical edition of the unpublished manuscripts of Caṇḍamarutam Mahācārya, for his doctoral thesis Vidyāvāridhi (Ph. D) of Rashtriya Samskrit Vidyapeetha, Tirupati. The present book is the revised version of the above thesis, with modifications and addition of notes, etc.

Our further discussions to publish the other works of Mahācārya as critical editions which resulted in the formation of Caṇḍamāruta Maḥācārya Granthasaṁrakṣaṇa Saṁsthā, an organization to undertake the publication of all the works of Mahācārya, with all the references and original quotations/citations therein as handy manner. For, till recent times, a number of Sanskrit books have been published with variations and variable editions.

Almost very shortly after Śrī Rāmānuja, a number of philosophic schools, with a little variations and differences, had emerged in consequent times such as Dviata, Śuddhadvaita, Śuddhādvaita on Vaiṣṇava concepts, Śaiva-viśiṣṭādvaita with Śaiva concepts and Śakti-viśiṣṭādvaita with Śākta thoughts. Morever, in the post-Rāmānuja period, a number of Advaita followers had started refuting the philosophy of Viśiṣṭādvaita for which Vedāntācārya (well-known as Vedāntadeśika) played an important role in safeguarding by way of justifying the thoughts of Śrī Rāmānuja.

Mahācārya's Caṇḍamāruta is the commentary on Śatadūṣaṇī of Vedāntācārya, the well-known rejoinder to the philosophic treatise Vedānta-dīpikā authored by Nṛsimhāśramin of Advaita school. Therefore, Mahācārya came to be known as Caṇḍamaruta Mahācārya.

Caṇḍamaruta Mahācārya had authoured a number of works of which Vedāntavijaya (comprising of 5 sections) as well as Pārāśaryavijaya, a prominent commentary on Śārīrakamīmāṁsābhāṣya (Śrībhāṣya) of Śrī Rāmānuja. Other

philosophical works are Śrībhāṣya-sūtropanyāsa, Upaniṣanmaṅgaladīpikā and Śrīrahasyamīmāṁsā as well as a commentarial work viz. Sarvārthasiddhi-vyākhyā. His stotra-form contributions are Śrīghaṭikācaleśa-yogalakṣmīnṛsimhasuprabhāta, Veṅkaṭeśa-ṣaṭślokī, Śrīkūranāthastuti and two on Vedāntācārya viz., Vedāntadeśikaviṁśati and Vedāntadeśika-vaibhavaprakāśikā.

Our survey of manuscripts of Mahācārya's Pārāśaryavijaya, a detailed and shielding commentary on Śārīrakamīmāṁsābhāṣya (Śrībhāṣya), reveals a fact the first Adhyāya of the work is available but in plenty. This treatise is one of the classical examples for the proficiency of Mahācārya on the subject and a good command over the Sanskrit language.

Vedāntavijaya consists of five parts - Guruvijaya (also known as Gurūpasattivijaya and Gurūpasadanavijaya), Advaitavidyāvijaya, Brahmavidyāvijaya, Sadvidyāvijaya and Vijayollāsa (which is to have included Parikaravijaya).

The Brahmavidyāvijaya consists of four sections dealing with Paravidyā, Antarādityavidyā, Akṣividyā and Daharavidyā. Mahācārya, with all earlier textual references, justifies the philosophy of Śri Rāmānuja as well as the Supremacy of Nārāyaṇa. This work not only proves the proficiency of Mahācārya's linguistic and logical knowledge but also his systematic way of presentation of his views. To avoid the length of the treatise, he advises us to refer some sections in his other works viz., Parikaravijaya (p.183) Advaitavidyāvijaya (p.190) and Upaniṣanmaṅgaladīpikā (p.191) as and where required.

As far as the old manuscripts (palm-leaf) and the transcripts are concerned with, the writing style of the scribe (lekhaka), the scripts (lipi), damaged parts of manuscripts pose a big problem in editing any treatise. The contents (text) of manuscripts available in different custodians vary in many places. As such, a critical edition of the treatise is inevitable to bring out what the author of the work exactly wishes to state.

Śrī. Badhri Narayanan, in this critical edition, had taken pains to consult three palm-leaf manuscripts and two transcripts. Generally the editors or authors just provide in footnotes the treatises referred to by the author. However, one more problem persists that the references in many places do not match with the different editions available now with regional variations. For instance, Vālmīki Rāmāyaṇa has two versions viz. Northern and Southern. We are yet trying to locate the Carama-śloka of Varāha in the Purāṇas although we have the verses in

our daily practice. In such condition, Śrī. Badhri Narayanan has provided maximum original quotations / citations in the footnotes for the easy and convenient reading and understanding of the textual context.

Caṇḍamāruta Mahācārya Granthasaṁrakṣaṇa Saṁsthā aims at surveying and procuring the copies of manuscripts of Caṇḍamāruta Mahācārya and to publish them as critical editions. We are happy to present now the the critical edition of Brahmavidyāvijaya. A project of critical edition of Pārāśaryavijaya is on besides Guruvijaya and Advaitavidyāvijaya are in progress. With the benevolent grace of our Lord Śrimannārāyaṇa, all the treatises are to be published with translation in near future.

K.K.C. LAKSHMI NARASIMHAN
General Editor & Publisher
Caṇḍamāruta Mahācārya
Granthasaṁrakṣaṇa Saṁsthā

ACKNOWLEDGEMENTS

I pay my homage to my father and Ācārya Śrī U.V. Cholasimhapuram Koyil Kandāḍai Caṇḍamārutam Sampatkumāra Doḍḍācārya Svāmin for his support and blessing to complete the critical edition of this book for Vidyāvāridhi (Ph. D) degree. The critical edition submitted to Rashtriya Samskrit Vidyapeetha, Tirupati, is now revised and improved as present publication. I am thankful to my then guide Dr. R.S. Tripathi and other faculty members of the Dept. of Viśiṣṭādvaita Philosophy.

I express my sincere thanks to the Authorities of Ananthacharya Indological Research Institute, Mumbai-5, Sri Venkateshwara Oriental Research Institute, Tirupati, Oriental Research Institute, Mysore and Adyar Library & Research Centre, for providing me with the facility to photograph the palm-leaf manuscripts and transcripts required for this project.

I am also thankful to Śrī. L.M. Ramakrishnan, the President, Bharathi Vidya Bhavan MHSS, Erode and Smt. Aruna Ramakrishnan, the Vice-President of the same as well as other members to have permitted me to take up my project. My friends Śri. R. Sridharan and Sri. N, Parthasarathy of Sanskrit Dept of the above school and Sri Krishnan of Melukote deserve special thanks for their kind and valuable help during my Ph. D project as well now to bring the book.

Śrī U.V. Cholasimhapuram K.K.C. Lakshmi Narasimha Doḍḍācārya Svāmin, my elder brother and my present Ācārya, has been instrumental in persuading me to take up this project of this edition by offering valuable guidelines and suggestions in times and designing this book. I am proud that I am more associated with him in the further publications of the treatises of Caṇḍamārutam Mahācārya (Doḍḍācārya). I pay my homage to him by way of expressing my gratitude.

I am thankful to M/s Flash Offset Printers, Thindal, Erode to have promptly bringing out the book with neat printing and good binding.

K.K.C.S. BADHRI NARAYANAN

उपयुक्तग्रन्थानां संकेतसूची
(Abbreviations)

ग्रन्थनाम	संकेतः
अगस्त्यसंहिता	अ.सं
अथर्वशिखोपनिषत्	अ.शिखा
अथर्वशिरसोपनिषत्	अ.शिर
अमरकोशः	अ.को
आत्मप्रबोधोपनिषत्	आ.प्र.उ
ईशावास्योपनिषत्	ई.उ
ऐतरेयारण्यकम्	ऐ.आ
ऐतरेयोपनिषत्	ऐ.उ
कठोपनिषत्	कठ.उ
कूर्मपुराणम्	कू.पु
केनोपनिषत्	के.उ
कैवल्योपनिषत्	कै.उ
क्षुरिकोपनिषत्	क्षु.उ
छान्दोग्योपनिषत्	छा.उ
जाबा™ापपनिषत्	जा.उ
तैत्तरीयोपनिषत्	तै.उ
तैत्तरीयब्राह्मणम्	तै.ब्रा
नृसिंहपुराणम्	नृ.सि.पु
नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषत्	नृ.पू.ता.उ
नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषत्	नृ.उ.ता.उ
पाणिनिसूत्रम्	पा.सू
पाद्मपुराणम्	पा.पु
पिप्प™ादोपनिषत्	पि.उ
पुरुषसूक्तम्	पु.सू
बृहदारण्यकोपनिषत्	बृ.उ

ग्रन्थनाम	संकेतः
ब्रह्मसूत्रम्	ब्र. सू
ब्रह्माण्डपुराणम्	ब्र.पु
ब्रह्मोपनिषत्	ब्र.उ
भगवद्गीता	भ.गी
भागवतमहापुराणम्	भा.पु
मत्स्यपुराणम्	म.पु
मनुस्मृतिः	म.स्मृ
महानारसिंहोपनिषत्	म.ना.सि.उ
महानारायणोपनिषत्	म.ना.उ
महाभारते आदिपर्व	म.आदि
महाभारते आनुनासिके	म.आनु
महाभारते आश्वमेधिके	म.आश्वे
महाभारते उद्योगपर्व	म.उद्यो
महाभारते नारायणीये	म.नारा
महाभारते मोक्षधर्मे	म.मो
महाभारते शान्तिपर्व	म. शा
महाभारते सभापर्व	म.सभा
महोपनिषत्	महो.उ
माण्डूक्योपनिषत्	मा.उ
मार्कण्डेयपुराणम्	मा.पु
मुण्डकोपनिषत्	मु.उ
मैत्रायणीयोपनिषत्	मै.उ
रामोत्तरतापनीयोपनिषत्	रा.उ.ता.उ
रामोपनिषत्	रा.उ
वराहपुराणम्	व.पु
वामनपुराणम्	वा.पु
वाल्मीकिरामायणम्	वा.रा
वासुदेवोपनिषत्	वासु.उ

ग्रन्थनाम	संकेतः
विशिष्टाद्वैतकोशः	वि.को
विष्णुपुराणम्	वि.पु
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्	वि.स.स्तो
विष्णुस्मृतिः	वि.स्मृ
शङ्खस्मृतिः	शं.स्मृ
श्वेताश्वतरोपनिषत्	श्वे.उ
सावित्रोपनिषत्	सावि.उ
सूर्यतापोपनिषत्	सू.ता.उ
सुबा™ापनिषत्	सु.उ
हरिवंशपुराणम्	ह.वं

ब्रह्मविद्याविजयग्रन्थमातृकाकोशविवरणम्

(Details of Manuscripts & Transcripts)

1. अनन्ताचार्य भारतीयशोधसंस्था, मुंबापुरी (Ananthacharya Indological Research Institute, Mumbai) ग्रन्थलिप्यां वर्तमानः, संपूर्णः च 48 तालपत्रात्मकः (संख्या – 001)। निक्षेपवित्तः तालपत्रलेखकः।

2. श्रीवेङ्कटेश्वर प्राच्य शोधसंस्था, तिरुपति (Sri Venkateshwara Oriental Research Institute, Tirupathi) तेलुगुलिप्यां वर्तमानः संपूर्णश्च 82 तालपत्रात्मकः (संख्या - 6616)। गाधी राघवाचार्यः तालपत्रलेखकः।

3. राजकीय प्राच्यकोशागारः, मैसूरु (Oriental Research Institute, Mysore) तेलुगुलिप्यां वर्तमानः तालपत्रकोशः (संख्या – 6564) 66 पत्रात्मकः, असंपूर्णश्च।

4. अनन्ताचार्य भारतीयशोधसंस्था, मुंबापुरी (Ananthacharya Indological Research Institute, Mumbai) देवनागरीलिप्यां वर्तमानः कागजपत्रात्मकः, संपूर्णः।

5 अडयार् शोधसंस्था ग्रन्थालये (Adyar Library & Research Centre, Adyar, Chennai) वर्तमानः 190 कागजपत्रात्मकः कोशः, संपूर्णः (संख्या — TR-245/558)।

महाचार्यवैभवम्

वाधूलश्रीनिवासार्यतनयं विनयाधिकम् ।
प्रज्ञानिधिं प्रपद्येऽहं श्रीनिवासमहागुरुम् ।।

भगवद्रामानुजमुनेः पूर्वाश्रमसम्बन्धिनः प्रियभागिनेयस्य वाधूलान्वयजस्य दाशरथेः (मुदलियाण्डान्) वंशे कृतावतारोऽयं श्रीनिवासमहागुरुरिति प्रख्यातो महाचार्यः (दोड्डाचार्यः)। **'स्वामी दोड्डयाचार्यवैभवप्रकाशिका'** इति ग्रन्थानुसारेण रामानुजदासेत्यपरनामधेयस्य महाचार्यस्य चरित्रमत्र संगृह्यते। महाचार्यवंशावलिः-

1. मुदलियाण्डान् (श्रीदाशरथिगुरुः)
2. कन्दाडैयाण्डान्
3. कन्दाडै तोलप्पर्
4. ईयान् रामानुजाचार्यः
5. श्रीगोपुरनायनार्
6. देवप्पेरुमाल् तोलप्पर्
7. पोरेट्टु नयानार्
8. अरशरप्पै
9. कन्दाडै नयानार्
10. तोलरप्पै
11. पेरियप्पन् (श्रीनिवासाचार्यः)
12. **चण्डमारुतं दोड्डयाचार्यः (महाचार्यः)**

घटिकाचलस्य (चोलसिंहपुरम्) समीपे 'एरुम्भी'ति ग्रामे श्रीमद्वरवरमुनेः (मणवालमामुनि) अष्टदिग्गजेति प्रसिद्धाचार्याष्टस्वेकः देवराजमुनिः (एरुम्बियप्पा) समभवत्। अत्रैवास्य महाचार्यस्य जननमभूत्। महाचार्यस्य पितामहः तोलरप्पै। तस्य पेरियप्पन् (श्रीनिवासशर्मन्), शिरियप्पन् (देवराजशर्मन्) इति द्वौ पुत्रावास्ताम्। श्रीदेवराजाचार्यस्य कनिष्टपुत्रः दोड्डयाचार्यः (महाचार्यः)।

सर्वसिद्धित्रयोदश्यां लग्ने वेदप्रदाह्वये।
जातं कुम्भोत्तराषाढे महाचार्यमहं भजे।।

इत्यनेन श्लोकेन शुभकृत्संवत्सरे कुम्भमासे कृष्णत्रयोदश्यां गुरुवासरे उत्तराषाढे मीनलग्ने महाचार्यस्य जन्माभूदिति ज्ञायते। सकललक्षणैः समुद्भूतस्यास्य

महाचार्येतिनामकरणं स्वपित्रा देवराजाचार्येण कृतम्। वंशवृद्ध्यर्थमयं महाचार्यः स्वपितृव्येन पेरियप्पङ्गार्महोदयेन पुत्रत्वेन स्वीकृतः। तत्तदुचितकाले अन्नप्राशन-चौलोपनयनाक्षराभ्यास वेदाध्ययनशास्त्राभ्यासादिकं सर्वं सम्यगुपपादितम्। कालक्रमेण विवाहितः महाचार्यः स्वीकृतपितुः पेरियप्पङ्गार्स्वामिसन्निधावेवोभयवेदान्तग्रन्थ-कालक्षेपमकरोत्।

महाचार्यः सर्वशास्त्रपारंगतः घटिकाचलनृसिंहेऽतिशयितभक्तो नृसिंहमन्त्रसिद्धश्च व्यराजत। महाचार्यस्य महिमानं श्रुत्वा कृष्णदेवरायवंशस्थः अच्युतरायः एतच्छिष्यो बभूव। भगवन्नृसिंहाज्ञया घटिकाचलशृङ्गस्थं जीर्णं देवालयं पुनरुद्धृत्य, तदनन्तरं 'एरुम्भि' ग्रामस्य प्राच्यां स्थितं अरण्यप्रदेशं नगररूपतया परिणमय्य च तस्य चोलसिंहपुरम् इति नाम चकार। अनन्तरं तत्रैव देवालयं निर्मीय, भगवतो अमृतफलनाथस्य (अक्कारकनि) उत्सवमूर्तिं भक्तोचितं प्रतिष्ठापयामास। एकदा महाचार्यः श्रीपदपुरीं (तिरुपति) गत्वा तत्र भगवद्रामानुजाचार्यैः प्रतिष्ठापितगोविन्दराजं -

पद्माभूमिकराब्जलालितपदं काञ्चीपरीताम्बरं
पद्मालङ्कृतनाभिमध्यमुरसि भ्राजिष्णुपञ्चायुधम्।
बाहुद्वन्द्वविराजिचक्रजलजं पद्मोपमास्येक्षणं
गोप्तारं जगतामहीन्द्रशयनं गोविन्दराजं भजे।।

इत्यादिभिः मङ्गलाशासनपूर्वकं संसेव्य, ततः श्रीवेङ्कटाद्रिं गत्वा, भगवतः श्रीनिवासस्य संसेवनकाले अर्चकमुखेन 'अत्रैव स्थित्वा उभयवेदान्तप्रवचनं कुरु' इति भगवतः श्रीनिवासस्याज्ञानुसारं विंशतिवर्षाणि भगवद्रामानुजसंप्रदायप्रवर्तनं कुर्वन् विललास।

श्रीभगवद्रामानुजाचार्यः स्वप्नमुखेन महाचार्यमेवमनुजग्राह -

प्रथमोऽनुग्रहः - एरुम्भी अय्यनप्पनैय्यङ्कार्महाशयस्य स्वप्ने आविर्भूय 'श्रीमन्नारायणालये तिरुमलैयप्पन् हस्ते स्थितं दीर्घश्यामलश्रीभाष्यकोशं महाचार्यस्य हस्ते समर्पये'त्युक्त्वैवमनुजग्राह -

वाधूलश्रीनिवासार्य तनयं विनयाधिकम्।
प्रज्ञानिधिं प्रपद्येऽहं श्रीनिवासमहागुरुम्।।

द्वितीयोऽनुग्रहः - तिरुक्कण्णपुरवासिनः श्रीभाष्यं तिरुमलै अय्यङ्गार्महाशयस्य स्वप्ने प्रादुर्भूय, महाचार्यवैभवमुपदिश्य **'श्रीकोशमेतं महाचार्यसन्निधौ समर्पये'**त्युक्त्वैव-मनुजग्राह -

श्रुतप्रकाशिकोक्तेन तृतीयेनैव हेतुना।
व्याख्यास्यत्यखिलान्वेदमौलिभागान्महागुरुः।। इति।

तृतीयोऽनुग्रहः - महाचार्यस्य स्वप्ने प्रसन्नस्सन्
त्वादीयानपराधोघान् त्वत्संबन्धिकृतानपि।
क्षमाम्यहं दाशरथेः संबन्धात् मा व्यथां कृथाः।।

इत्यनुगृह्य '**भो रामानुजदासे**'ति संबोधनमकरोत्। ततः प्रभृति महाचार्यस्य '**रामानुजदासे**'ति नामान्तरं संजातम्।

ततः महाचार्यः चोलसिंहपुरमागत्य संप्रदायप्रवर्तनं कुर्वन्नासीत्। एकदा महाचार्यस्य स्वप्ने राजकुमारवत् प्रतीतः भगवान् काञ्ची वरदराजः '**निद्राणं स्वपितरं प्रबोधये**'त्यवदत् राज्ञः कृते स्वाचार्यस्य गाढनिद्रातः प्रबोधनमनुचितमिति मत्वा महाचार्यः तूष्णीमभवत्। ततः भगवान् महाचार्यं कशयाताडयत्। प्रबुद्धो महाचार्यः '**काञ्चीवरदराज एव राजकुमारवत् दृष्टिपथं गत**' इति निश्चित्य काञ्चीवरदराजं मङ्गलाशासनपूर्वकं प्रणम्य चोलसिंहपुरमाजगाम।

तत्र नृसिंहाश्रमिनाम्नाऽद्वैतिविरचित'**वेदान्तदीपिके**'ति ग्रन्थस्य समाधानरूपेण वेदान्तदेशिककृत'**शतदूषणी**'ति ग्रन्थस्य व्याख्यानं 'चण्डमारुताख्यम्' निर्ममे। ततः प्रभृति महाचार्यः 'चण्डमारुतं दोड्डयाचार्य' इति विख्यातः। एकदा गरुडारूढः काञ्चीवरदराजः महाचार्यस्य पुरतः आविर्भूयाष्टौ दिनानि तक्कान् तटाकतीरे उषित्वा, महाचार्याय सुदर्शनमन्त्रमुपदिश्य संप्रदायप्रवर्तनमादिशत्। तदा महाचार्यः एवं प्रार्थयामास

नारायणादिगणनाधिगताप्यनाम
सत्वेप्यतृप्त इव नाम यदाजयस्त्वम् ।
आहूय पूर्वमभिरक्ष्य च मत्कुलाग्रान्
हस्त्यद्रिनाथ मयि तद्धि नवी चकर्थ।।' इति ।

एकदा महाचार्यः श्रीनिवासं संसेव्य तत्रैव कञ्चित्कालमवसत्। तस्मिन् समये चित्रकूटक्षेत्रे (चितम्बरम्) भगवतः गोविन्दराजस्य पूजोत्सवादिकं शैवपाषण्डिभिः प्रतिरुद्धमिति ज्ञात्वा, महाचार्यः भगवन्तं श्रीनिवासं प्रार्थयामास। भगवान् श्रीनिवोसोऽपि स्वकीयं चक्रायुधं प्रसाद्य '**वादिनो जित्वा गोविन्दराजं प्रतिष्ठापये**'त्यनुजग्राह।

महाचार्योऽपि भगवदनुग्रहेण प्रतिवादिनमप्पय्यदीक्षितं वादे विजित्य, श्रीमन्नारायणपारम्यं स्थापयित्वा शिवशब्दस्यापि नारायणपरत्वमुपपाद्य नारायणशब्दस्य देवतान्तरपरत्वं न संभवतीति स्थापयामास। अथ महाचार्यः कृष्णभूपालद्वारा गोविन्दराजस्यानेकविध-कैंकर्याणि ध्वजस्तम्भनिर्माणनित्योत्सवब्रह्मोत्सवादीनि कारयामास।

महाचार्यः प्रतिवैशाखोत्सवसेवार्थं काञ्चीपुरं गच्छन्नासीत्। काञ्च्यां देवराजस्वामिवार्षिकमहोत्सवे तृतीयदिवसे प्रत्यूषे गरुडारूढो वरदराजः सर्वानानन्दयतीत्यद्यापि प्रसिद्धो विषयः। एकदा महाचार्यः शरीरास्वास्थ्यात्तत्र गन्तुं न शशाक। तस्मिन् दिने प्रत्यूषे भक्तोचित (तक्कान्) तटाकतीरे भगवन्तं वरदराजं प्रार्थयामास। सद्यैव काञ्च्यां गोपुरद्वारे '**छत्रेण छादनं कुरु**' इत्यर्चकानादिश्य तत्क्षणे वात्सल्यपूर्णः आरूढपक्षीश्वरः प्रसन्नवदनः वरदराजः महाचार्याय सेवां ददौ। अतीव संतुष्टः महाचार्यः देवराजमेवमस्तौत्-

देवराजपञ्चकम्

प्रत्यूषे वरदः प्रसन्नवदनः प्राप्ताभिमुख्यान् जनान्
आबद्धाञ्जलिमस्तकानविरलानाबालमानन्दयन्।
मन्दोड्डायितचामरोभयमणिमयश्वेतातपत्रश्शनैः
अन्तर्गोपुरमाविरास भगवानारूढपक्षीश्वरः।। 1
मुक्तातपत्रयुगलोभयचामरान्तः
विद्योतमानविनतातनयाधिरूढम्।
भक्ताभयप्रदकरांबुजमम्बुजाक्षं
नित्यं नमामि वरदं रमणीयवेषम् ।। 2
यद्वेदमौलिगणवेद्यमवेद्यमन्यैः
यद्ब्रह्मरुद्रसुरनायकमौलिवन्द्यम् ।
तत्पद्मनाभपदपद्मयुगं मनुष्यैः
सेव्यं भवद्भिरिति दर्शयतीव ताक्ष्र्यः।। 3
केचित्तत्त्वविशोधने पशुपतौ पारम्यमाहुः परे
व्याजह्रुः कमलासने नयविदोह्यप्यन्ये हरौ सादरम्।
इत्येवं चलचेतसां तनुभृतां पादारविन्दं हरेः
तत्संदर्शयतीव संप्रति नृणां ताक्ष्र्यः श्रुतीनां निधिः।। 4

प्रत्यग्गोपुरसम्मुखे दिनमुखे पक्षीन्द्रसंवाहितं
नृत्यच्चामरकोरकं निरुपमच्छत्रद्वयीभासुरम।
सानन्दं द्विजमण्डलं विदधतं सन्नाहचिह्नारवैः
कान्तं पुण्यकृतो भजन्ति वरदं काञ्च्यां तृतीयोत्सवे।। 5

इत्थं विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तं स्थापयन् महाचार्यः श्रीमुष्णक्षेत्रं जगाम।

श्रीमुष्णे नित्यतीर्थाकरतटविलसन्मण्डपेऽब्धे प्लवंगे
कृष्णाष्टम्यां तुलायां वसति च तपने श्रीमहादेशिकार्यः ।
पश्यंस्तां सूरिसूक्तिं तदुचितनिगमाध्यापकेष्वादरोक्त्या
ध्यायन् स्वार्याङ्घ्रिपद्मं मधुरिपुनिलयं प्राप मध्याह्नकाले।।

तत्र प्लवंगनामसंवत्सरे तुलाकृष्णाष्टम्यां पुनर्वसुनक्षत्रे स्थिरवासरे (3-10-1607) नित्यतीर्थपुष्करिणीतीरे आचायसूक्तिं द्रमिडोपनिषदमनुसन्धानः आचार्यं च ध्यायन्नेव परमं पदमवाप ।।

महाचार्याणां ग्रन्थाः

विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रवर्तकाचार्यस्य भगवद्रामानुजाचार्यस्य सिद्धान्तं पुनः प्रतिष्ठापयितुं विरचिताः ग्रन्थाः - चण्डमारुतम्, पाराशर्यविजयः, वेदान्तविजयः (पञ्चभागात्मकः), ब्रह्मसूत्रभाष्योपन्यासः, उपनिषन्मङ्गलदीपिका, सर्वार्थसिद्धिव्याख्या, श्रीरहस्यमीमांसा, श्रीकूरनाथस्तुतिः, श्रीघटिकाचलेशयोगलक्ष्मीनृसिंहसुप्रभातम्, वेंकटेशषट्श्लोकी, वेदान्त-देशिकविंशतिः, वेदान्तदेशिकवैभवप्रकाशिका च।

महाचार्यविरचिते
ब्रह्मविद्याविजये
प्रतिपादितविषयसंग्रहः

महाचार्यैः दोड्डयाचार्यैः कृतेषु वेदान्तविजयेषु ब्रह्मविद्याविजयः द्वितीयः। एतेषु भाष्यकारैर्रामानुजाचार्यैरनुगृहीतविशिष्टाद्वैतसिद्धान्त स्थापनार्थं मतान्तरनिरसनस्य प्राधान्येन क्रियमाणत्वात् विजय इति नाम कृतम्। ब्रह्मविद्याविजये प्रतिपादित-विषमधिकृत्य ग्रन्थकारैरेव आदावुक्तम्।

पुरुषे ब्रह्मविद्यानां मुण्डकेन स्वयं परः।
ख्यातिः ख्यापयन्त्येता स्वं भावं पुरुषे स्वयम्।।
नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च।
तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा।।

इति हरिवंशे रुद्रकृतश्लोकोक्तरीत्येश्वरमहेश्वरपरमेश्वरमहादेवशिवप्रजापतीशविरूपाक्ष-रुद्रेन्द्रादिनामानि भगवन्नारायण पर एवेत्यगम्यते। तैत्तरीयैतरेयारण्यकमुण्डक-माण्डूक्येशावास्यछान्दोग्यबृहदारण्यककाठककठकैवल्यसुबलोपनिषदादिश्रुतीन् हरिवंश-पाद्मनारदब्रह्माण्डमत्स्यकूर्मवराहवामननारसिंहादिपुराणानि चावलम्ब्याशेषचिदचिद्विशिष्ट-श्रीमन्नारायण एव परब्रह्म स्वरूपीति ब्रह्मविद्याविजये निर्णीयते।

1. देवतान्तरस्य परविद्यावेद्यत्वभङ्गः

परविद्या तावद्भगवत्परा। 'तपो ब्रह्म परामृतम्', 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' 'यत्रामृतः स पुरुषोह्ययमात्मे'ति पुरुषामृतशब्दयोः भगवत्परत्वं देवतान्तरोपास्यत्वभङ्गे प्रतिपादितम्। 'उपासते पुरुषं ये ह्यकामाः; पुरुषं एवेदं सर्वम्; तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्व' मित्याद्युपनिषद्वाक्यप्रमाणानुसारं पुरुषशब्दः नारायणपरत्वमेव इति निर्णीयते। नारसिंहपुराणे 'नित्यं निरञ्जनं निर्विकल्पं परं ज्योतिरमृताख्यं परब्रह्मस्वरूपं ध्यात्वा तस्मिन्नेव लयमापे'ति। मैत्रायणीयश्रुतौ 'आनन्दतृप्तमचलममृतमच्युतं विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं धामे'ति। सुबालोपनिषदि 'अजरममृतमभयमशोकमनन्तमि'ति। वराहपुराणे 'क्षराक्षरं क्षीरसमुद्रनिद्रं नारायणं नौम्यमृतं परेशमि'तित्याद्युपनिषद् पुराणवाक्यप्रमाणानुसारममृतशब्दः नारायणपरत्वमेवेति निर्णीयते। ईशावास्योपनिषदि 'ईशावास्यं इदं सर्व'मित्यत्रापि ईष्ट इति, तेन ईशा (सर्वनियन्त्रा पुरुषोत्तमेन) आवास्यं

(व्याप्तं) इति व्याख्याय, अत्र विद्यमानेशशब्दोऽपि नारायणपर एव निर्णीयते। 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' 'पुरुषमेवेदं सर्वम्' 'येनाक्षरं पुरुषं वेद' इत्युपनिषत्प्रभिज्ञानाच्च परविद्याया भगवत्परत्वसिद्धिः। विष्णुस्मृतौ 'भगवन्तं वासुदेवं किरीटिनं कुण्डलिनं गदिनं श्रीवत्साङ्गं वनमालाविभूषितोरस्कं सौम्यरूपं चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापद्मधरं चरणमध्यगतं ध्यायेत्' 'यद्यद्ध्यायति तत्तदाप्नोति।।'

अत एव वेदान्तेष्वक्षरामृतपुरषब्रह्मशब्दाभ्यां नारायण एवाभिधीयत इत्यभिप्रायेणैव हरिवंशे एवमुक्तम् 'प्रच्छाद्य सलिलेनोर्वीं हंसो नारायणायते।' 'विरजस्को महाबाहुः अक्षरं ब्रह्म यं विदु'रिति। तस्मात् परविद्या तावद्भगवत्परेति सिद्धम्।

2. देवतान्तरस्यान्तरादित्यविद्यावेद्यत्वभङ्गः

अथ देवतान्तरस्यान्तरादित्यविद्यापि भगवत्परेति प्रमाणपूर्वकं विचार्यते। छान्दोग्योपनिषदि 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः, तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकाक्षमेवाक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो .य एवं वेद' इति। 'एष हि सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण' इति च श्रुतिः। तैत्तरीयमहोपनिषदि 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' इति। आनन्दवल्ल्यां 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक' इति। 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्। ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमः।' योगार्णववचने 'तन्मध्ये दहराकाशं तन्मध्ये सूर्यमण्डलम्। तन्मध्ये परमानन्दं वपुषा कृष्णपिङ्गलम्। नारायणं जगन्नाथं वासुदेवमनामय'मिति। इति। वाराहे 'तस्य चिन्तयतो नेत्रात्तेजः समभवन्महत्। दक्षिणं वह्निसङ्काशं वामं तुहिनसन्निभमि'त्यदिषु श्रुत्युदाहरणस्थलेषु अक्षिणी इति द्वित्वप्रयोगात् रुद्रस्य त्र्यक्षत्वाच्च तन्नारायणस्यैवेतीत्यवगम्यते। मैत्रायोपनिषदि 'यदादित्य मध्येऽक्षिण्यग्नौ चैतद्ब्रह्मैतदमृतमेतत् भर्गमेतत् सत्यधर्म' इति। 'यदादित्यस्य मध्ये उदित्वा मयूखे भगवत एतत्सवितुर्वरेण्यं सत्यधर्म एतत्।'

आग्नेयपुराणे - 'सन्ध्यासु संस्थितः सूर्यः सूर्यमध्ये स्थितः शशी।
चन्द्रमध्ये हुताशस्तु सर्वतेजोमयो हरिः'।।

अगस्त्यः - 'यो देवः सवितास्माकं धियो धर्मादिगोचराः।

प्रेरयेत् तस्य तद्भर्गः तद्वरेण्युपास्महे'।।

श्रीविष्णुपुराणे - 'वैष्णवोंशः परः सूर्ये योन्तर्ज्योतिरवस्थितः।
अभिधायकमोंकारं तस्य तत्प्रेरकं परम्'।।

सनकस्मृतौ - 'आदित्यमण्डले ध्यायेत्परमानन्दमव्ययम्।
विष्णुं चतुर्भुजं रक्तपङ्कजासनमध्यगम्'।।

नारसिंहपुराणे- 'ध्येयस्सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ति
नारायणसरसिजासनसन्निविष्टः।
केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटी
हारीहिरण्मयवपुः धृतशङ्खचक्रः' इति।

आश्वमेधिके - 'ऊर्ध्वबाहुस्ततो भूत्वा सूक्ष्ममीक्षेत्समाहितः।
तन्मण्डस्थं मां ध्यायेत्तेजोमूर्तिं चतुर्भुजम्।।'

ब्रह्माण्डपुराणे - 'तस्य रूपं तु भगवान्परब्रह्ममयो हरिः।
तेजसाधिष्ठितस्तस्य भानुर्भुवनभासकः ।।'

अनेन श्रुत्या गायत्रीप्रतिपाद्यं वरेण्यं भर्गो विष्ण्वाख्यमादित्यमण्डरान्तर्वर्तीति प्रतिपादितम् ।

किञ्च रुद्रसूक्ते 'यः शुक्र इव सूर्ये यो हिरण्यमिव रोचते। श्रेष्ठो देवानां वसु'रित्यत्रापि शुक्र इव सूर्य इति सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिनः शुक्रशब्दाभिहिताद्भगवतो भेदस्यैव रुद्रे प्रतीतेः।

महाभारते मोक्षधर्मे 'वैकुण्ठः परमो विष्णुः शुक्रोऽनन्तः सनातनः' 'प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः; अजायमानो बहुधा विजायते' इत्यत्र विद्यमान-शुक्रप्रजापतिशब्दाः भगवत्परा एव। अतः पुण्डरीकाक्षत्वहिरण्मयत्वशङ्ख-चक्रादिमत्वादीनां भगवदसाधारणलिङ्गानां प्रतीत्या सिद्धे विष्णावेवादित्यान्तर्वर्तित्वे ईशानप्रजापतिशब्दादयः तदनुरोधेन भगवत्परतया नेयाः। तस्मादादित्यान्तर्वर्तित्वं भगवतः श्रीमन्नारायणस्यैवेति सिद्धम्।

3. देवतान्तरस्यान्तरक्षिविद्यावेद्यत्वभङ्गः

एवमन्तरक्षिविद्यापि भगवन्नारायणपरेत्युपनिषदादिप्रमाणपूर्वकं निरूप्यते। छान्दोग्ये 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैर्वक्; तत्साम तदुत्थम्, तद्यजुस्तद्ब्रह्म। तस्यैतस्य

तदेव रूपम्, यदमुष्य रूपं यावमुष्यगेष्णौ तो गेष्णौ यन्नाम तन्नामे'ति। बृहदारण्यके 'तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः यशचायं दक्षिणेऽक्षिन्नि'त्यादिषु प्रयुक्तेन पुरुष शब्देन नारायणत्वसिद्धिः। किञ्च 'इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्ध सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण', 'अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी विराट्' इत्यक्षिपुरुषस्य इन्द्रत्वमभिधाय, इन्द्रपत्न्या 'राडसि बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नी'ति लक्ष्म्यभेदप्रतिपादनेन अक्षिपुरुषस्य लक्ष्मीपतित्वसिद्ध्या नारायणत्वसिद्धिः। एवं अक्षिविद्यापि भगवत्परा इत्युपनिषद्वाक्यैर्निरूपिता।

4. दहरविद्यावेद्यत्वभङ्गः

अन्ते उपनिषद्पुराणादीनां प्रमाणवाक्यैः दहरविद्यापि भगवत्परेति सिद्धान्तं स्थापयति। छान्दोग्ये 'अथ यदिदं ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीक वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वा विजिज्ञासितव्यमि'ति। सुबालोपनिषदि 'यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे संचरति सोयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्त'मिति। आत्मप्रबोधोपनिषदि 'अथ यदिदं ब्रह्मपुरमिदं पुण्डरीकं तस्मात्तडिदाभमात्रं दीपवत्प्रकाशं ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः। ब्रह्मण्यो पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरच्युतः' इति। मुण्डकोपनिषदि 'एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्ये।' कठवल्ल्यां 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः।' श्वेताश्वतरे 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो-ऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः। अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः।।' बृहदारण्यके 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंश्छेते सर्वस्य वशी'। कैवल्योपनिषदि 'एवं विदित्वा परमात्मरूपं गुहाशयमद्वितीयम्'। आरण्ये शिक्षायां 'स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नयं पुरुष' इति ।

किञ्च तद्दहराकाशान्तर्वर्ती श्रीपतिश्रीमन्नारायण उत रुद्र इति चेदुच्यते 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायत' इति श्रुत्यनुसारात् तद्दहराकाशान्तर्वर्ती नारायण एव इति निरूप्यते। नरसिंहपुराणे -'नरो नृसिंहं तमनन्त- विक्रमं सुरासुरैरर्चितपादपङ्कजम्। संस्थाप्य भक्त्या विधिवच्च

पूजयेत्प्रयाति साक्षात् परमेश्वरं हरिम्'।। वाराहपुराणे - 'यस्य ब्रह्मा समुत्पन्नो नाभीपङ्कजमध्यगः। तस्माच्च ब्रह्मणो रुद्रः स विष्णुः परमेश्वरः।।' इति ।

विष्णुपुराणे - 'नागपर्यङ्गशयने स शेते परमेश्वरः' 'कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वस्रष्टारमीश्वरम्' 'तं सर्वसाक्षिणं विष्णुं नमस्ये परमेश्वरम्' 'बिभर्ति पुण्डरीकाक्षस्तं देवं परमेश्वर'मिति। श्रीविष्णुधर्मोत्तरे 'परमेशप्रसादेन संजाता याः पयोनिधौ' 'स याति ब्रह्मसालोक्यं परमेशप्रभावतः' 'पूजाफलं महेशस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिण' इति। भागवतपुराणे 'नमस्ये पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परम्' 'यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम्' 'यत्र यज्ञपतिस्साक्षात् भगवान् हरिरीश्वरः' 'हरिस्सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः' इति। हरिवंशपुराणे 'ध्यायन् हरिं जगद्योनिं विष्णुं पीताम्बरं शिवम्' 'पुरुषो विष्णुरित्युक्तश्शिवो नारायण स्मृतः' 'महादेवं महाभागमनन्तं शिवमच्युतम्।' 'नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च। तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणे'त्यनेन रुद्रमहेश्वरमहादेवशम्भुशिवेश्वरादिनामानि श्रीमन्नारायणपर एवेत्यवगम्यते। उपर्युक्तोपनिषत्पुराणप्रमाणवाक्यैः भगवन्नारायणपरत्वं स्थापयति।।

चण्डमारुतवेदान्तविजयादिस्वसूक्तिभिः।
वेदान्तरक्षकायास्तु महाचार्याय मङ्गलम् ।।

चण्डमारुत-महाचार्यविरचिते वेदान्तविजये

ब्रह्मविद्याविजयः

1. देवतान्तरस्य परविद्यावेद्यत्वभङ्गः

पुरुषे ब्रह्मविद्यानां मुण्डकेन स्वयं परः।
[1]**ख्यापितः ख्यापयन्त्येता स्वं भावं पुरुषे स्वयम्**[2]**।।**

परविद्या तावन्भगवन्निष्ठा। पुरुषश्रुत्यभ्यासादक्षरपुरुषशब्दसामानाधिकरण्यादमृतशब्दादेकर्षिशब्दात् प्रत्यभिज्ञानाल्लिङ्गादुपब्रह्मणाच्च।

ननु पुरुषपदस्य सविशेषणस्यैव श्रुतेस्सामान्यार्थकस्यैव विशेषणबलाद्विशेषनिष्ठत्वान्नात्र भगवद्रूढ्युन्मेष इति चेन्न, भगवतोऽन्यत्र तदमुख्यस्योपपादितत्वात्। 'वेदान्तपुरुषो ह्यसा'वित्यादिवचनैर्वेदान्तेषु पुरुषपदस्य भगवत्यौत्सर्गिकत्वावगमात्। [3]**'उपासते पुरुषं ये ह्यकामाः' 'पुरुष एवेद'**मिति निरुपपदे पुरुषपदे भगवद्रूढ्युन्मेषणावैरूप्याय तत्समानार्थत्वात् पुरुषशब्दान्तराणां तदभ्यासस्य तात्पर्यलिङ्गत्वोपपत्तेः। [4]**'नित्यं निरञ्जनं निर्विकल्पं परञ्ज्योतिरमृताख्यं परं ब्रह्मस्वरूपं ध्यात्वा तस्मिन्नेव लयमवाप'**ेति नारसिंहपुराणे पूर्वोपक्रान्ते नारायणेऽमृताख्यत्वोक्तेः। ब्रह्माण्डे च सीताजनकसंवादे **'विष्णवाख्यममृतं साक्षाद्विज्ञाय परिमुच्यत'** इति

---

1 ख्याप्तिः, ख्यापितः इति पाठभेदौ।

2 पुरुषोत्तमे - इति पाठभेदः।

3 स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम्।
उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः।। (मु.उ.3.2.1)

4 इक्ष्वाकोर्विकुक्षि नाम पुत्रः। स तु सिद्धे पितरि महर्षिभिरभिषिक्तो धर्मेण पृथिवीं पालयन् विमानस्थमनन्तभोगशायिनमच्युतमाराध्ययागैरपि देवानिष्ट्वा स्वपुत्रं राज्ये सुबाहुमभिषिच्य दिव्यमारुरोह। सुबाहोर्भ्राजमानादुद्योतोऽभिगीयते। स तु सप्तद्वीपां पृथ्वीं धर्मेण पालयित्वा भक्तिं परां नारायणे पितामहवत् कृत्वा क्रतुभिः भूरिदक्षिणैः यज्ञेश्वरं निष्कामेन मनसेष्ट्वा **नित्यं निरञ्जनं निर्विकल्पं, परञ्ज्योतिरमृताक्षरं परमात्मरूपं ध्यात्वा** हरिमनन्तं च परमाराध्य स्वर्गलोकं गतः। (नृ.पु.26.1)

साक्षाच्छब्दस्य मुख्यार्थव्यवधानादपरत्वाद्यत्साक्षादपरोक्षादितिवदमृतशब्दस्य मुख्यार्थतासिद्धिः। मैत्रायणीयश्रुतौ [1]**'आनन्दतृप्तमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं धामे'**ति विष्णावमृतपदप्रयोगात्। अम्भस्यनुवाके [2]**'तदेव शुक्रममृत'**मिति प्रयोगात्। सुबालोपनिषदि [3]**'अजरममृतमभयमशोकमनन्त'**मिति चतुर्दशकृत्वः प्रयोगात्। तत्रैव [4]**'सर्वेश्वरमचिन्त्यमशरीरं निहितं गुहायाममृत'**मिति प्रयोगात्। [5]**'क्षराक्षरं क्षीरसमुद्रनिद्रं नारायणं नौम्यमृतं परेश'**मिति वाराहे ब्रह्मपारस्तोत्रे प्रयोगाच्च। नारायणीये नारदस्तुत्यध्याये [6]**'अमृतव्योमन् सनातने'** त्यादिना विष्णुस्स्तुत्यनन्तरं [7]**'एवं स्तुतस्स भगवान् गुह्यैस्स्तव्यैश्च नामभि'**रिति नामत्वानुवादादमृतशब्दस्य नारायणनामत्वं सिद्धम्। [8]**'अतस्तपो ब्रह्म परामृतम्'** [1]**'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्'** [2]**'यत्रामृतस्स पुरुषोऽव्ययात्मे'**त्यमृतशब्दादप्यभ्यस्तात्तत्परतासिद्धिः।

---

1 मरुतो जगतो सप्तदशो वैरूपं वर्षा अपानः शुक्र आदित्याः पश्चादुद्यन्ति तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति तच्छानन्तमशब्दमभयमशोकमानन्दं तृप्तं स्थिरमचलमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितं **सर्वापरं** धामेति। (मै.श्रु.7.3)

2 तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः।
तदेव शुक्रममृतं तद्ब्रह्म तदापः स प्रजापतिः। (म.ना.उ.1.7)

3 यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन्नन्तरे संचरति सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीत **अजरममृतमभयमशोकमनन्तम्**। (सु.उ.5)

4 अचिन्त्यरूपं दिव्यं देवमसङ्गं शुद्धं तेजस्कायमरूपं **सर्वेश्वरमचिन्त्यमशरीरं निहितं गुहायामृतं** बिभ्राजमानमानन्दं तं पश्यन्ति विद्वांसस्तेन लये न पश्यन्ति। (सु.उ.8)

5 सहस्रमूर्धानमन्तपादमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्।
तमक्षरं क्षीरसमुद्रनिद्रं नारायणं स्तौम्यमृतं परेशम् ।। (व.पु.3.16)

6 नारद उवाच - नमस्ते देवदेवेश निष्क्रिय निर्गुण लोकसाक्षिन् क्षेत्रज्ञ पुरुषोत्तम अनन्त पुरुष महापुरुष पुरुषोत्तम त्रिगुण प्रधान अमृत अमृताख्य अनन्ताख्य व्योम सनातन सदसद्व्यक्त। (महा.शा.338.4)

7 **एवं स्तुतस्स भगवान् गुह्यैस्स्तव्यैश्च नामभिः।**
भगवन् विश्वसृक् सिंहः सर्वमूर्तिमयः प्रभुः।
तं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपधृक्।। (महा.शान्ति.339.2)

8 पुरुष एवेदं विश्वं कर्म **तपो ब्रह्म परामृतम्**।

न च जाबालश्रुतौ [3]'**अथ हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः किं जप्येनामृतत्वं ब्रूहीति। स होवाच याज्ञवल्क्यश्शतरुद्रियेणेति**। **एतान्येवामृतनामधेयानी**'ति नामस्वमृतशब्दस्य नामनामवतोरभेदोपचारमूलकता न कल्पनया रुद्रपरता शङ्क्या। [4]'**एतैर्ह वा अमृतो भवती**'त्यनन्तरवाक्यैवामृतत्वसाधनत्वस्योपचारनिमित्तत्वस्योक्तत्वात्। अत एव शाङ्करभाष्येऽमृतशब्दस्य मोक्षवाचित्वमेव न रुद्रवाचित्वमित्यभिप्रायेणामृतस्य मोक्षरूपस्य रुद्रस्य नामधेयानीत्यद्वैतदृष्ट्या व्याख्यातम्। कर्मधारयस्य षष्ठीसमासादभ्यर्हितत्वादुक्तव्याख्यैवादरणीया। अमृतशब्दितमुक्तिसाधनत्वञ्चात्र मुक्तिसाधनभगवद्ध्यानद्वारा विवक्षितम्। एवञ्च [5]'**अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवती**'त्युपक्रमानुरोधो भवति। न हि तारकब्रह्मोपदेशजन्यमोक्षसाधनं भगवद्ज्ञानादन्यत् संभवति। न च ज्ञानसाधनत्वं शतरुद्रीयस्य साक्षादुपायस्य बोधकत्वेन तत एव चामृतत्वोपचारोपीति वाच्यम्। तारकब्रह्माख्यसाधनान्तरावरुद्धे नैराकाङ्क्ष्यात् साधनान्तरोपदेशायोगात्। रुद्रादन्यस्यैवोपक्रमे [6]'**य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीया**'मित्यसाधारणानन्तादिशब्दैरुपास्य विशेषप्रतीतेश्च। अनन्तशब्दवदव्यक्तशब्दो हि 'विष्णावप्यजिताव्यक्ता'वित्याद्यभिधानकोशादिप्रसिद्धः। आत्मशब्दश्चानुशासनिके पुण्डरीकनारदसंवादे नारायणं प्रक्रम्य प्रवृत्तेन

एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य।। (मु.उ.2.1.10)

1 **ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्**ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्।। (मु.उ.2.2.11)

2 तपः श्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः।
सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति **यत्रामृतस्स पुरुषो ह्यव्ययात्मा**।। (मु.उ.1.2.11)

3 अथ हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः किं जप्येनामृतत्वं ब्रूहीति। स होवाच याज्ञवल्क्यः शतरुद्रियेणेत्येतानि ह वा अमृतनामधेयान्येतैर्ह वामृतो भवतीति। एवमेव तद्याज्ञवल्क्यः। (जा.उ.3)

4 जा.उ.3

5 **अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवति**। तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत अविमुक्तं न विमुञ्चेदेवमेवैतद्याज्ञवल्क्यः। (जा.उ.1)

6 अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं **य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीयामिति**। स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त उपास्यो य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति। (जा.उ.2)

[1]**'वासुदेवं तथा विष्णुमात्मानञ्च तथा विदुः।**

संज्ञाभेदैः स एवैकस्सर्वशास्त्राभिसंस्तुत' इति वचनेन नारायणासाधारणतया सकलश्रुतिप्रसिद्धसंज्ञात्वेनोक्तः। एवञ्च श्रुत्यैव विष्णोः प्रतीतेरविमुक्तप्रतिष्ठितत्वलिङ्गाद्रुद्रपरत्वाशङ्का श्रुतिलिङ्गबलाबलविदात् नैवोत्तिष्ठति। अविमुक्तप्रतिष्ठितत्वञ्च भगवतो रामोपनिषदगस्त्यसंहितादिषु प्रसिद्धं [2]साधारणन्न लिङ्गम्। तथाहि रामोपनिषदि भगवतो रामचन्द्रस्य बहुकालतपश्चर्या तोषितस्य स्वविषयवासिनां मुक्तिं प्रार्थितवन्तं शङ्करं प्रति वचनं श्रूयते -

[3]**'अविमुक्ते तव क्षेत्रे सर्वेषां मुक्तिसिद्धये।**

अहं संनिहितस्तत्र पाषाणप्रतिमादिष्वि'त्यादिना नारसिंहपुराणे च गुह्यमानक्षेत्राध्याये [4]**'केदारे माधवं विन्द्याद्वाराणस्यां तु केशव'**मित्यादिनागस्त्यसंहितायां सप्रपञ्चमुपबृंहितोऽयमर्थः। सुतीक्ष्णं प्रत्यगस्त्यः

[5]**'अस्ति वाराणसी नाम पुरी शिवमनोहरा।**
सर्वदापीश्वरस्तत्र[6] पार्वत्या सह तिष्ठति।।
तस्याप्युपासकास्सर्वे भक्त्या तं प्रतिपेदिरे।
मुमुक्षवः परित्यज्य सर्वं तत्रैव संस्थिताः।।
सदा शिवशिवेत्येवं वदन्तश्शिवतत्पराः।
शिवार्पितमनःकाया वाचश्शिवपरायणाः ।।
शिवोऽपि तान्मुहुः पश्यन्नास्ते चिन्तासमाकुलः।
कथमेभ्यः प्रदास्यामि मुक्तिमित्यतिदुःखितः।।
तत्रैवास्ते गणैस्सार्धं मुनिभिश्च सुरासुरैः।

---

1 म.आनु.514

2 साधारणं स - इति पाठभेदः।

3 रा.उ.ता.उ.4.

4 बृन्दावने तु गोपालं मथुरायां स्वयंभुवम्।
केदारे माधवं विन्द्याद्वाराणस्यां तु केशवम्।। (नृ.पु.65.12)

5 अग.सं.7.3-26

6 सर्वदासौ शिवस्तत्र – पाठभेदः। (अग.सं.7.3)

एवं वसति भूलोकमाजगाम चतुर्मुखः।।
तमीश्वरो निरीक्ष्यैव संभ्रमेणाकरोत्प्रियम्।
बहु संभावयामास यद्धितं तन्निवेदयत्।।
ततस्स प्राह भगवानीश्वरस्तं चतुर्मुखम्।
कुशलं ननु ते ब्रह्मन् चिराय त्वमिहागतः।।
श्रीमदागमनेनाहं लोकपूज्योऽस्म्युपासकाः।
समाराध्येह मां मुक्तिं प्रार्थयन्ते मुमुक्षवः।।
केनोपायेन तेषान्तत्फलं दास्यामि तत्वतः।
ईश्वरेणैव मुक्तस्सन् द्रुहिणोऽपि बभाण ह।।
अस्त्युपायो गोपनीयः प्रादाद्यन्मे रघूत्तमः।
तपः कृत्वा चिरायाहं तं वरं लब्धवान्परम्।।
ततोऽन्यो मदभिज्ञातो नास्त्युपायो महेश्वर।
मह्यमन्वग्रहीद्रामो न संदेहोऽस्ति तत्र च।।
ईश्वरः -'अथ किं मे वदस्वेदं त्वं मां यद्यनुकम्पसे।
अगस्त्यः- स तेनाभिहितो दध्यौ क्व कदा युक्तमित्यपि।।
पुण्ये तीर्थे च गङ्गायां मेषार्के सूर्यपर्वणि।
तस्मै मन्त्रवरं प्रादान्मन्त्रराजं षडक्षरम्।।
नियतस्सोऽपि तत्रैव जजाप वृषभध्वजः।
मन्वन्तरशतं भक्त्या ध्यानहोमार्चनादिभिः।।
ततः प्रसन्नो भगवान् रामः प्राह त्रिलोचनम्।
वृणीष्व यदभीष्टं ते देवानामपि दुर्लभम्।।
तदेवेह प्रदास्यामि माचिरं वृषभध्वज।
ततस्तमब्रवीद्विष्णुमीश्वरः परया मुदा।।
दर्शनेनैव ते धन्याः कृतार्थो वै ममेप्सितम्।
एते मदीयास्सर्वेऽपि मां परं पर्युपासते।।
मुक्त्यर्थं तत्कुरुष्वैषां तदेवाभिहितं मम।
नातः परतरः किञ्चित् प्रार्थितं मम विद्यते।।
एवं वदति तत्रैव तदानीं तदुपासकाः।
सर्वे ज्योतिर्मयास्सन्तो विष्णावेव लयंगताः।।

ततः प्रोवाच रामस्तं पुनरिष्टं यदस्ति ते।
ब्रूहीश्वरात्र तद्दास्ये प्रार्थनादुर्लभञ्च यत्।।
इत्युक्तः स पुनर्वव्रे हितकृत् भक्तवत्सलः।
सर्वलोकोपकाराय सर्वेषामपि दुर्लभम्।।
ये च स्वतोऽन्यतो वापि यत्र कुत्रापि वा प्रभो।
प्राणान्परित्यजन्त्यत्र मुक्तिस्तेषां फलं भवेत्।।
गङ्गायां वा तटे वापि यत्र क्वचन वा पुनः।
म्रियन्ते हे प्रभो देहि मुक्तिर्नतो [1]वरान्तरम्।।'

श्रीरामः-

[2]'क्षेत्रेऽत्र तव देवेश यत्र कुत्रापि वा मृताः।
कृमिकीडादयोऽप्याशु मुक्तास्सन्तु चान्यथा।।
त्वत्तो वा ब्रह्मणो वापि ये लभन्ते षडक्षरम्।
जपन्तो मन्त्रसिद्धाःस्युः स्मृत्वा मां प्राप्नुवन्ति ते।।
क्षेत्रेऽस्मिन् योऽर्चयेत् भक्त्या मन्त्रेणानेन शंकर।
अहं संनिहितस्तत्र पाषाणप्रतिमादिषु।।
मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयम्।
उपदेक्ष्यसि मन्मन्त्रं स मुक्तो भविता शिव।।
इत्युक्तवति देवेशे पुनरप्याह शंकरः।
महान् ममाभिमानोऽत्र क्षेत्रे त्रैलोक्यदुर्लभे।।
फलं भवति देवेश सर्वेषां मुक्तिलक्षणम्।
मुमुर्षूणां तु सर्वेषां दास्ये मन्त्रवरं परम्।।
इत्येवमीरितो विष्णुस्तस्मै दत्वा वरान्तरम्।
यदभीष्टं पुनस्तस्य तत्रैवान्तरधीयत।।
तदादि तदभून्मुक्तिक्षेत्रं त्रैलोक्यपावनम्।
तत्र तिष्ठन्ति ये भक्त्या यावज्जीवन्नियम्यते।।'
[1]'मुक्तिभाजो भवन्त्येव सत्यं सत्यं न चान्यथा।'

---

1 वरान्तकम् इति पाठभेदः।

2 अग.सं.7.29-36.

तस्मात् पुरोडाशावरुद्धे यागे 'व्रीहिभिर्यजेते'ति साधनसाधनतया व्रीह्युपदेशवच्छत-रुद्रियेणामृतत्वमित्युपदेशः साधनसाधनतयैव युक्तः। जप्यस्य ज्ञानसाधनत्वञ्च प्रसाद-द्वारैकर्षिशब्दाच्चास्य भगवत्परत्वम्। [2]**'एकर्षिं श्रद्धयन्त'** इत्युक्तार्थस्य [3]**'भागवतेन चेतसे'**त्यस्यामेव श्रुतौ भगवत्परार्थकतया शंकरादिव्याख्यातेन भागवतशब्देनाभिधानात् स्थानप्रमाणात् भगवच्छब्दस्थानापन्नैकर्षिशब्दो विष्णुपर एव हि युक्तः। कञ्च **'य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता निषसादापिता न'** इत्यनुवाके ऋषिर्होतेति ऋषित्वस्य विश्वभुवनहोमलक्षणसंहारकालावस्थानेन, 'यो देवानां नामधा देव एक' इत्येक-शब्देनैकत्वस्य नारायण एवाभिधानात् स एवात्रैकर्षिः। तस्यानुवाकस्य नारायणपरत्वञ्च 'अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्निदं विश्वं भुवनमधिश्रित'मिति श्रुतिसमर्पिताद्विश्वभुवन-स्रष्टुकमलासनप्रसूतिनाभिपद्मत्वलिङ्गात्

[4]**'अजस्य नाभावध्येकं यस्मिन् विश्वं समर्पितम्।**
पुष्करं पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नम' इति शान्तिपर्वगतभीष्म-स्तवराजाध्यायवचनेन [5]**'अस्य नाभ्यां पुष्करं संप्रसूतं यत्रोत्पन्नः स्वय-मेवामितौजे'**त्यानुशासनिकस्थवासुदेवमाहात्म्याध्यायवचनेन चोपबृंहितादवगम्यते। वासुदेवमाहात्म्याध्याये च छान्दोग्यैतरेयतैत्तिरीयाद्यनेकश्रुत्युपबृंहणरूपे 'अस्य नाभ्या'मित्युदाहृतवचनेन 'अजस्य नाभावध्येक'मिति वाक्यस्योपबृंहणं कृतम्। ततस्तदन्तर्गतयोर्देवानां नामधा एक एव। 'ऋषिर्होता निषसादे'ति [6]वाक्यशब्दावेकर्षि-

---

1 अग.सं.7.36.

2 क्रियावन्तः श्रोत्रियाः ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुहुते **एकर्षिं श्रद्धयन्तः**।
तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ।। (मु.उ.3.2.10)

3 धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं सन्दधीत।
आयम्य तद्**भागवतेन चेतसा** लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ।। (मु.उ.2.2.3)

4 महा.शान्ति.47.59

5 **अस्य नाभ्यां पुष्करं संप्रसूतं यत्रोत्पन्नः स्वयमेवामितौजाः।**
तेनाच्छिन्नं तत्तमः पार्थ घोरं यत्तत् तिष्ठत्यर्णवं तर्जयानम्।। (महा.आनु.158.9)

6 वाक्यशब्दावेकर्षिशब्दौ इति पाठभेदः ।

शब्दो बृहदारण्यकेशावास्यमुण्डकश्रुतिगतमेकर्षिशब्दञ्चोपबृंहयितुमिदं वचनं [1]'**तमेवाहुः ऋषिमेकं पुराणं स विश्वकृद्विश्वविदात्मभावा**'दिति। तत्रावधारणेन भगवदसाधारण्यसिद्धेरपि स एवात्रैकर्षिश्रद्धाविषय उक्तः।

न च वाजसनेयके [2]'**ईशावास्यमिदं सर्व**'मिति सर्वान्तः प्रवेष्ट्टत्वेनोपक्रान्तस्येशस्य [3]'**पूषन्नेकर्षे**'त्युपसंहारे एकर्षिशब्देनाभिधानाद्रुद्रैवैकर्षिरिति वाच्यम्। 'ईष्ट इतीट्, तेन ईशा आवास्यं व्याप्यमिदं सर्व'मिति शंकरेण तस्य व्याख्यानादीशशब्दाभावाद्युक्तं चैतद्व्याख्यानम्। ईशशब्दसमासे विभक्तिलोपलक्षणाकल्पनापत्तेः।

[4]'**तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वदन्तिके।**

तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यत' इत्याद्यग्रिमवाक्येषु तच्छब्दैस्समासान्तर्गतोपसर्जनपरामर्शानाञ्जस्यात् नपुंसकलिङ्गेन परामर्शयोगाच्च पूषन्छब्दसामानाधिकरण्याच्चायमेकर्षिशब्दो भगवत्पर एव युक्तः। भगवत एवादित्यान्तर्वर्त्तित्वस्य समर्थयिष्यमाणत्वात्। तस्मादयमेव निर्देशस्सर्वत्रैकर्षिशब्दं भगवत्परं स्थापयति। तथा [5]'**तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्**' [6]'**पुरुष एवेदं सर्वम्**' [7]'**पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मे**'ति महोपनिषत्पुरुषसूक्तसुबालोपनिषत्प्रत्यभिज्ञानाच्च पराविद्या नारायण-

---

1 दुर्वासा वै तेन नान्येन शक्यो गृहे राजन् वासयितुं महौजाः।
तमेवाहुः ऋषिमेकं पुराणं स विश्वकृद्विश्वविदात्मभावात्।। (महा.आनु.632)

2 **ईशावास्यमिदं सर्वं** यत्किञ्च जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्।। (ई.उ.1.1)

3 **पूषन्नेकर्षे** यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह। तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि।। (ई.उ.1.16)

4 ई.उ.1.5

5 यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः **तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्**।। (महा.ना.उ.10.4)

6 पु.सू.1

7 अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः।
वायुःप्राणो हृदयं विश्वमस्य **पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा**।। (मु.उ.2.1.4)

निष्ठा। तथा [1]**‘आयम्य तद्भागवतेन चेतसे’**ति भागवतशब्दस्य भगवत्प्रवणत्व-परत्वादुपास्यदेवता भक्तेः विद्यानिष्पादकत्वाद्भगवच्चेतसा निष्पाद्यत्वरूपाल्लिङ्गादपि भगवन्निष्ठा कारणत्वलिङ्गाच्चोपसंहृतञ्च। जगत्कारणत्वं महोपनिषदादिभिर्नारायण इति वक्ष्यते। उपबृंहणानि चोक्तानि। श्रीविष्णुस्मृतौ च **‘मुमुक्षुर्ध्येयमक्षरं भगवान् वासुदेवे’**ति दर्शितम्। तत्र योगविधौ [2]**‘भगवन्तं वासुदेवं किरीटिनं गदिनं श्रीवत्साङ्कं वनमालाविभूषितोरस्कं सौम्यरूपं चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापद्मधरं चतुर्भुजं ध्यायेत्’** [3]**‘यद्यद्ध्यायति तत्तदवाप्नोतीति ध्यानगुह्यम्’** [4]**‘तस्मात् सर्वमेव क्षरं त्यक्त्वाऽक्षरमेव ध्यायेत्’** [5]**‘न च पुरुषं विना किंचिदक्षरमस्ति’** [6]**‘तं प्राप्य मुक्तो भवती’**ति। हरिवंशेऽपि पौष्करप्रादुर्भावे वेदान्तेष्वक्षरमिति ब्रह्मेति च नारायण एवोच्यत इत्याशयेनोक्तम् -

‘प्रच्छाद्य सलिलेनोर्वीं हंसो नारायणायते।’
[7]**‘महतो रजसो मध्ये महार्णवसमस्य वै।**
विरजस्को महाबाहुरक्षरं ब्रह्म यं विदु’रिति।।

इति ब्रह्मविद्याविजये
देवतान्तरस्य परविद्यावेद्यत्वभङ्गः प्रथमः।।

---

1 धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं संधयीत।
आयम्य तद्भागवतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि।। (मु.उ.2.2.3)

2 वि.स्मृ.97.10

3 वि.स्मृ.97.11

4 वि.स्मृ.97.12

5 वि.स्मृ.97.13

6 वि.स्मृ.97.14

7 ह.पु.3.10.2

2. देवतान्तरस्यान्तरादित्यविद्यावेद्यत्वभङ्गः

एवं पुरुषश्रुतिमत्यन्तरादित्यविद्यापि भगवत्यनुरक्ता। तथा ह्यन्तरादित्यविद्या छान्दोग्ये श्रूयते [1]**'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते, हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशः आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः। तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एषः सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदे'**ति। अत्र 'य एषोऽन्तरादित्ये'त्यादित्यमण्डलान्तर्वर्ति पुरुषस्याप्राप्तत्वाद्वचनानित्यपूर्वत्वादिति न्यायेनाग्नेयादिवद्विधिपरं 'तत्रैष दृश्यते'त्युपासकदर्शनानुवादः। अत्र पुरुषश्रुतिः पुण्डरीकाक्षाभिधानयोगाधीनतत्प्रत्यभिज्ञा पुण्डरीकाक्षत्वाक्षिद्वित्वसुवर्णवर्णत्वापहतपाप्मत्वलिङ्गैः भगवदसाधारण्यसिद्धिः। पुण्डरीकाक्षत्वं पिङ्गाक्षत्वं व्यावर्तयते भगवल्लिङ्गम्। सिताम्भोजं हि पुण्डरीक मित्युच्यते।

ननु [2]**'तस्य यथे'**ति वाक्ये किंचिद्द्वित्वस्य विधिः उतानुवादः। नाद्यः, विधेयभेदाद्वाक्यभेदप्रसङ्गात्। किंचानुवादत्वे हि भगवत एवादित्ये विधानात्तेनार्थप्राप्तस्य द्वित्वस्यानुवादः। त्र्यक्षस्य विधाने तदनुरोधेनाक्षित्रयानुवादः स्यादित्येवं देवतान्तरनिरासः स्यात्। विधौ त्वपूर्वरूपविधानान्न देवतान्तरनिरासभवः। न द्वितीयः, उद्देश्यविशेषणतयाऽविवक्षितत्वादिति चेन्न, वाक्यभेदप्रसङ्गेनास्यानुवादत्वात्।

न चाविवक्षाप्रसङ्गः, अबोधकत्वविवक्षायां गृहैकत्वेऽपि तदसिद्धेः। तत्र हि 'गृहं संमार्ष्टी'ति विहितसंमार्गस्य दृष्टहविर्लेपनिर्हरणार्थत्वात्। तदाकाङ्क्षाया गृहमात्रसाधारणत्वात् संख्याशाऽनाकाङ्क्षितत्वाच्च। तावत् गृहबोधनसमर्थस्य गृहशब्दस्य यवेषु वैतुष्यलक्षणद्वाराकाङ्क्षाबलात् 'व्रीहीन् वहन्ती'त्यत्र व्रीहिपदस्य नियोगीयसंतुषद्रव्यलक्षकत्वसिद्ध्या **कैमुतिकन्यायेन**[3] गृहमात्रपरत्वसिद्धेः। बहुष्वेकत्वस्यापि सत्त्वात्

---

1 छा.उ.1.6.6-7

2 छा.उ.1.6.6-7

3 **कैमुतिकन्यायः** - अयं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक्योः स्तुतिनिन्दोभयसाधारणः। किम् च, उत च, समाहारो वा किमुत। तस्या भावः इत्यर्थे ष्यञ् कैमुत्यम्। तत्र भवः इत्यर्थे अध्यात्मादित्वात् ठञ् कैमुतिकः इति।।

विभक्त्या तदनुवादः। सत्वबोधकत्वमेव बाधकाभावात्। [1]**'तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुबिन्दव'** इत्यत्रापि रावणाक्षार्न्निज्ञातविंशतिसंख्याकत्वेन गृहेष्विव संख्याया अनाकाङ्क्षितत्वाद्विविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात्। क्रोधस्य साधारणहेतुत्वाच्च [2]प्रतिमुख-प्राप्ताक्षिद्वित्वानुवादः। तस्मादिहापि बोधकत्वमनिवार्यम्। अस्तु वा 'गृहं संमार्ष्टी'त्यत्रैकत्वावबोधः। तदबोधेऽपि कर्मत्वावगमाय द्वितीयायाः सार्थत्वात्। इह तु द्वित्वानवगमेन[3] विभक्तेः प्रयोजनं किञ्चित्।

न च साधुता प्रयोजनं, तदैकवचनस्यैव प्रसङ्गात्। देवतानिर्धारणार्थसंख्याया अनाकाङ्क्षितत्वाच्चात्र द्वित्वानुवादो वर्जनीयः। अतोऽत्रादित्यमण्डलान्तस्त्र्यक्षस्य विधाने त्रित्वानुवादप्रसङ्गेन द्वित्वानुवादोऽयं भगवन्तं पुण्डरीकाक्षमेवादित्यमण्डलान्त-र्वर्तिनं स्पष्टमाचष्टे।

नन्वक्षित्रये सत्यप्येकस्य मुकुलितत्वाद्द्वयोरेवाक्ष्णोः रविकरविकसितपुण्डरीक-सादृश्यविधानसंभवः। अतस्त्र्यम्बकपरत्वेऽपि नानुपपत्तिरिति, चेन्न। तथा सत्यक्षित्रयस्यैव प्राग्रुद्रे ज्ञाततया द्वयोरेव पुण्डरीकसादृश्यसिद्धये तृतीयव्यावर्तनायाक्षिणि सादृश्यं विधाय 'ते च द्वे' इति द्वित्वस्य विधेयतया वाक्यभेदप्रसङ्गात्।

न चैतदपि वाभ्युपगन्तुं योग्यम्। पूर्वं विभक्त्यर्थं विहायैवान्वयबोधः। अनन्तरं विभक्त्यर्थविशिष्टान्वयबोध इत्येवं विरम्यव्यापारप्रसङ्गात्। द्वित्वस्य विधानेऽपि न दोषः, उत्सर्गानुरोधेनैव विधानोपपत्तेः। भगवतो ह्यक्षिद्वयं, रुद्रस्य तु तत् त्रयञ्चोत्सर्गप्राप्तम्।

अयं च न्यायः सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् इति सूत्रेण द्योत्यते। ब्रह्मविद एव सर्वान्नानुमतिः आपद्विषयिणी इति स्थिते प्राणविद्यानिष्ठस्य किमुत अनेन अस्यापि आपद्विषये एव सर्वान्नानुमतिः इति सिद्ध्यति। ब्रह्मविदोऽपि प्राणसंशये सर्वान्नानुमतिमवगमयति चेत् कैमुत्यनीत्या प्राणविदः सर्वान्नानुमतिः प्राणसंशयापत्तावेव स्यात्। प्राणविद्यानिष्ठस्यापि सर्वान्नानुमतेर्दर्शनात् ब्रह्मविदः किं पुनर्न्नानुमतिः पूर्वपक्षे अभिप्रेता। ब्रह्मविदामपि सर्वान्नानुमतिः प्राणापत्यये, किंमुनः दुर्बलप्राणविद्यानिष्ठस्येति कैमुत्यन्यायात् सिद्धान्तः।
(श्रुतप्राकशिका-3.4.28)-(वि.कोशः 4 भागः, पुटः-250)

1 **तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुबिन्दवः।**
दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहबिन्दवः।। (वा.रा.5.42.23; 6.92.23)

2 प्रतिमुखहस्ताक्षिद्वित्वानुवादः इति पाठभेदः।

3 द्वित्वावगमेन इति पाठभेदः।

[1]‘**आप्रणखात् सर्व एव सुवर्ण**’ इत्युक्तं सुवर्णत्वञ्च ‘हिरण्यज्योतिः [2]सरिरस्य मध्ये’ इत्येतत्प्रत्यभिज्ञया भवगल्लिङ्गम्। [3]‘**स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित**’ इत्यपहत-पाप्मत्वमुच्यते। तच्च [4]‘**एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण**’ इति भगवद्धर्मतयावगतम्। ‘अनपहतपाप्मा वाऽहमस्मि नाम मे धेही’ति रुद्रस्यानपहत-पाप्मत्वश्रवणात् भगवदसाधारण्यसिद्धिः। नामाष्टकश्रवणादग्निपरत्वं न शङ्कार्हं, जन्म-श्रवणाच्च रुद्रस्य कर्मवश्यत्वमवर्जनीयम्। भगवज्जन्मनः कर्मकृतत्वाभावः [5]‘**अजायमानो बहुधा विजायते। तस्य धीराः परिजानन्ति योनि**’मित्यादिभिः श्रुतिभिः [6]‘**नैष गर्भत्वमापेदे न योन्यामवसत् प्रभुः**’ ‘**इच्छागृहीताभिमतोरुदेह**’ इत्यादिभि-रवगम्यते। किञ्च पूर्ववाक्ये [7]‘**अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भास्सैवर्क्; अथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम। तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ साम तस्मादृच्यध्यूढँ साम गीयते। अथैतदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भास्सैव सा अथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तदमस्तत्साम**’त्यादित्यान्तर्वर्तिर्भगवानेवेति स्पष्टमवगम्यते।

अत्र ‘अथ यन्नीलमित्येतत्’ ‘अथ यदादित्ये नील’मिति शंकरेण व्याख्यातम्। नीलं नीलद्रव्यं तत् किमित्याकाङ्क्षायान्तु व्याचष्टे। परः कृष्ण इति परमात्मा कृष्ण इत्यर्थः। ‘परं कृष्ण’मिति पाठे लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः। एवं श्रुत्यैव भगवत्त्वावगतिः। यदि कृष्णशब्दः कृष्णद्रव्यपरः परशब्दश्च कार्ष्ण्योत्कर्षपरस्तत्र च लिङ्गव्यत्यय-

---

1 य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते, हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशः **आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः** । (छा.उ.1.6.6)

2 सलिलस्य इति पाठभेदः।

3 तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष **सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः** उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद। (छा.उ.1.6.7)

4 यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमन्तरे संचरन् यं मृत्युर्न वेद। स **एष सर्व भूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः**। (सु.उ.7)

5 पु.सू.

6 **नैष गर्भत्वमापेदे न योन्यामवसत्प्रभुः**।
आत्मनः तेजसा कृष्णः सर्वेषां कुरुते गतिम्।। (महा.सभा.38, पृ.सं.944)

7 छा.उ.1.6.5

श्छान्दसः। तदा इदं लिङ्गमस्मिन् पक्षे परकृष्णपदयोर्न किंचित्प्रयोजनं दृश्यते। तस्मात् प्रथमपक्ष एव ज्यायान्। पूर्वत्र सर्वे त्रयमित्यादिना पृथिव्यादिकन्निर्दिश्य 'सैवर्क्' 'तदमे'त्याद्युक्तम्। अतोऽत्रापि 'अथ यन्नीलं तत्साम तदमे'त्येतावत्येव वक्तव्ये परः कृष्ण इत्यतिरिच्यते। तत इदमिह विज्ञायते पूर्वमेकेनैव पदेन पदान्तरनिरपेक्षेण द्रव्यविशेषसमर्पणान्न तत्र पदान्तरप्रयोगः। इह तु नीलपदे द्रव्यविशेषाप्रतीतेस्तत्प्रतीत्यर्थं परः कृष्ण इत्युच्यते। द्रव्यविशेषप्रतीत्यर्थमेव 'शुक्लं भा' इत्यत्र भाश्शब्दः। तस्य द्रव्यविशेषप्रतीत्यर्थत्वादेवेयमित्यस्य सामान्यशब्दत्वेऽपि प्रयोगप्राचुर्येण द्रव्यविशेषप्रतीतेर्न पदान्तरप्रयोगः। अतो द्रव्यविशेषप्रतीत्यर्थमेवेदं विवरणं 'परः कृष्ण' इति। उपबृंहिता चैषा विद्या योगार्णवे -

'आदित्यमण्डले तत्र पश्येद्विष्णुं परात्परम्।
सर्वाधारं वासुदेवमीशानं शिवमच्युतम्।।
आत्मानं सर्वजगतां पुरुषं हेमरूपिणम्।
हिरण्यश्मश्रुकेशञ्च हिरणमयनखं हरिम्।।
कप्यासपुण्डरीकाक्षं सृष्टिस्थित्यन्तकारणम्।
पद्मासनस्थितं सौम्यं प्रबुद्धकमलेक्षणम्।।
ईश्वरं सर्वभूतानां सर्वलोकाभयप्रदम्।
विजानन्तं सदा सर्वं धारणाद्धर्ममुत्तमम्।।
भासयन्तं जगत्सर्वं भासयन्तं रविं सदा।
त्रयाणां परमं नित्यं भास्करं भास्करोपरि।।
एवं भूतं परं ज्योतिर्दृष्ट्वा लोकैकसाक्षिणम्।
बिन्दुनादात्मकं देवमविकारमवस्थितम्।।
उकार प्रतिपाद्यञ्च भिन्नवद्बहुधा स्थितम्।
ध्यानेनानेन सौरेण मुक्तिं यास्यन्ति योगिनः।।' इति

तैत्तरीयमहोपनिषदि चादित्यान्तर्वर्तित्वं भगवत एव श्रूयते - [1]**'य एषोऽन्तरादित्ये**

[1] ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्। ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमः। आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति। तत्र ता ऋचस्तदृचां मण्डलं स ऋचां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डले

हिरण्मयः पुरुष' इति। एतस्य च नारायणपरत्वं पूर्वस्मिन् नारायणानुवाके तस्य प्रकृतत्वादवगम्यते। किंच [1]'**स यश्चायं पुरुषे। यश्चासावादित्ये। स एक**' इति पुरुषे आदित्ये च वर्तमानत्वेन प्रसिद्धवन्निर्दिष्टस्याभेद श्रूयते। नारायणानुवाके तदनन्तरानुवाकेन च तदपेक्षिता प्रसिद्धिरादेया संनिधानात्। [2]नारायणानुवाके च नारायणः पुरुषान्तर्वर्ती श्रुत इति तस्यैवादित्यान्तर्वर्तितयाऽभिधानौचित्याच्च नारायणपरत्वम्। [3]'**ऋतं सत्य**'मिति मन्त्रश्च भगवत्परतया [4]निर्णीते अम्भसीत्यनुवाके श्रुतेन [5]'**तदेवर्तन्तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीना**'मित्यनेन वाक्येन व्याख्यातत्वात्। [6]'**ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं**

अर्चिषि पुरुषस्तानि यजूँषि स यजुषां मण्डलं स यजुषां लोकोऽथ य एष एतस्मिन् मण्डले अर्चिर्दीप्यते तानि सामानि स साम्नां मण्डलं स साम्नां लोकः सैषा त्रय्येव विद्या तपति **य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः**।। (म.ना.उ.12.2)

अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशः आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः। (छा.उ.1.6.6)

1 तै.उ.2.8.1; 3.10.4

2 सहस्रशीर्षं देवं विश्वाख्यं विश्वशम्भुवम्। विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं प्रभुम् ।।
विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिम्। विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति।।
पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम्। नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम्।।
नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः। नारायणः परोज्योतिरात्मा नारायणः परः।।
नारायणः परो ध्याता ध्यानं नारायणः परः। परादपि परश्चासु तस्माद्यस्तु परात्परः।।
यच्च किञ्चित् जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा। अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः।। (म.ना.उ.11.1-6)

3 **ऋतं सत्यं** परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्।
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमः।। (म.ना.उ.12.1)

4 निर्णीयते इति पाठभेदः।

5 **तदेवर्तं तदु सत्यमाहुः** तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्।
इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः।। (म.ना.उ.1.6)

6 ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं नृकेसरिविग्रहम् कृष्णपिङ्गलम्। ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शंकरं नीललोहितम्। उमापतिः पशुपतिः पिनाकी ह्यमितद्युतिः। ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिः ब्रह्मणोऽधिपतिः यो यजुर्वेदवाच्यस्तं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति। (नृ.सि.पू.उ.1.1.6)

नृकेसरिविग्रहम् कृष्णपिङ्गलम्। ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शंकरं नीललोहितम्। उमापतिः पशुपतिः पिनाकी ह्यमितद्युतिः। ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिः ब्रह्मणोऽधिपती'ति तापनीयानुसारात्,

'तन्मध्ये दहराकाशं तन्मध्ये सूर्यमण्डलम्।
तन्मध्ये परमानन्दं वपुषा कृष्णपिङ्गलम्।
नारायणं जगन्नाथं वासुदेवमनामय'मिति योगार्णववचनानुरोधाद्विश्व-रूपशब्दस्य भगवति रूढत्वाच्च नारायणपरः। तापनीये चोमाशब्दो लक्ष्म्यात्मकसकल-जगत्सृष्टिमूलभूतभगवद्बुद्धिशक्तिपरः। वाराहे [1]**'पूर्वं नारायणस्त्वेको नासीद्किञ्चिद्धरेः पर**'मित्यादिना [2]**'एको ह वै नारायण आसी**'दित्याद्युपनिष-दर्थमनुक्रम्य [3]**'तस्य द्वितीयमिच्छन्तश्चिन्ता बुद्ध्यात्मिका बभा**'विति प्रकृतायां लक्ष्म्यात्मिकायां बुद्धौ [4]**'उमेति संज्ञया सा तु तदादित्ये व्यवस्थिता'** [5]**'ओमित्येकाक्षरी भूत्वा ससृजे सा भुवन्तु से**'त्युमासंज्ञकत्वाभिधानात् पिङ्गळत्वञ्च लक्ष्मी-भूषाम्बरायुधैरुपपन्नम्। सपत्नीकस्य हृदयाकाशेऽवस्थानञ्च। [6]**'इन्धो वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षिन् पुरुषस्तं वा एतमिद्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण। परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः। अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपमेषाऽस्य पत्नी विराट्। तयोरेष सँस्थावो य एषोऽन्तर्हृदय आकाश**' इति

---

1 **पूर्वं नारायणस्त्वेको नासीत् किंचिद्धरेः परम्** ।
सैक एव रतिं लेभे नैव स्वच्छन्दकर्मकृत् । (व.पु.9.2)

2 **एको ह वै नारायण आसीन्न** ब्रह्मा नेशानो नापो नाग्नीषोमौ नेमे द्यावापृथिवी न नक्षराणि न सूर्यो न चन्द्रमाः। (महो.उ.1.1)

3 **तस्य द्वितीयमिच्छन्तश्चिन्ता बुद्ध्यात्मिका बभौ**।
अभावेत्येव संज्ञा या क्षणं भास्करसन्निभा।। (व.पु.9.3)

4 तस्या अपि द्विधा भूता चिन्ताभूद् ब्रह्मवादिनः।
उमेति संज्ञया यत्तत्सदा मर्त्ये व्यवस्थिता।। (व.पु.9.4)

5 **ओमित्येकाक्षरी भूता ससर्जेमां महीं तदा**।
भूः ससर्ज भुवं सोऽपि ससर्ज च ततो महत्।। (व.पु.9.5)

6 बृ.उ.6.2.2-3

बृहदारण्यकवाक्यादवगम्यते। इह चोक्त-मिन्द्रशब्देन परोक्षाभिधानम्। [1]**'राडसि बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नी धर्मपत्नी'**ति काठके श्रीदेव्यामिन्द्रपत्नीति प्रयोगाद्भगवतो विष्णोरेवेति गम्यते। भूसूक्ते च 'विष्णुपत्नीं महीं देवी'मितिवत् 'नमाम्यच्युतवल्लभा'मितिवच्च 'इन्द्रपत्नीव्यापिनी'ति भूम्यां प्रयोगा-च्चावगम्यते। विरूपाक्षत्वञ्च वाराहे तस्मिन्नेवाध्याये [2]**'तस्य चिन्तयतो नेत्रात्तेज-स्समभवन्महत्'** [3]**'दक्षिणं वह्निसंकाशं वामं तुहिनसंनिभ'**मिति शीतोष्णत्वेन वैरूप्याभिधानान्निर्व्यूढम्। [4]**'ऊर्ध्वरेत'**मिति च रेतेभ्यो विकारेभ्य ऊर्ध्ववर्तिविश्वविकारोत्तीर्णं छान्दसः सकारलोप इति भट्टभास्करेण व्याख्यातमुपपन्नञ्च। तदैतरेयके [5]**'अथातो रेतसः सृष्टिः। प्रजापते रेतो देवाः। देवानां रेतो वर्षम्। वर्षस्य रेत ओषधयः। ओषधीनां रेतोऽन्न'**मिति विकारे प्रयोगात्। न च 'ऋतं सत्य'मित्यत्र विरूपाक्षशब्दः रूढ्या रुद्रपरत्वाशङ्का। तस्य प्रथमान्तस्य

---

1 **राडसि बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नी** धर्मपत्नी। विश्वं भूतमनुप्रभूता। त्वयीदमन्तः। विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वँ सुभूतम्। विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री। तां त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम्। प्रजापतिस्त्वा सादयतु। तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदति। (तै.ब्रा.3.11.1.20)

2 सृष्ट्वा पुनरमेयात्मा चिन्तयामास धारणम्।
तस्य चिन्तयतो नेत्रात्तेजस्समभवन्महत्।। (व.पु.9.12)

3 **दक्षिणं वह्निसंकाशं वामं तुहिनसंनिभम्।**
तद्दृष्ट्वा चन्द्रसूर्यौ तु कल्पितौ परमेष्ठिना।। (व.पु.9.13)

4 ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्।
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमः।। (म.ना.उ.12.1)

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं नृकेसरिविग्रहम् कृष्णपिङ्गलम्। **ऊर्ध्वरेतं** विरूपाक्षं शंकरं नीललोहितमुमापतिं पशुपतिं पिनाकिनं ह्यमितद्युतिमीशानः सर्वविद्यानामीशश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्यो यजुर्वेदवाच्यत्वं साम जानीयाद्यो जानीते सोमृतत्वं च गच्छति ।। (नृ.पू.ता.उ.1.6)

5 **अथातो रेतसस्सृष्टिः। प्रजापते रेतो देवाः। देवानां रेतो वर्षम्। वर्षस्य रेत ओषधयः। ओषधीनां रेतोऽन्नम्।** अन्नस्य रेतो रेतः। रेतसो रेतः प्रजाः। प्रजानां रेतो हृदयम्। हृदयस्य रेतो मनः। मनसो रेतो वाक्। वाचो रेतः कर्म। तदिदं कर्म कृतमयं पुरुषो ब्रह्मणो लोकः। स इरामयः। यद्धीरामयस्तद्धिरण्मयः। हिरण्मयो ह वा अमुष्मिन् लोके सम्भवति। हिरण्मयः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे, य एवं वेद। (ऐ.आ.उ.2.1.3)

ब्रह्मविशेषणत्वेन नपुंसक-लिङ्गत्वात् पुंलिङ्गस्यैव तत्र रूढित्वात् व्याचष्टे च तथा भट्टभास्करः।

ननु [1]**'सर्वो वै रुद्र'** इत्यारभ्य **'नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेऽम्बिकापतये उमापतये नमो नम'** इति श्रवणात्तत्र बहुग्रहणस्योपलक्षण-त्वेनादित्यान्तर्वर्तिहिरण्यमयपुरुषप्रत्यभिज्ञानाच्च रुद्र एवान्तर्वर्तीति चेन्न। [2]**'आदित्यो वा एष'** [3]**'आदित्यो वै तेज'** इति द्वाभ्यामनुवाकाभ्यामन्तरादित्यविद्यां समबलमभिधाय 'तदन्ते इत्युपनिष'दित्युपसंहारात्तद्विद्याप्रकरणविच्छेदात् 'हिरण्यबाहव' इति च बहुव्रीहिणा हिरण्यालंकृतबाहव इत्यर्थः। 'देवो वस्सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णा'त्वितिवत् तथा भट्टभास्करेण व्याख्यानात्। अन्यथा लक्षणाप्रसङ्गात्। तस्मान्न प्रत्यभिज्ञा। अतस्सिद्धं भगवानेव तैत्तरीयमहोपनिषद्यादित्यान्तर्वर्ती श्रूयत इति। तथैव चेयमुपबृंहिता श्रीविष्णुपुराणे। तथाहि -

[4]**'सर्वशक्तिः परा विष्णोः ऋग्यजुःसाम संज्ञिता।**

---

1 **सर्वो वै रुद्र**स्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु। पुरुषो वै रुद्रस्तन्महो नमो नमः। विश्वं भूतं भव्यं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत्। सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु। (म.ना.उ..13.2)

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमाय तव्यसे। वोचेम शन्तमं हृदे। सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु। **नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतये। अम्बिकापतये उमापतये नमो नमः**। (म.ना.उ..13.2-3)

2 **आदित्यो वा एष** एतन्मण्डलं तपति। तत्र ता ऋचः तादृचां मण्डलं स ऋचां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डले अर्चिषि पुरुषस्तानि यजूँषि स यजुषां मण्डलं स यजुषां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डले अर्चिर्दीप्यते तानि सामानि स साम्नां मण्डलं स साम्नां लोकः सैषा त्रय्येव विद्या तपति य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः। (म.ना.उ.12.2)

3 **आदित्यो वै तेज** ओजो बलं यशश्चक्षुः श्रोत्रमात्मा मनो मन्युर्मनुर्मृत्युः सत्यो मित्रो वायुराकाशः। प्राणो लोकपालकः। किं तत्सत्यमन्नमायुरमृतो जीवो विश्वः। कतम स्वयम्भूः प्रजापतिः संवत्सर इति। संवत्सरोऽसावादित्यो य एष पुरुष एष भूतानामधिपतिः। ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्येतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्ष्टितां समानलोकतामाप्नोति य एवं वेदेत्युपनिषत्।। (म.ना.उ..12.3)

4 वि.पु.2.11.7-9

सैषा त्रैयी तपत्यंहो जगतश्च हिनस्ति या।।
सैष विष्णुः स्थितः स्थित्यां जगतः पालनोद्यतः।
ऋग्यजुस्सामभूतोऽन्तस्सवितुर्द्विज तिष्ठति।।
मासि मासि रविर्यो यस्तत्र तत्र हि सा परा।
त्रयीमयी विष्णुशक्तिरवस्थानं करोति वै।।'
[1]**'अङ्गमेषा त्रयी विष्णोः ऋग्यजुस्सामसंज्ञिता।**
विष्णुशक्तिरवस्थानं सदादित्ये करोति सा।'
[2]**'नोदेता नास्तमेता च कदाचिच्छक्तिरूपधृक्।**
विष्णुर्विष्णोःपृथक्तस्यगणस्सप्तविधोऽप्ययम्।'
[3]**'एवं सा वैष्णवी शक्तिर्नैवापैति ततो द्विज।**

मासानुमासं भास्वन्तमध्यास्ते तत्र संस्थित'मित्युक्तम्। अत्र 'सैषा त्रयी तपती'ति सैषा त्रय्येव विद्या तपतीति वाक्यस्यैव किंचिद्विकृतस्य निबन्धनाच्छक्तेः ऋग्यजुः साममयत्ववर्णनाच्च तदुपबृंहणत्वं स्फुटम्। शक्तिशब्दो विग्रहविशेषविशिष्टपरः। [4]**'ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन् प्रधाना ब्रह्मशक्तय'** इत्यादिषु तथा दर्शनात्। [5]**'विष्णोः पृथक्तस्य गण'** इत्युक्त्या मण्डलाधिष्ठातृविग्रहविशिष्टाद्विष्णोः पृथक्त्वस्य विवक्षितत्वा-दादित्यान्तर्वर्तिपुरुषो हिरण्मयो विष्णुरिति दर्शितं भवति। स्वरूपात् पृथक्त्वस्यात्रैव पुराणे बहुशो निषेधात् 'मासि मासी'ति वीप्सया नापैतीत्युक्त्या च स मासविशेषे विष्णोर्मण्डलाधिकारित्वात् तस्यादित्यान्तर्वर्तितोक्तिः क्वचिदिति मूर्खप्रलापोऽपास्तः। अपि च तैत्तरीय एव [6]**'प्रजापतिरिन्द्रं असृजताऽऽनुजावरं देवानाम्। तं प्राहिणोत्। परे**

---

1 वि.पु.2.11.11

2 वि.पु.2.11.18

3 वि.पु.2.11.20

4 **ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन् प्रधाना ब्रह्मशक्तयः।**
ततश्च देवा मैत्रेय न्यूना दक्षादयस्ततः।। (वि.पु.1.22.58)

5 वि.पु.2.11.11

6 तै.ब्रा.2.2.10.1

हि। एतेषां देवानामधिपतिरेधीति। तं देवा अब्रुवन्। कस्त्वमसि। वयं वै त्वच्छ्रेयाँसः स्म इति। सोऽब्रवीत्। कस्त्वमसि वयं वै त्वच्छ्रेयांस स्म इति मा देवा अवोचन्निति इति। अथ वा इदं तर्हि प्रजापतौ हर आसीत्। यदस्मिन्नादित्ये। तदेनमब्रवीत्। एतन्मे प्रयच्छ। अथाहमेतेषां देवानामधिपतिर्भविष्यामी'त्यारभ्य [1]'**तदस्मै रुक्मं कृत्वा प्रत्यमुञ्चत्। ततो वा इन्द्रो देवानामधिपतिरभव**'दिति सूर्यमण्डलान्तर्वर्ति-तेजसो रुक्ममयग्रैवेयकी कृतस्येन्द्राय प्रदानमुक्तम्। तस्य रौक्माभरणीकरणञ्च यत्र प्रतिकृत्यादिरुपेण रुक्माभरणे विन्यासः। तच्च तेजो विष्णुरूपमेवेत्युदाहृतानुवाकार्थ-प्रत्यभिज्ञापकपूर्वतापनीयखण्डादवगम्यते। स एष खण्डः '**इन्द्रः किल देवानामनुजावर आसीत्। तं प्रजापतिरब्रवीत्। गच्छ देवानामधिपतिर्भवेदिति। सोऽगच्छत्। तं देवा ऊचुः आनुश्चावरोऽसि त्वमस्माकं कुतस्तवाधिपत्यमिति प्रजापतिमभ्येत्योवाच। मां देवा ऊचुः अनुश्चावरोऽसि कुतस्तवाधिपत्यमिति। तं प्रजापतिः सौवर्णैः कलशैरमृतपूर्णैरनुष्टुभाभिः मन्त्रितैरभ्यषिञ्चत्। तत्सुदर्शनेन दक्षिणतोऽरक्षत्। पाञ्चजन्येन वामतः द्वयेनैव सुरक्षितोऽभवत्। रौक्मे फलके सूर्यवर्चसि मन्त्रमानुष्टुभं विन्यस्य तदस्य कण्ठे प्रत्यमुञ्चत्। ततस्स दुर्निरीक्षोऽभव**'दित्यादिः। हरशब्दस्य तेजोवाचित्वञ्च 'ज्योतिर्हर' उच्यते। 'लोका हरांस्युच्यन्त' इत्यादि नैरुक्त-वाक्यादिभ्योऽवगन्तव्यम्। किंच [2]'**स्वर्णधर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यये**'ति भागवते एकादशस्कन्धे भगवदर्चायां विनियोगात् 'समुद्रेऽन्तः कवयो विचक्षत' इति तत्रत्यसमुद्र-शायित्वलिङ्गाच्च भगवत्परतयासिद्धस्वर्णधर्मानुवाकोऽपि आदित्यान्तर्वर्तित्वे भगवतः प्रमाणम्। तत्र '**अन्तरादित्ये मनसा चरन्तं, मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः, सप्त युज्यन्ति रथमेकचक्रमिति अजस्रं ज्योतिर्नभसा तत्सर्पदेती**'त्यादिषु परमात्मलिङ्गैः सूर्यान्तर्वर्तिपरमपुरुषाभिधानात्। किंचात्र 'स न इन्द्रः कामवरं ददातु' 'इन्द्रन्निचिक्यु'रित्यादिनादित्यान्तर्वर्तिनिब्रह्मणीन्द्रशब्दोऽभ्यस्यते। अयं च [3]'**तं वा**

---

1 कोऽहँ स्यामित्यब्रवीत्। एतत् प्रदायेति। एतत्स्या इत्यब्रवीत्। यदेतद् ब्रवीषीति। को ह वै नाम प्रजापतिः। य एवं वेद। विदुरेनं नाम्ना। (तै.ब्रा.2.2.10.2)

2 **स्वर्णधर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यया।**
पौरुषेणापि सूक्तेन सामनीराजनादिभिः।। (भा.पु.11.27.30)

3 बृ.उ.6.2

एतमिन्धँ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणे'ति दक्षिणाक्षिहृदयाकाशावस्थितपरमात्म-विषयश्रुतिविवक्षितः परोक्षवादः। स च [1]**'राडसि बृहती श्रीरसि इन्द्रपत्नी**'ति श्रीपति-विषयप्रयोगेण स्वविषयं नीतः विशेषपर्यवसानापेक्षत्वात्। अतोऽप्ययं विष्णुपरः। तथाऽऽरुणकेतुके प्रपाठके **'क्वेदमभ्रन्निविशत'** इत्यनुवाकेऽभ्रादीनां निवासप्रश्नोत्तर-वाक्ये **'विद्युत् सूर्ये समाहिता न वर्णे इमे भूमी इयञ्चासौ** [2]**रोदसी**'ति सूर्यमण्डलस्य द्यावापृथिवीधारकत्वमुक्त्वा **'किंस्विदत्रान्तरा भूतं येनेमे विधृते उभे'** इति। अस्मिन् **'सूर्यमण्डलान्तः किं भूतं वर्तते यन्मुखेनास्य द्यावापृथिवीधारकत्वमुपपद्येतेति गुह्यं महो बिभ्रदि**'ति सावित्रवाक्योक्तगुह्यतेजोविषयकप्रश्नमवतार्य **'विष्णुना विधृते भूमी**'त्युत्तरवाक्येन **'सावित्रान्तर्वर्ति गुह्यमहो भगवाने**'वेति व्याख्यातम्। तथा मैत्रायणीयोपनिषदि षष्ठे प्रपाठके [3]**'विश्वसृग्वै नामैषा तनोर्भवतो विष्णोर्यदिदमन्नं प्राणो वा अन्नस्य रसो मनः प्राणस्य विज्ञानं मनस आनन्दं विज्ञानस्येत्येवं विदन्नवान् प्राणवान् मनस्वान् विज्ञानवानानन्दवांश्च भवति'** इत्यारभ्य, [4]**'अग्निहोत्रं जुह्वानो मोहजालं भिनत्त्यतः संमोहञ्छित्वा न क्रोधान्स्तुन्वानः काममभिध्यायमानः चतुर्जालं ब्रह्मकोशं भिन्ददतः परममाकाशमत्र हि सौरसौम्याग्नेय सात्विकानि मण्डलानि भित्वा ततश्शुद्धसत्त्वान्तरस्थमचलममृतच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितं सर्वापरं धाम सत्यकामसर्वज्ञत्वसंयुक्तं स्वतन्त्रं चैतन्यं स्वे महिम्नि तिष्ठमानं पश्यत्यत्रोदाहरन्ति।**

रविमध्ये स्थितस्सोमस्तस्य मध्ये हुताशनः।।
तेजो मध्ये स्थितं सत्त्वं सत्त्वमध्ये स्थितोऽच्युतः।

शरीरप्रादेशाङ्गुष्ठमात्रमणोरप्यणुतरं ध्यात्वाऽतः परमतां गच्छति। अत्र हि सर्वे कामास्समाहिता इत्यत्रोदाहरन्ति। अङ्गुष्ठप्रादेशशरीरमात्रं प्रद्वीपप्रतापवद्द्विधा

---

1 **राडसि बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नी** धर्मपत्नी। विश्वं भूतमनुप्रभूता। त्वयीदमन्तः। विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वँसुभूतम्। विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री। तां त्वोपदधे कामदुघा- मक्षिताम्। प्रजापतिस्त्वा सादयतु। तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदति। (तै.ब्रा.3.11.1.20)

2 नादसीति पाठभेदः।

3 मै.उ.6.13

4 मै.उ.6.38

त्रिधा हि। तद्ब्रह्माभिष्टूयमानं महो देवो भुवनान्याविवेश। ओं नमो ब्रह्मणे नमः' इत्युक्तम्। तथा –

[1]**'हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्।**
सत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय विष्णवे।
योऽसावादित्ये पुरुषस्सोऽसावहमिति।। एष वै सत्यधर्म' इति।

अत्र च 'विष्णव' इति क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिन इति चतुर्थी। 'एधेभ्योऽत्र यजती'तिवद्विष्णुं द्रष्टुमित्यर्थः। 'घटायोन्मीलितं चक्षु'रितिवत् 'योऽसौ आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्ती'ति तदनन्तरसंभूतदर्शनाभिलापः। बृहदारण्यके तु [2]**'सत्य-धर्माय दृष्टये'** इति पाठादयमेवार्थः। तत्र च सत्यधर्मशब्देन भगवानभिधीयते। सत्यधर्मशब्दस्य भगवत्परतायाः प्रागभिधानात् सत्यधर्मायेति चतुर्थी। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति, अहल्यायै जारेतिवत्। इयं चोपनिषद्योगयाज्ञवल्क्येनानुगता -

'ईश्वरं पुरुषाख्यं तु सत्यधर्माणमच्युतम्।
भर्गाख्यं विष्णुसंज्ञं तु ज्ञात्वाऽमृतमुपाश्नुते।।
हृद्व्योम्नि तपति ह्येष बाह्ये सूर्यस्य चान्तरे।
अग्नावधूमके ह्येष ज्योतिश्चित्रतरो ह्ययम्।।' इति।

सावित्रीव्याख्यानावसरे च -

'सवितुस्तद्वरेण्यं तु सत्यधर्माणमीश्वरम्।
हिरण्यवर्णं पुरुषं व्योम तद्विष्णुसंज्ञितम्।।
सूर्यमध्ये स्थितस्सोमस्तस्य मध्ये हुताशनः।
तेजो मध्ये स्थितं सत्त्वं सत्त्वमध्ये स्थितोऽच्युतः।।
सोऽन्नं प्राणो मनश्चैव ज्ञानमानन्द एव च।
निमेषादिः क्षणः कालः तस्मादुत्पद्यते यतः।।
कालकर्ता ततो ज्ञेयः कालाख्यो विष्णुरव्ययः।

---

1 मै.उ.6.35

2 हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्।
तत् त्वं पूषन्नपावृणु **सत्यधर्माय दृष्टये**।। (बृ.उ .7.15.1)

एषा विश्वभृतो नाम तनुर्विष्णोस्सनातनी।।
अन्नरूपेण विज्ञेया ययेदं धार्यते जगदि'ति।

अत्र शब्दतोऽर्थतश्च प्रत्यभिज्ञानात् स्पष्टं मैत्रायणीयश्रुत्युपबृंहणत्वम्। यमस्मृतावपि 'रविमध्ये स्थित' इति श्लोकं पठित्वानन्तरम्

'एष देवस्तु मर्त्यानां पटैरिव विधीयते।
अज्ञानपटसंवीतैरिन्द्रियैर्विषयेप्सुभिः।।

[1]**'एष वै पुरुषो विष्णुः व्यक्ताव्यक्तस्सनातन**' इति पठितम्। शङ्खस्मृतावपि **'रविमध्ये स्थित**' इति श्लोकः पठितः। दत्तात्रेयस्मृतौ च दीक्षाविधौ -

'योऽसौ विष्णवाख्य आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदिस्थितः।
सोऽहं नारायणो देवः पुरुषो लोकभावन' इति।

[2]**'योऽसावादित्ये पुरुषस्सोऽसावहमिति**' मैत्रायणीय्यवाक्यम्। [3]**'योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मी**'ति बृहदारण्यकेशावास्याम्नातवाक्यञ्चोपबृंहितम्। किञ्च ऐतरेयकब्राह्मणे नारायण एवादित्यमण्डलान्तर्वर्तीति स्पष्टमाम्नायते [4]**'चत्वारः पुरुषा इति बाद्ध्वः। शरीरपुरुषश्छन्दः पुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष इति। शरीरपुरुष इति यमवोचाम स एवायं दैहिक आत्मा। तस्य योऽयमशरीरः प्रज्ञात्मा स रसः। छन्दः पुरुष इति यमवोचाम, अक्षरसमाम्नायत एव। तस्यैतस्याकारो रसः। वेदपुरुष इति यमवोचाम, येन वेदान् वेद ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदं तस्यैतस्य ब्रह्मा रसः। तस्मात् ब्रह्माणं ब्रह्मिष्ठं कुर्वीत यो यज्ञस्योल्बणं पश्येत्। महापुरुष इति यमवोचाम, संवत्सर एव प्रध्वंसयन्नन्यानि भूतान्यैक्याभावयन्नन्यानि। तस्यैतस्यासावादित्यो रसः। स यश्चाय-मशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चासावादित्य एकमेव तदिति विद्यात्। तस्मात् पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति। तदप्येतदृषिणोक्तम्-**

---

1 **एष वै पुरुषो विष्णुर्व्यक्ताव्यक्तस्सनातनः।**
एष धाता विधाता च पुराणो निष्कलः शिवः।। (शंख.स्मृ.7.21)

2 मै.उ.6.35

3 पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह। तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि **योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि**।। (ई.उ.1.16)

4 ऐ.आ.उ.3.2.3

'चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः।
आ प्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च।।

इत्येतामनुविधं संहितां संधीयमानां मन्य इति ह स्माह बाद्ध्वः। एतं ह्येव बह्वृचा [1]महत्युक्थे मीमांसन्ते। एतमग्नावध्वर्यवः। एतं महावृते छन्दोगा। एतमस्यामेतं दिवि एवं वायावेतमाकाश एतमप्स्वेतमोषधीष्वेतं वनस्पतिष्वेतं चन्द्रमस्येतन्नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते। स एष संवत्सरसम्मानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छन्दोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा। स य एवमेतं संवत्सरसम्मानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छन्दोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं परस्मै शंसती'ति शरीरपुरुषादीनां चतुर्णामधिकरणत्वेन प्रज्ञात्मादयो रसा उच्यन्ते। अकारस्यापि सर्ववाक्प्रकृतित्वेन पूर्वोक्तस्य युक्तं विकृतित्वेनोक्तवर्णान्तराधारत्वं वेदविदो वेदधारणप्रसिद्धेः ऋग्विशेषे ब्रह्मण्यपि युक्तम्। आदित्ये तु परब्रह्मस्थानत्वं स्पष्टम्। दैहिक इति शरीरपुरुषस्य तच्छब्दवाच्यत्वोपपादकावयवार्थसंबन्धः कथ्यते। अक्षरसमाम्नाय इत्युक्त्यैवक्षर-समूहात्मकच्छब्दसंबन्धो द्वितीय्यपुरुषस्य लभ्यते। वेदपुरुषे तु येन ऋग्वेदं वेदेति तृतीयया लभ्यते। महापुरुषशब्दस्तु कर्मधारयः। तत्रैव महच्छब्दस्यात्वविधानात्। ततस्तत्रावयवार्थमहत्वयोगः प्रध्वंसयन्नन्यानि भूतानीत्यनेनोक्तः। संवत्सरशब्दश्च परे ब्रह्मणि वाराहे विंशेऽध्याये आदित्यमण्डलाधिष्ठातरि संवत्सराभिमानिनि विष्णुरूपे प्रसिद्धः [2]**'एते मासास्तथादित्या स्वयं संवत्सरो हरि'**रिति। एते आदित्या मासा मासाभिमानिनो मण्डलाधिकारिणः सर्वमासानुवृत्तसंवत्सराभिमानिनि सर्वमासेष्वधिष्ठाता हरिरित्यर्थः। भारते च सहस्रनामसु [3]**'अहस्संवत्सरो वह्नि'**रिति संवत्सरशब्दो विष्णोर्नामसु पठ्यते। एवञ्च तस्यैतस्येति संवत्सरात्मा महापुरुष उच्यते। आदित्यशब्दश्च रूढ्या मण्डलं तदभिमानिजीवं वहैति। तदेव रसशब्देन साधनत्वेनोच्यते। आदित्यशब्दस्य [4]**'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्य'** इति 'ण्य'प्रत्ययान्तत्वमाश्रित्यादित्यान्तर्वर्तिवाचित्वे रूढिहानेः। **'यश्चासावादित्य'** इत्यनेन

---

1 महत्युक्षे इति पाठभेदः।

2 **एते मासास्तथादित्या स्वयं संवत्सरो हरिः।**
एवं ते द्वादशादित्या मार्ताण्डाश्च प्रतापवान्।। (व.पु.20.5)

3 महा.आनु.149.37

4 पा.सू.4.1.85

वैरूप्याच्च। **'स यश्चायमशरीर'** इत्यनन्तरवाक्ये शरीरात्मरसत्वेनास्मिन्नेव प्रकरणे पूर्वोक्तोऽनूद्यते। पुरुषद्वयव्यवधानात्तच्छब्दः। एतत्प्रकरणस्थत्वादयमिति 'यश्चासावादित्य' इति वाक्येऽनन्तरोक्ते महापुरुषोऽसाविति प्रत्यक्षतया निर्दिश्यते। उत्तरत्र [1]**'एतं ह्येव बह्वृचे'**त्येतच्छब्देन संवत्सरत्वेनादित्यान्तर्वर्तितया प्रज्ञात्मतया चोक्तो महापुरुष एव परामृश्यते। महापुरुषशब्दश्च **'महादेवं वा महापुरुषं वार्चयेत्। अथातो महापुरुषस्याहरहः परिचर्याविधिं व्याख्यास्याम'** इति बोधायनादिप्रयोगात् महापुरुष-शब्दश्च [2]**'बिभर्त्येष सनातन'** इति नारायणीयोपाख्यानादिगतद्वैपायनादिवचनाच्च नारायणासाधारणवाचकत्वेन सिद्धः। इयं चैतरेयश्रुतिः पाद्मपुराणे उपबृंहिता वत्सापहारानन्तरं ब्रह्मस्तोत्रे –

'त्वं वेदपुरुषो ब्रह्मन् महापुरुष एव च।
शरीरपुरुषस्त्वं स्याच्छन्दःपुरुष एव च।।
चत्वारः पुरुषास्त्वं हि पुराण पुरुषोत्तम।
विभूतयस्तव ब्रह्मन् पृथिव्यग्न्यनिलादय' इत्यारभ्य, **'उक्षे महति मीमांस्यमेतत् ब्रह्म प्रचक्षत'** इति। तथानुशासनिके -

[3]**'तमध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति रथन्तरे सामगाश्च स्तुवन्ति।**
तं ब्राह्मणा ब्रह्ममन्त्रैः स्तुवन्ति तस्मै हविरध्वर्यवः कल्पयन्ति।।'

[4]**'स पौराणीं ब्रह्मगुहां प्रविष्ट'** इति। अत्र [5]**'एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्षे मीमांसान्त'** इत्यादिवाक्यमुपबृंहितम्। गायत्री च विष्णोरादित्यमण्डलान्तर्वर्तित्वे प्रमाणम्। तस्याः

---

1 ऐ.आ.उ.3.2.3

2 तस्यैकत्वं महत्वं च स चैकः पुरुषः स्मृतः।
महापुरुषशब्दं स **बिभर्त्येषः सनातनः**।। (महा.मोक्ष.351.9)

3 महा.आनु.158.16

4 **स पौराणीं ब्रह्मगुहां प्रविष्टो** महीसत्रं भारताग्रे ददर्श।
स चैव गामुद्दधाराग्र्यकर्मा विक्षोभ्य दैत्यानुरगान् दानवांश्च।।(महा.आनु.158.17)

5 ऐ.आ.उ.3.2.3

भगवत्परत्वात्। तथा हि सवितृशब्दस्सहस्रनामसु भगवन्नामतया पठ्यते [1]**'सविता रविलोचन'** इति। किंच मैत्रायणीयोपनिषदि [2]**'हिरण्मयेन पात्रेण'** इति पूर्वोक्तमन्त्रेणादित्यान्तर्वर्तिविष्णुदर्शनप्रतिबन्धकनिवृत्तिप्रार्थनानन्तरमाम्नायते [3]**'यदादित्यस्य मध्येऽक्षिण्यग्नौ चैतद् ब्रह्मैतदमृतमेतद्भर्गः। एतत् सत्यधर्म'** इति। **'यदादित्यस्य मध्ये उदित्वा मयूखे भवत एतत् सविदेतत् सत्यधर्म एतद्यजुरेतत्तप एतदग्निरेतद्वायुरेतद्प्राण एतदाप एतच्चन्द्रमा एतच्छुक्रमेतदमृतमेतद्ब्रह्मविषयमेतद्भानुरर्णवस्तस्मिन्नेव यजमानाः सैन्धव इव विलीयन्त एषा वै ब्रह्मैकताऽत्र हि सर्वे कामाः समाहिते'**ति च। अनया श्रुत्या गायत्रीप्रतिपाद्यं वरेण्यं भर्गो विष्णुरिति व्याख्यातम्। तलवकारिणां श्रुतौ सावित्रीविषये कस्सविता का सावित्रीति खण्डे [4]**'तस्या एष तृतीया स्वधियो यो नः प्रचोदया'**दिति [5]यज्ञो वै प्रचोदयितेति प्रचोदयिता यज्ञ इति व्याख्यातम्। यज्ञशब्दश्च 'यज्ञो वै विष्णु'रिति श्रुतेः। [6]**'यज्ञेन यज्ञमयजन्ते'**त्यादि प्रयोगात्। 'पुरुषो यज्ञ' इत्येतत् 'यत्परं परिकीर्तित'मिति मात्स्योक्तेः। [7]**'यज्ञायाचरतः कर्म कर्मग्रन्थिः**

---

1 महा.आनु.149.

2 **हिरण्मयेन पात्रेण** सत्यस्यापिहितं मुखम्।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय विष्णवे।। (मै.उ.6.35)

3 एष ह वै सत्यधर्मो यदादित्यस्यादित्यत्वं तच्छुक्लं पुरुषमलिङ्गं नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोंशमात्रमेतत् **यदादित्यस्य मध्य इवेत्यक्षिण्यग्नौ मध्येऽक्षिण्यग्नौ चैतद्ब्रह्मैतदमृतमेतद्भर्गः। एतत् सत्यधर्मो** नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोंशमात्रमेतत्। यदादित्यस्य मध्येऽमृतं यस्य हि सोमः प्राणा वाऽप्ययङ्कुरा एतद्ब्रह्मैतदमृतमेतद्भर्गः। एतत् सत्य-धर्मो नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोंशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये यजुर्दीप्यति। ओमापो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्। अष्टपादं शुचिं हंसं त्रिसूत्रमणुमव्ययम्। द्विधर्मोन्धं तेजसेन्धं सर्वं पश्यन्पश्यति।। (मै.उ. 6.35)

4 तस्या एव प्रथमपादो भूस्तत्सवितुर्वरेण्यमित्यग्निर्वै वरेण्यमापो वरेण्यं चन्द्रमा वरेण्यम्। तस्या एव द्वितीयः पादो भर्गमयोऽपो भुवो भर्गो देवस्य धीमहीत्यग्निर्वै भर्ग आदित्यो वै भर्गश्चन्द्रमा वै भर्गः। **तस्या एष तृतीयः पादः स्वर्धियो यो नः प्रचोदयादिति**। (सावि.उ.10)

5 कः सविता का सावित्री यज्ञ एव सविता छन्दांसि सावित्री स यत्र यज्ञस्तत्र छन्दांसि यत्र वा छन्दांसि स यज्ञस्ते द्वे योनी तदेकं मिथुनम् (सावि.उ.4)

6 पु.सू.7.

7 भ.गी.4.23.

विलीयत’ इति गीतादिप्रयोगात् कर्मणोऽचेतनस्य प्रेरकत्वादादित्यान्तर्वर्तित्वानुपपत्तेश्च विष्णुपरः। एवं बृहदारण्यके सप्तमप्रपाठके [1]**‘भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टा-वक्षराणी**’त्यादिना गायत्र्याः पादत्रयं तुरीयं चाभिधाय **‘गायत्र्येतस्मिन् तुरीये दर्शिते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिते**’ति चतुर्थपादात्मकपरोरजः शब्दवाच्ये सूर्यान्तर्वर्तिपुरुषे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा पुनश्च गायत्रीमहिमानमभिधायादित्यान्तर्वर्तिपुरुषदर्शनप्रार्थनामन्त्र आम्नातः [2]**‘हिरण्मयेन पात्रेणे**’त्यादि। स च मैत्रायणीयश्रुतौ [3]**‘सत्यधर्माय विष्णव**’ इति पाठाद्विष्णुविषय इत्युक्तम्। [4]**परोरजस्त्वं** च ‘लोका रजांस्युच्यन्त’ इति यास्क-निरुक्त्यनुसारात् सर्वलोकेभ्य उपरिस्थितत्वं रजोगुणप्रकृतिमण्डलोत्तीर्णत्वं वक्षयन्तमस्य रजसः पराक इति विष्णाववगमितं गायत्रीप्रतिष्ठाभूतस्य विष्णुत्वे लिङ्गम्। भागवते भरतचरिते गायत्री तद्विषयं बृहदारण्यके श्रुतिरन्याश्च भगवद्वासुदेवपरतयोपबृंहिताः।

---

1 **भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराणि**। अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम्। एतदु हैवास्या एतत्। स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध जयति, योऽस्या एतदेवं पदं वेद। ऋच चो यजूँषि सामानीत्यष्टावक्षराणि। अष्टाक्षरं हवा गायत्र्यै पदम्। एतदु हैवास्या एतत्। स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति, योऽस्या एतदेवं पदं वेद। प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराणि। अष्टाक्षरं हवा एकं गायत्र्यै पदम्। एतदु हैवास्य एतत्। स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति, योऽस्या एतदेवं पदं वेद। अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शितं पदं परोरजाः, य एष तपति। यद्वै चतुर्थं तत् तुरीयम्। दर्शितं पदमिति। ददृश इति ह्येषः। परोरजा इति। सर्वमुह्येवैष रज उपर्युपरि तपति। एवँ हैव श्रिया यशसा तपति, योऽस्या एतदेवं पदं वेद। सैषा **गायत्र्येतस्मिंतुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता**। तद्वैतत् सत्ये प्रतिष्ठितम्। (बृ.उ.7.14.1-4)

2 **हिरण्मयेन पात्रेण** सत्यस्यापिहितं मुखम्।
तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये।। (बृ.उ.7.15.1)

3 हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्।
तत्वं पूषन्नपावृणु **सत्यधर्माय विष्णवे**।। (मै.उ. 6.35)

4 **परोरजाः** - रजसः परम् लोकविलक्षणं **लोका रजांस्युच्यन्ते** इति यास्कोक्ते रजश्शब्दः लोकपरः। यद्वा रजः प्रकृतिमण्डलं ततः परं प्रकृतिमण्डलात् परस्तात् वर्तमानो नारायण इत्यर्थः ‘क्षयन्तमस्य रजसः पराके आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्’ (भा.पु.4.7.14) ‘दर्शितं पदमिति। ददृश इव ह्येषः। परोरजा इति (बृ.उ.7.14.3)। परोरजा इत्येतद्वाचष्टे परोरजा इति। सर्वं ह्येवैष रज उपर्युपरि तपति। सर्वरजः सर्वमपि राजसं लोकमुपर्युपरि अत्यन्तमूर्ध्वं स्थित्वा एषः मण्डलपुरुषः तपतीत्यर्थः। (वि.को.-भागः -7; पुटम्-112)

भगवन्तं हिरण्मयं पुरुषमुज्जिहातेन सूर्यमण्डलेप्युपतिष्ठन्नेतदुवाच [1]**'परोरजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजाने'**ति। अत्रैष वादः [2]**'स परोरजा इति होवाच य एष तपती'**ति काठकश्रुतिं 'उदुत्यं' 'जातवेदस'मिति श्रुतिमुक्तबृहदारण्यकश्रुतिं [3]**'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष'** इत्यादितैत्तरीयछान्दोग्यादिश्रुतिञ्चाभिप्रेत्य 'परोरजाः, जातवेदा' [4]**'हिरण्मयं पुरुष'**मित्युक्तम्। योगयाज्ञवल्क्ये-

'ईश्वरं पुरुषाख्यं तु सत्यधर्माणमच्युतम्।
भर्गाख्यं विष्णुसंज्ञं तु ज्ञात्वाऽमृतमुपाश्नुत' इति।

गायत्रीव्याख्यानावसरे च-

'सवितुस्तद्वरेण्यं तु सत्यधर्माणमीश्वरम्।
हिरण्यवर्णं पुरुषं व्योम तद्विष्णुसंज्ञित'मिति।

सनकस्मृतौ -

'रश्मिज्वालासहस्रढ्यं मण्डलं विपुलं रवेः।'
तदन्तः शीतलाभं तु सौम्यं सोमस्य मण्डलम्।
स्फुरत्स्फुलिङ्गमनलरश्मिज्वालासहस्रकम्।
तस्य मध्ये सुखासीनं तप्तहाटकसन्निभम्।।
[5]**चतुरङ्गुलमात्रं तु शुकपत्रनिभाम्बरम्।**
रक्तनेत्राम्बरं रक्तपाणिपादनखांशुकम्।
शङ्खचक्रगदापाणिं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम्।
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सावित्रीं नियतश्शुचि'रिति।

---

1 **परोरजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान।**
सुरेतसाऽदः पुनराविश्य चष्टे हंसं गृध्राणं नृषद्रिङ्गिरामिमः।। (भा.पु.5.7.14)

2 बृ.उ.7.14.6

3 अथ **य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते** हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशः आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः। (छा.उ.1.6.6)

4 इत्थं धृतभगवद्व्रत ऐणयाजिनवाससाऽनुसवनाभिषेकार्द्र कपिशकुटिलजटाकलापेन च विरोचमानः सूर्यर्चा भगवन्तं **हिरण्मयं पुरुष**मुज्जिहाने सूर्यमण्डलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदु होवाच। (भा.पु.5.7.13)

5 चतुरङ्गुष्ठमिति - पाठभेदः।

संवर्तस्मृतौ च -

'आदित्यमण्डलान्तःस्थं रुक्माभं पुरुषं परम्।
ध्यायन् जपेत्तदित्येव निष्कामो मुच्यते द्विज' इति।

आग्नेयपुराणे नवमेऽध्याये,

'ध्यानं यथाग्निना प्रोक्तं संध्यायाश्च मरीचये।
तत्तेऽर्थतः प्रवक्ष्यामि द्विजानां हितकाम्यया।।
सन्ध्यासु संस्थितः सूर्यः सूर्यमध्ये स्थितः शशी।
चन्द्रमध्ये हुताशस्तु सर्वतेजोमयो हरिः।।
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः सूर्यमध्ये मयोदितः।
शङ्करेण तथा दृश्यस्तत्प्रकाशोऽतितेजसा।।
स विष्णुर्भुवनाधारो यस्येदं सकलं जगत्।
वरेण्यञ्च तत्सवितुर्भर्गो यो भर्गवान् गिरान्।।'
'धीशब्दवाच्यो ब्रह्मा च प्रचोदयति सर्वदा।'
सृष्ट्यर्थं भगवान् विष्णुः सविता [1]स तु कीर्तितः।
सर्वलोकप्रसवनात् सावित्री तेन कीर्त्यते।
तद्देवत्या यतस्तस्मात् गायत्री सा तु कीर्त्यत' इति।

एवं चायं गायत्र्यर्थः **'नो धियो धर्मादिगोचराः यः प्रचोदयात् तस्य सवितुर्देवस्य तत् प्रसिद्धं वरेण्यं भर्गस्तेजोमयं रूपं धीमही'**ति। तथा चागस्त्यः -

'यो देवस्सवितास्माकं धियो धर्मादिगोचराः।
प्रेरयेत्तस्य यद्भर्गस्तद्वरेण्यमुपास्महे' इति।

ननु सवितुर्वरेण्यमित्यन्वयोऽव्यवधानात्। तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यमित्यत्र तथा दर्शनाच्च। अतः कर्तरि षष्ठी। भर्गशब्दश्चाकारान्तः। तलवकारिणां श्रुतौ 'तस्या एष

---

1 संप्रकीर्तितः इति पाठभेदः।

द्वितीयः पादो भर्गमय'इत्युपादानात्। मैत्रायणीयश्रुतौ [1]'**सविता वै देवः योऽस्य भर्गाख्यस्तं चिन्तयामी**'ति दर्शनादादित्यान्तर्गतं 'यच्च भर्गाख्यं वै मुमुक्षुभि'रिति योगयाज्ञवल्क्योक्तेश्च भर्गशब्दश्च रुद्रे रूढः, स च धीमहीत्यनेनान्वेति। [2]'सुपां सुलुगि'त्यादिना स्वादेशेन द्वितीयान्तः व्यत्ययेन प्रथमान्तो वा। तदिति च ब्रह्मवाची तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवतीत्यैतरेयश्रुतेः। एवं च 'देवस्य सवितुर्वरेण्यं तेजः प्रदत्वेन समाश्रयणीयं तन्नामानं भर्गं ध्यायामः। यो भर्गो नो धियः प्रचोदयादि'त्यर्थः। उत्तरवाक्यगतत्वाद्यच्छब्दः तच्छब्दानपेक्ष इति तन्न। प्रधानभूतभर्ग-शब्दान्वयसंभवे उपसर्जनवरेण्यशब्दान्वयायोगाद्विशेषणस्याव्यवधायकत्वाच्च। किंच सवितुरिति देवविशेषणं व्यावर्तकत्वात्। ततश्च देवस्येत्यनेनैव वरेण्यशब्दस्य भर्गश्शब्दस्य वान्वयो वाच्यः। देवस्येत्यनेन च भर्गशब्दस्यैवाव्यवधानमिति तस्यैव तेनान्वयो न्याय्यः। 'यस्सविते'त्यनुक्त्वा 'यो देव' इति वदन्नगस्त्योपीयमेवार्थमाह।

न च 'तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्य'मिति श्रुत्यनुसारात् तथान्वयः। तत्र किं प्रकृत-शिवापेक्षया वरेण्यमिति निर्देशः किं वा गायत्रीस्थभर्गशब्दस्यैवाव्यवधानमिति तस्यैव तेनान्वयो न्याय्यः। यस्सवितेत्यनुक्त्वा भर्गापेक्षया नोभयथापि नपुंसकत्वोपपत्तिः। अतो गायत्रीस्थवरेण्यशब्दस्य द्वितीयान्तस्य भर्गसो विशेषणतया नपुंसकस्यायं विपरिणामेन प्रथमान्ततया निर्देश इत्यास्थेयतया अनेन वाक्येन गायत्र्या सकारान्तभर्गशब्दसिद्ध्या 'घट्टकुट्यां' प्रभातम्। ततश्च सवितुर्वरेण्येन भर्गसा वान्वये भगवत्परत्वे न किंचिदपि बाधकम्। तथापि 'सविता वै देवः योऽस्यभर्गाख्यस्तं चिन्तयामी'ति मैत्रायणीयश्रुत्या सवितुर्देवस्य भर्गसान्वयस्य दर्शितत्वात्तथैवान्वयः। तस्याः श्रुतेर्गायत्र्यर्थपरतया तच्छेषत्वादिदं तु वाक्यं न तत्परम्। किंतु प्रकृतशिवस्योत्कर्षप्रतिपादनाय गायत्री-वेद्यतापरम्। तस्मात् भर्गसो विशेष्यपदस्य पुरोवादप्रसिद्धस्यानिर्देशेन विशेष्यविवक्षयैव

---

[1] तत्सवितुर्वरेण्यमित्यसौ वा आदित्यः सविता स वा एवं प्रवरणीय आत्मकामेनेत्याहुः ब्रह्म-वादिनोऽथ भर्गो देवस्य धीमहीति **सविता वै देवः योऽस्य भर्गाख्यस्तं चिन्तयामी**त्याहुर्ब्रह्म-वादिनोऽथ धियो यो नः प्रचोदयादिति बुद्धयो वै धियस्ता योऽस्माकं प्रचोदयादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः।। (मै.उ.6.7)

[2] पा.सू.7.1.39

विशेषणपदप्रयोगः कृतः। यथा [1]**'बुद्धेरात्मा महान् पर'** इति महत्त्वविशिष्टे आत्मन्युक्ते महतः परमव्यक्तमिति मन्तव्यम्। एवं परोदाहृतवाक्येनैव सकारान्तत्वं सिद्धम्। अत एव मैत्रायणीयश्रुतौ [2]**'यदादित्यस्य मध्ये उदित्वा मयूखे भवत एतत् सवितुर्वरेण्यमेतदमृतमेतद्भर्ग'** इति च नपुंसकलिङ्गेन निर्देशः। यदिति व्याख्येयगायत्रीस्थभर्गशब्दलिङ्गग्रहणौचित्यात् 'भर्गस्तद्वरेण्यं उपास्महे' इत्याद्युदाहृतस्मृतेश्च।

न च तलवकारिणां भर्ग इति श्रुतेरकारान्तत्वावगमः। उपक्रमे प्रथमपादार्थकथने [3]**'अग्निर्वै वरेण्यमापो वै वरेण्यं चन्द्रमा वै वरेण्य'**मिति त्रिष्वपि नपुंसकैकवचननिर्देशेन गायत्रीस्थवरेण्यशब्दस्य नपुंसकलिङ्गतावगमाद्तन्निर्देशस्य व्याख्येयानुरोधित्वात्। अन्यथाऽत्रत्याग्न्यादिशब्दानुरोधे नानालिङ्गवचननिर्देशापत्तेः। गायत्र्याञ्च वरेण्यशब्दस्य विशेष्यलिङ्गत्वात् सकारान्तविशेष्यपदं भर्गमय इति तु भर्गशब्दे सकारं त्यक्त्वा इतरांशेन पादो निरूपितः। दृष्टञ्च पदैकदेशेनापि निरूपितं यथा वारवन्तीयमिति। तत्र हि वारवन्तीयसामयोनिभूतायामृचि अश्वं नत्वा वारवन्तमिति द्वितीयान्तान्तर्गतवारवन्तशब्देन तद्वतः साम्नो निर्देशः। [4]**'मतौ छः सूक्तसाम्नो'**रिति शब्दवाचिनो मत्वर्थे 'छ'विधानात्। अस्य वामीयं सूक्तमित्याद्यपि द्रष्टव्यम्। वस्तुतस्त्वत्र [5]**'तस्या एष प्रथमः पादो भूस्तत्सवितुः वरेण्य'**मिति। पूर्ववत् 'तस्या एष तृतीयः स्वधियो यो नः प्रचोदयादि'त्युत्तरवच्च 'तस्या एष द्वितीयः पाद' इत्यनन्तरं 'भुवो भर्गो देवस्य धीमही'ति वक्तव्ये भर्गमय इत्यतिरिक्तमाम्नातम्। तस्य चैतत् प्रयोजनम्। 'धियो य' इति पुंलिङ्गानुरोधात् भर्गशब्दोऽयमकारान्तस्तृतीयपादान्वयी। तदिति तु छान्दसमिति

---

1 इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा **बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः**।। (कठ.उ.3.10)

2 नभसोन्तर्गतस्य तेजसोंशमात्रमेतत् यदित्यस्य मध्ये उदित्वा मयूखे भवत एतत्सवित्सत्यधर्म एतद्यजुरेतत्तप एतदग्निरेतत्वायुरेतत्प्राण एतदाप एतच्चन्द्रमा एतच्छुक्रमेतततदमृतम्।। (मै.उ.6.35)

3 तस्या एव प्रथमः पादो भू**स्सवितुर्वरेण्यमित्यग्निर्वै वरेण्यमापो वै वरेण्यं** चन्द्रमा वै वरेण्यम् **तस्या एव द्वितीयः पादो** भर्गमयोऽपो **भुवो भर्गो देवस्य धीमही**त्यग्निर्वै भर्ग आदित्यो वै भर्गश्चन्द्रमा वै भर्गः। **तस्या एष तृतीयः पादः** स्वर्धियो यो नः प्रचोदयादिति। (सावि.उ.10)

4 पा.सू.5.2.59

5 सावि.उ.10

तु शङ्क्येत, तन्मा शङ्की इति; द्वितीयपादान्तर्भाव उच्यते। भर्गमयः भर्गशब्दप्रचुरोऽयं पादः प्राचुर्यञ्चार्थतः स्वरूपतश्च तत्रैवान्वयात् पादस्य विशेष्यस्य शब्दात्मकत्वात् भर्गशब्दो मयट् प्रकृत्यर्थः स्वरसतोऽवगम्यते। भर्गशब्दस्य तृतीयपादान्वयस्य शङ्कितत्वात् तस्यैव द्वितीयपादान्तर्गतेर्वाच्यत्वात् सकारं विना पदैकदेशनिर्देशः कृतः। मुक्तामरकतयोर्मरकताज्ञानात् मुक्तामात्रे चोरेणापहृते तावन्मात्रमेव हि पुनराहर्तव्यं, न तु मरकतमपि। सान्तत्वयेवात्रान्वयोपपत्तिः। द्वितीयान्तत्वात् नत्वकारान्त इति तात्पर्यतो रुद्रस्य गायत्रीप्रतिपाद्यत्वाभावसिद्धिः। तेजस्त्वसामान्यरूपेणापि तत्परत्वे अकारान्तत्वेन तृतीयपादान्वयेऽपि तत्परत्वे सिद्धिः। तन्निवारणवैय्यर्थ्यादन्वयविशेषमात्रार्थत्वस्यार्थविशेषलाभरूपप्रयोजनवत्वेसंभवत्यग्राह्यत्वात्।

न च वाच्यं द्वितीयः पादो भर्गमयः रुद्रमय इति गायत्र्या रुद्रपरत्वज्ञापनं प्रयोजनमिति। गायत्र्या एव रूद्रपरत्वेन पादविशेषे भर्गमयत्वकथनस्य प्रयोजनविशेषाभावेनानुचितत्वात्। विभक्तिव्यत्ययादिकल्पनारहितप्रयोजनसंभवे तस्यैव ग्राह्यत्वात्। मैत्रायणीयोपनिषदि भर्गाख्यं [1]**'विष्णुसंज्ञं सर्वापरं धामे'**ति दर्शनेन तद्विरोधाच्च।

ननु 'भर्गमय' एवायं न 'भर्गोमय' इत्येवमकारान्तत्वप्रतिपादनार्थमेवेदमिति चेत् किमयं मयट् स्वार्थिकः उत प्राचुर्यार्थकः। नाद्यः, पदत्रयात्मकस्यास्य पदस्य एकपदरूपत्वोक्त्यसंभवात्। न द्वितीयः, प्राचुर्योक्तेः प्रयोजनाभावात्। सकारान्तत्वभ्रमवारणार्थं भर्गशब्दसंबन्धमात्रं हि वक्तव्यम्। सिद्धान्ते तु देवतान्तरनिरासः प्रयोजनमित्युक्तमेव। अथ स्यात् सिद्धान्तरीत्यास्मिन्नेव पादेऽर्थान्वयोऽपीति विवक्षया प्राचुर्यार्थत्वमुपपद्यत इति चेन्न। अकारान्तत्वे उत्तरान्वयस्यैवाभ्यर्हितत्वादिहैवान्वये विभक्त्यस्वारस्यात्। न चास्मिन् पक्षे तदिति नपुंसकास्वारस्यम्, त्वयैव तस्य ब्रह्मपरत्वाभिधानात्। उत्तरवाक्यस्थयच्छब्दस्य प्रतिनिर्देशकतच्छब्दानपेक्षा चोक्ता। एवञ्च 'देवस्य सवितुर्वरेण्यं तद्धीमहि यो भर्गो नो धियः प्रचोदयादि'त्यन्वयः। एवञ्च न किंचिदपि पदमस्वरसम्। तस्मादकारान्तत्वेनोत्तरान्वयो निषेधार्हः। व्यहितान्वयस्य दुष्टत्वान्निषेधे विभक्त्यस्वारस्यमपि परित्याज्यमेवेति कथं तदविनाभूताया अकारान्तताया विधानम्। तस्माद्यादृशसमन्वये गायत्र्याः पदास्वारस्यं व्यवहितान्वयाश्च नास्ति, तस्मिन्नेव समन्वये गायत्रीं व्यवस्थापयितुमिदं

---

1 ततः शुद्धसत्वान्तरस्थमचलममृतमच्युतं ध्रुवं **विष्णुसंज्ञितं सर्वापरं धाम** सत्यकामसर्वज्ञत्वसंयुक्तं स्वतन्त्रं चैतन्यं स्वे महिम्नि तिष्ठमानं पश्यत्यत्रोदाहरन्ति। (मै.उ.6.38)

वाक्यं प्रवृत्तमितीदमुत्तरान्वयनिषेधमुखेन सकारान्तत्वव्यञ्जनार्थमेव। अतो [1]नाकारान्तत्व-ख्यापनमस्य प्रयोजनमिति युक्तम्। एवं च तलवकारिश्रुतिरेव भगवति भर्गशब्दप्रयोग-प्रयुक्तरूद्रपरत्वभ्रमवारणाय सकारान्तत्वं ख्यापयितुं प्रवृत्तेन प्रथमपादव्याख्याने भिन्न-लिङ्गवचनैर्वरेण्यशब्दस्य नपुंसकैकवचनस्य समानाधिकरण्येन, द्वितीयपादव्याख्याने भर्ग-शब्दस्य तदन्वयकथनेन, तृतीयपादव्याख्याने यज्ञशब्दस्य प्रचोदयितृत्ववचनेन ततः समस्तां गायत्रीं निर्दिश्य यज्ञस्य वाक्यप्रधानार्थस्य प्रचोदयितृत्वाभ्यासेन च गायत्री विष्णु-परेति दृढीकरोतीति सर्वमवदातम्। [2]**'सविता वै देवः योऽस्य भर्गाख्यस्तं चिन्तयामी'**ति मैत्रायणीयश्रुतावपि शब्दैकदेशे आख्याशब्द औपचारिकः छान्दसत्वात्। पूर्वत्रासिद्धत्वाभावो हि परदेवोऽपि भर्गो मुह्यन्तीतिवदकारान्तत्वे 'योऽस्य भर्गाख्यस्त'मिति सवितृशब्देनान्वयप्रदर्शनं न स्यात्। न हि सवितू रुद्र इत्यन्वय-स्समञ्जसो भवति। भवति सवितुस्तत्तेज इति। किंच नहीदं वचनं भगवतो भर्ग-शब्दवाच्यत्वाय प्रवृत्तम्। किन्तु गायत्रीपदप्रतिपाद्यत्वाय गायत्र्यां च न विसर्जनीयस्य प्रतीतिरिति 'भर्गाख्यं विष्णुसंज्ञ'मित्यादि निर्देशो युक्त एव। किंचाकारान्तत्वे आद्युदात्तत्वं न स्यात्। [3]**'पुंसि संज्ञाया'**मिति 'घ' प्रत्ययान्तत्वेनान्तोदात्तत्वात्। 'असुन्' प्रत्ययान्तत्वे तु नित्वादाद्युदात्तत्वं सिध्यति। न च घञन्तत्वेति ञित्वादाद्युदात्तत्वं ततेति वाच्यम्। [4]**'अकर्तरि च कारके'** इति वचनात् कर्तरि तदभावात्। न च छान्दसो नञ्- स्वरो वा, असुन्नन्ततोपपत्तेः।

'गायत्र्यां चिन्त्यमानायां स मे गोपकिशोरकः।
स्वात्मानं दर्शयामास दर्शयन्निव वेद्यताम्।।'

---

1 नाकारान्तत्वमसस्याख्यापनमस्य इति पाठभेदः ।

2 तत्सवितुर्वरेण्यमित्यसौ वा आदित्यः सविता स वा एवं प्रवरणीय आत्मकामेनेत्याहुः ब्रह्मवादिनोऽथ भर्गो देवस्य धीमहीति **सविता वै देवः योऽस्य भर्गाख्यस्तं चिन्तयामि** इत्याहुः ब्रह्मवादिनोऽथ धियो यो नः प्रचोदयादिति बुद्धयो वै धियस्ता योऽस्माकं प्रचोदयादित्याहुः ब्रह्मवादिनः।। (मै.उ.6.7)

3 पा.सू.3.3.118

4 पा.सू.3.3.99

किञ्च सर्गादिसमये महति तमसि ब्रह्मदण्डमभूत्। तच्च तदन्तःस्थेन ब्रह्मणा भिन्नम्। ब्रह्ममुखादोमि शब्द उदभूत्। ततो व्याहृतित्रयात्मकं विवस्वत्सवित्रादिपादास्पदं परमं वैष्णवं तेजः प्रादुर्भूतम्। अथ कृतप्रकाशस्य ब्रह्मणो मुखाच्चत्वारो वेदास्तेजसा जाज्वल्यमानाः प्रादुर्भूताः। तेष्वथर्ववेद ऋगाद्यंशैस्त्रिभिः ऋगादिषु त्रिष्वेव लिल्ये। तच्च तेजस्त्रयीमयमेकीभूय परेण तेजसैकीभूतं ततो भगवता सवित्रा निजतापचकितचतुर्मुखस्तु तेन तदनुग्रहाय तदुपसंहृतमल्पावशिष्टम्। ततो मरीचिकश्यपदेवासुरादिसर्गे दैत्यपराजित-देवपरीप्सया आदित्यो स्तुतः प्रसन्नः स भगवान् सविता स्वसहस्रांशेन सुषुम्नाख्यरश्मिना तद्भर्गतामवाप्य मार्ताण्डादिसंज्ञां लब्ध्वा निरीक्षणेनैव सुरद्विषो भस्मीकृत्य सूर्याधिकार-मवापेति मार्कण्डेयेन त्रिनवतितमप्रभृति पञ्चाध्याय्या विशदमुक्तम्[1]। तत्र ब्रह्मस्तुतौ [2]**'यज्ञैर्यजन्ति परमात्मविदो भवन्तं विष्णोः स्वरूपमखिलेष्टिमयं विवस्वन्नि'**ति। अदितिस्तुतौ च [3]**'नमस्तुभ्यं परं सूक्ष्मं पौरुषं बिभ्रते मह'** इति तस्यादिसवितु-र्विष्णुतेजस्त्वं स्फुटीकरणात्। अतः तदधिष्ठितत्वमादित्यमण्डलस्य सिद्धम्। अत एव श्रीविष्णुपुराणे

[4]**'वैष्णवोंशः परस्सूर्ये योऽन्तर्ज्योतिरवस्थितः।**
अभिधायकमोंकारं तस्य तत्प्रेरकं पर'मित्युक्तम्।

तृतीयांशे याज्ञवल्क्यादित्यस्तोत्रे [5]**'ध्येयाय विष्णुरूपाय परमाक्षररूपिण'** इति। उदकाञ्जलिविधौ च [6]**'नमो विवस्वते [1]ब्रह्मणस्पते विष्णुतेजस'** इति।

---

[1] **सूर्याधिकारं च विभुर्जगत्येष करिष्यति।**
हनिष्यत्यसुरांश्चायं यज्ञभागहरानरीन्।। (मार्क.पु.102.20)

[2] **यज्ञैर्यजन्ति परमात्मविदो भवन्तं विष्णोः स्वरूपमखिलेष्टिमयं विवस्वन्।**
ध्यायन्ति चापि यतयो नियतात्मचित्ताः सर्वेश्वरं परममात्मविमुक्तिकामा।। (मार्क.पु.100.10)

[3] **नमस्तुभ्यं परं सूक्ष्मं पौरुषं बिभ्रते तनुम्।**
धाम धामवतामीश धाम्नामाधार शाश्वत।। (मार्क.पु.101.18)

[4] अभिधायकमोंकारं तस्य तत्प्रेरकः परः - इति पाठभेदः । (वि.पु.2.8.55)

[5] कलाकाष्ठानिमेषादिकालज्ञानात्मरूपिणे।
ध्येयाय विष्णुरूपाय परमाक्षररूपिणे।। (वि.पु.3.5.18)

[6] **नमो विवस्वते ब्रह्मभास्वते विष्णुतेजसे।**
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मसाक्षिणे।। (वि.पु.3.11.40)

हरिवंशे च घण्टाकर्णस्तुतौ [2]'**सूर्यो मां रक्षतां विष्णो नमस्ते सूर्यतेजस**' इति। सनकश्चादित्यान्तर्वर्तिनं विष्णुं स्मरति-

'**आदित्यमण्डले ध्यायेत्परमानन्दमव्ययम्।**

विष्णुं चतुर्भुजं रक्तपङ्कजासनमध्यग'मित्यादिना।

नारसिंहपुराणे च -

[3]'**अर्चन्ति मुनयो नित्यं जलेन रविमण्डले।**

आदित्यमण्डले नित्यं देवदेवमनामयम्।

शङ्खचक्रगदापाणिं ध्यात्वा विष्णुमुपासते।।'

[4]**ध्येयस्सदा सवितृमण्डले**'त्यादि। अत्र [5]प्रथमार्चनमर्घ्यप्रदानमनन्तरं गायत्रीजपः। अनन्तरं ध्येयाकारविशेषः। आश्वमेधिके च

[6]'**ऊर्ध्वबाहुस्ततो भूत्वा सूक्ष्ममीक्षेत्समाहितः।**'

[7]'**तन्मण्डलस्थं मां ध्यायेत्तेजोमूर्तिं चतुर्भुजम्।**

उदुत्यन्तु जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि।।'

[8]'**सावित्रीञ्च यथाशक्ति जप्त्वा सूक्तञ्च मामक**'मिति ।

---

1 ब्रह्म भास्वते इति पाठभेदः।

2 जलं मां रक्षतां नित्यं पृथिवी रक्षतां हरे।
सूर्यो मां रक्षतां विष्णो नमस्ते सूर्यतेजसे।। (ह.पु.3.80.71)

3 ना.सि.पु.62.16

4 **ध्येयस्सदा सवितृमण्डल**मध्यवर्तिनारायणस्सरसिजासनसन्निविष्टः। केयूरवान् मकर-कुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्मयवपुःधृतशङ्खचक्रः।। (ना.सि.पु.62.17)

5 प्रथमार्धेनार्घ्यप्रदानमनन्तरं इति पाठभेदः।

6 प्रदक्षिणं परामृश्य मूद्रया स्वमुखान्तरे।
ऊर्ध्वबाहुस्ततो भूत्वा सूक्ष्ममीक्षेत्समाहितः।। (महा.आश्व.अध्या -92, पुटम्-1034)

7 महा.आश्व.अध्या -92, पुटम् -1034

8 **सावित्रीं च यथाशक्ति जप्त्वा सूक्तञ्च मामकम्**।
मन्मयानि च सामानि पुरुषव्रतमेव च।। (महा.आश्व.अध्या -92, पुटम् -1034)

अत्र कश्चित् कार्तयुगपरधर्मविद्वेषप्रचितमहातमस्तिरस्कृतविवेको दुर्मतिस्वीयमवैदिकत्वं वैशम्पायनधर्मसूनुजनमेजयप्रभृतिष्वारोपयन् जल्पति। इदं वचनजातं सन्ध्यासु विष्णुभक्तै-रादित्यमण्डले तन्मूर्ति ध्र्येयेत्येतावत् परं स विष्णोरादित्यान्तर्वर्तित्वगायत्री-प्रतिपाद्यत्वपर्यन्तं स्थापयितुमीष्टे। [1]**'ततः षडक्षरादीनि** [2]**षट्कृत्वः परिवर्तयेदि'**ति षडक्षरकृष्णमन्त्रजपविधानदर्शनेन तदनन्तरं तदर्थस्यादित्यमण्डले ध्यानविध्यौचित्यात्। तत्तद्देवतामन्त्रजपानन्तरं तत्तत्पूजनानन्तरञ्चादित्यमण्डले तत्तद्ध्यानविधेश्च बहुल-मुपलम्भात्। अत एवाग्नेयपुराणे विष्णुपूजावसाने 'ध्येयस्सदे'ति श्लोकः पठितः। किंचायं वैष्णवधर्मशास्त्रसंज्ञकः कृष्णयुधिष्ठिरसंवादो वैष्णवागमधर्मविधानार्थं प्रवृत्तः, न तु वैदिकधर्मविधानार्थम्।

'भगवन् वैष्णवा धर्माः? किं फलाः? किं परायणाः?

[3]**'कथं त्वमर्चनीयोऽसि मूर्तयः कीदृशस्तु ते।**

वैखानसा कथं ब्रूयुः कथं वा पाञ्चरात्रिकाः'

[4]**'एवमेतत् पुरावृत्तं'**, [5]**'वैष्णवं धर्मशासन'**मित्यादि मध्यान्तवचनोपलम्भात्। उपक्रमे च [6]**'श्रुता मे मानवा धर्मा'** इति श्रुतेभ्यो वैदिकेभ्यो व्यावर्त्त्य [7]**'युष्मदीयान् वरान्**

---

1 ततो द्वादशकृत्वस्तु सूर्यस्यैकाक्षरं जपेत्।
ततः षडक्षरादीनि षट्कृत्वः परिवर्तयेत्।। (महा.आश्व.अध्या -92, पुटम् -1034)

2 षट्श्रुत्वः इति पाठभेदः ।

3 महा.आश्व.अध्या -92, पुटम् -1036

4 **एवमेतत् तदावृत्ते** यज्ञे तस्य महात्मजः।
पश्यतां चापि नस्तत्र नकुलोऽन्तर्हितस्तदा।। (महा.आश्व.अध्या-92.53)

5 कौतूहलसमाविष्टाः प्रहृष्टेन्द्रियमानसाः।
श्रोतुकामाः परं धर्मं **वैष्णवं धर्मशासनम्**।। (महा.आश्व.अध्या-92, पुटम्-1002)
कौतूहलसमायुक्ताः भगवद्भक्तिमागताः।
श्रुत्वा तु परमं पुण्यं **वैष्णवं धर्मशासनम्**।। (महा.आश्व.अध्या-92, पुटम्-1077)

6 **श्रुता मे मानवा धर्मा** वासिष्ठाः काश्यपस्तथा।
गार्गीया गौतमीयाश्च तथा गोपालकस्य च।। (म.आश्व.अध्या-92, पुटम्-998)

7 तस्माद्धि त्वां प्रपन्नस्य त्वद्भक्तस्य च केशव।
युष्मदीयान् वरान् धर्मान् पुण्यान् कथय मेऽच्युत।। (महा.आश्व.अध्या-92, पुटम्-998)

धर्मान् पुण्यान् कथय मेऽच्युत’ति तान्त्रिकधर्माणां पृष्टत्वात् मानवा धर्मा इति हि वैदिका धर्मा एवोच्यन्ते। ‘यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषज’मिति श्रुतेः। कूर्मपुराणे व्यासगीतायां वैदिकवर्णाश्रमाचारोपदेशानन्तरं [1]**‘इत्येष मानवो धर्मो युष्माकं कीर्तितो मये’**त्युपसंहारात्। अत आदित्ये विष्णुचिन्तनमपि तन्त्रनिष्ठानामेव कार्यन्न वैदिकानामिति। तदिदं दुराग्रहमुषिततत्प्रकरणार्थावबोधजल्पितम्। यत्तावत्ततद्देवतामन्त्रजपानन्तरं तत्तद्देवताया रविमण्डले ध्यानविध्युपलम्भात् षडक्षरमन्त्रजपस्य पूर्वं विधानात्तत्प्रतिपाद्य देवताध्यानविधिः तन्मण्डलस्थमामित्यादिरिति तत्तथैव। किन्तु सावित्रीसौरैकाक्षरीप्रभृतिमन्त्राणामपि पूर्वं जपविधानात्तदर्थस्याप्येतदेव ध्यानविधानमिति ब्रूमः। वस्तुतस्तु -

[2]‘दर्भेषु दर्भपाणिस्सन् प्राङ्मुखः सुसमाहितः।
प्राणायामांस्ततःकुर्यान्मद्गतेनान्तरात्मना।।’
[3]‘सहस्रकृत्वः सावित्रीं शतकृत्वस्तु वा जपेत्।’
समाप्ते तु जपे तस्मिन्[4] सावित्र्या चाभिमन्त्र्य च।
मन्देहानां विनाशाय रक्षसां विक्षिपेज्जलम्।।
उद्वर्गोऽसीत्यथा चान्तः प्रायश्चित्तजलं क्षिपेत्।’
[5]‘अथादाय सपुष्पाणि तोयमञ्जलिना द्विजः।
प्रक्षिप्य प्रति सूर्यञ्च व्योममुद्रां प्रकल्पयेत्।।
ततो द्वादशकृत्वस्तु सूर्यस्यैकाक्षरं जपेत्।
ततः षडक्षरादीनि षड्कृत्वः परिकीर्तयेत्।।
प्रदक्षिणं परामृश्य मुद्रया सुमुखं तथा[1]।
[2]ऊर्ध्वबाहुस्ततो भूत्वा सूर्यमीक्षेत्समाहितः।।

---

1 **इत्येष मानवो धर्मो युष्माकं कथितो मया।**
महेशाराधानार्थाय ज्ञानयोगं च शाश्वतम्।। (कूर्म.पु.2.33.145)

2 महा.आश्व.अध्या-92, पुटम्-1033

3 महा.आश्व. अध्या-92, पुटम्-1034

4 **समाहितो जपेत्तस्मात्** - इति पाठभेदः। (महा.आश्व.अध्या-92, पुटः-1033)

5 महा.आश्व. अध्या -92, पुटम्-1034

तन्मण्डलस्थं मां ध्यायेत्तेजोमूर्तिं चतुर्भुजम्।
उदुत्यं तु जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि।।
सावित्रीं च यथाशक्ति जप्त्वा [3]सूक्तं च मामकम्।
[4]मामकानि च सामानि पुरुषव्रतमेव च।।
ततश्चालोकयेदर्कं हंसश्शुचिषदित्यधि।
प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्य दिवाकरम् ।।'
[5]**'ततस्तु तर्पयेदद्भिर्ब्रह्माणं मां च शंकर'**मिति।

अत्र कुण्डिनादिग्रन्थेष्विव कृष्णमन्त्रकल्पविधिर्न दृश्यते। अपि तु नित्य-सन्ध्योपासनसावित्रीजपतदुपस्थानादिकमेव सौरैकाक्षरादिजपवत्तदङ्गतया षडक्षरजप-विधिः। अनन्तरं चावसरप्राप्तस्य [6]**'दर्भेषु दर्भपाणिस्सन् स्वाध्यायं तु समारभे'**दिति ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायविधानात्। तस्मान्न षडक्षरनिष्ठविषयता वक्तुं शक्या। यत्तु मानवधर्मेभ्यो व्यावर्त्य तान्त्रिकधर्माणां पृष्टत्वादवैदिकमादित्ये चिन्तनमिति, तन्न। [7]**'श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथे'**त्यादिनानुक्रान्तानां वासिष्ठकाश्यपयाज्ञ्यवल्क्य-पराशरापस्तम्बशङ्खलिखितादिधर्मशास्त्राणामवैदिकत्वप्रसङ्गात्। अवैदिकत्वे च कथं परमवैदिकस्य धर्मसूनोरत्यादरेण प्रश्नः कथञ्च -

'पवित्राः किल ते धर्माः सर्वपापप्रणाशनाः' इति।

---

1 परामृष्य मुद्रया **स्वमुखान्तरे** – इति पाठभेदः। (महा.आश्व.अध्या-92, पुटम्-1034)

2 और्ध्वबाहुस्ततो इति पाठभेदः।

3 सूर्यं इति पाठभेदः।

4 मन्मयानि च नामानि - इति पाठभेदः। (महा.आश्व.अध्या-92, पुटम्-1034)

5 **ततस्तु तर्पयेदद्भिः ब्रह्माणं मां च शंकरम्।**
प्रजापतिं च देवांश्च तथा देवमुनीनपि।। (महा.आश्व.अध्या -92, पुटम्-1034)

6 प्रक्षाल्य तु मुदा पादावाचम्य प्रयतः पुनः।
दर्भेषु दर्भपाणिस्सन् स्वाध्यायं तु समारभेत्।। (महा.आश्व.अध्या-92, पुटम्-1035)

7 **श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपस्तथा।**
गार्गीया गौतमीयाश्च तथा गोपालकस्य च।। (महा.आश्व.अध्या-92, पुटम्-998)

[1]**'एतेभ्यः सर्वधर्मेभ्यो देव त्वन्मुखनिःसृताः।**
पावनत्वाद्यथार्थत्वाद्विशिष्टा[2] **इति मे मति**'रिति

च तत्प्रशंसनम्। कथञ्च देवब्रह्मर्षिप्रभृतीनामपि शुश्रूषया समागतानां वासुदेव-सौम्यावलोकनपवित्रीकृतानां तच्छ्रवणयोग्यताज्ञापनम्। कथं च युधिष्ठिरस्य

[3]**'तथा प्रणम्य गोविन्दं तदा प्रभृति पाण्डवाः।'**

[4]**'युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा हृदि कृत्वा जनार्दनम्।**
तद्भक्तस्तन्मनायुक्तस्तद्याजी तत्परोऽभव'दिति भगवदुपदिष्टधर्म-निष्ठताया धर्मात्मताप्रयुक्तताभिधानम्। कथञ्च वैशम्पायनेन जनमेजयस्यापि तस्मिन्नेव धर्मे प्रवर्तनम्। 'चिन्तयस्व सदा विष्णु'मित्यादिना कथञ्च न तद्धर्माभिनिविष्टाधर्मसूनु-वैशम्पायन प्रभृतयो वैदिका भवेयुः। अत एव तादृशानां महतामवैदिकत्वमापादयन् पापिष्ठः स्वयमेव वेदबाह्यस्तद्विरुद्धप्रलापी कथन्न वैदिकैर्बहिष्कार्यः। यथार्थत्वादिति याथार्थ्येन स्मृतिवैलक्षण्योक्त्या स्मृतेरिव श्रुतिविरोधाधीनां प्रामाण्यं नेति सूचितम्। भगवच्छास्त्रप्रतिपाद्येषु श्रुतिविरोध एव नास्ति। तदर्थानामधीतानधीतवेदगम्यत्वादिति भावः।

न च प्रमाणमप्यादित्ये विष्णुचिन्तनविधानं तन्त्रनिष्ठाधिकारिविषयमिति नार्थ-साधकमिति वाच्यम्। तथापि तदर्थध्यानस्यैव तन्मन्त्रजपाङ्गत्वेन सावित्रीजपाङ्ग-ध्यानस्य तदर्थविषयत्वावश्यंभावान्नित्यगायत्रीजपस्यैव स्वाध्यायपञ्चमहायज्ञादिवद्भक्तं प्रत्यपि विधानात्। दृश्यते हि तत्र स्वाध्यायमहायज्ञगोदानभूदानाहिंसासत्यादिधर्मविधिः। किंच नात्र भक्तरूपाधिकारिविशेषोद्देशेन धर्मविधिः मानाभावात्। सावित्रीजपाद्यनन्तर-मर्चाविधौ [5]**'मद्भक्तो मां समर्चये**'दिति भक्तिरपि विधीयते। ब्रह्माण्डे च भद्रदीपप्रतिष्ठाध्याये-

---

1 महा.आश्व.अध्या-92, पुटम्-998

2 पावनत्वात् पवित्रत्वाद्विशिष्टा - इति पाठभेदः। (महा.आश्व.अध्या-92, पुटम्-998)

3 **तथा प्रणम्य गोविन्दं तदा प्रभृति पाण्डवाः।**
कपिलाद्यानि दानानि ददुर्धर्मपरायणाः।। (महा.आश्व.अध्या-92, पुटम्-1078)

4 महा.आश्व.अध्या-92, पुटम्-1078

5 अन्यैस्तु शुक्लपत्रैस्तु गन्धवद्भिर्नराधिप।

'तस्य रूपं तु भगवान् परब्रह्ममयो हरिः।
तेजसाधिष्ठितस्तस्य भानुर्भुवनभासकः।
पर्येति मेरुं देदीप्यन् ज्योतिश्चक्रसमन्वितः'

इत्यादित्यान्तर्वर्तित्वं भगवत उक्तम्। वाराहे च -

[1]**'सर्वे देवाः सपितरो ब्रह्माद्याश्चाण्डमध्यगाः।**
विष्णोः सकाशादुद्भूता[2] **इतीयं वैदिकीश्रुतिः।।**
अग्निस्तथाश्विनौ गौरी गजवक्त्रो भुजंगमाः।
कार्तिकेयस्तथादित्यो मातरो दुर्गया सह।।
दिशो धनपतिर्विष्णुर्यमो रुद्रः शशी तथा।

पितरश्चेति संभूताः प्राधान्येन जगत्पते'रिति विष्णोरग्न्यादीनां प्रतिपदादितिथिदेवतानां सृष्टिं प्रतिज्ञाय क्रमेण विशिष्य तदाख्यानसमये -

[3]**'योऽसावात्मज्ञानशक्तिरेक एव सनातनः।**

स द्वितीयं यदा ह्यैच्छत्तदा तर्ह्युत्थितोज्ज्वलन्[4]' इत्यादिना तस्यैव महातेजोरूपेण संभवस्तस्य मण्डलशरीरभावः। ततस्सूर्यभास्करप्रभाकरादीनामयोगः। ततो द्वादशादित्यानां पृथक् तत्तैजसा संभवः। तस्य तु प्रधानत्वं सर्वदा मण्डले सत्वम्। विष्णुरूपत्वं तेजःप्रधर्षितदेवस्तुतेन तादृशमहातेजः प्रशमनं सप्तमीतिथिप्रियतया तस्यां पूजनीयत्वञ्च षड्विंशेऽध्याये[5] प्रपञ्चितम्।

अवर्ज्यैस्तैर्यथालाभं **मद्भक्तो मां समर्चयेत्**।। (महा.आश्व.अध्या-92, पुटम्-1036)

1 व.पु.17.23-25

2 विष्णोः सकाशादुत्पन्ना - इति पाठभेदः। (व.पु.17.23)

3 व.पु.26.2

4 तेजः समुत्थितम् - इति पाठभेदः। (व.पु.26.2)

5 एवमुक्तस्तदा देवैः सौम्या मूर्तिमथाकरोत्।
प्रकाशत्वं जगामाशु देवतानां महाप्रभः।। (व.पु.26.15)
एतत्सर्वासुराणान्तु दहनं शामितन्त्वया।
सप्तम्यां खलु सूर्येण मूर्तिमत्वं कृतवान् भुवि।। (व.पु.26.16)
एतां यः पुरुषो भक्त्या उपास्ते सूर्यमर्च्चयेत्।
भास्करश्चैव तस्यासौ फलमिष्टं प्रयच्छति।। (व.पु.26.17)

[1]**'लीनीभूतस्य तस्याशु भासोऽभूत्तच्छरीरकम्।**
पृथक्त्वेन रविस्सोऽथ कीर्त्यते वेदवादिभिः।।
[2]**'भासयन् सर्वलोकांस्तु ततोऽसावुत्थितो [3]दिवः।**
अतोऽसौ भास्करः प्रोक्तः प्रकर्षाच्च प्रभाकरः।।'
[4]**'एतस्य द्वादशादित्याः संभूतास्तेजसः पृथक्।**
प्रधान एक एवायं जगत्सु परिवर्तते' इत्यादीनि वचनानि उक्तार्थे तत्र द्रष्टव्यानि। तस्य विष्णुत्वे तु प्रक्रमः [5]**'वेदान्तवेद्यो हि मखेषु देव त्वं भूयसे विष्णुरतिप्रसन्न'** इति तं प्रति देववचश्चोपसंहारगतमनुसन्धेयम्। 'त्रिधामे'ति समाख्यापि भगवतो भानुमण्डलान्तर्वर्तित्वे प्रमाणम्।

'क्षीराब्धिमण्डलं भानोर्योगिनां हृदयानि च।
त्रीणि धामानि मे सन्ति त्रिधामाहमतः स्मृत' इति नामर्निर्वचनात्। मोक्षधर्मे - [6]**'विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्थं सनातनम्।**
कपिलं प्राहुराचार्याः सांख्यनिश्चितनिश्चये'ति नामनिर्वचनाध्यायवचनञ्च प्रमाणम्। अत्र 'विद्ये'ति लक्ष्मीरुच्यते
[7]**'मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान्।**

एतत् ते कथितं राजन् सूर्याख्यानं पुरातनम्।
आदिमन्वन्तरे वृत्तं मातरः शृणु सांप्रतम्।। (व.पु.26.18)

1 **लीनीभूतस्य तस्याशु तेजसोऽभूत्तच्छरीरकम्।**
पृथक्त्वेन रविस्सोऽथ कीर्त्यते वेदवादिभिः।। (व.पु.26.5)

2 भासयेत् सर्वलोकांस्तु ततोऽसावुत्थितो दिवि - इति पाठभेदः। (व.पु.26.6)

3 दिवि इति पाठभेदः ।

4 एतस्य तेजसो जाता आदित्या द्वादश पृथक् - इति पाठभेदः। (व.पु.26.8)

5 तेजोऽरिविध्वंसन वेदमूर्ते प्रपाहि चास्मान् शरणागतान् सदा।
वेदान्तवेद्योऽसि मखेषु देव त्वं भूयसे विष्णुरतिप्रसन्नः।। (व.पु.26.13)

6 महा.मोक्ष.342.95

7 ह.पु.3.88.49

तस्मान्माधवनामासि धवः स्वामीति शब्दित' इति कैलासयात्रायां शिवोक्तेः। '**यश्शुक्र इव सूर्ये यो हिरण्यमिव रोचते। श्रेष्ठो देवानां वसु**'रिति श्रुतिस्तु रुद्रसूक्तगतापि न रुद्रस्य सूर्यान्तर्वर्तित्वं गमयति। इव शब्देन शुक्रशब्द-विवक्षितादित्यान्तर्वर्तिब्रह्मज्योतिषोऽभेदस्यैव सिद्धेः। प्रत्युत -

[1]'**तन्मण्डलस्थं मां ध्यायेत्तेजोमूर्तिं चतुर्भुजम्।**

उदुत्यन्तु जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपी'ति भगवद्वचनेनादित्यान्तर्वर्ति तदुपस्थाने विनियोगात्। तत्परेण 'तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्तात् शुक्रमुच्चर'दिति मन्त्रेण भगवत एव शुक्रत्वावगमात् 'सूर्ये शुक्र इवे'ति दृष्टान्तेन विष्णोरेवादित्यान्तर्वर्तित्वं गमयति। महापुरुषपरमाम्भस्यनुवाकान्तर्गतेन [2]'**तदेव शुक्रममृत**'मिति वाक्येनापि भगवत एव तच्चक्षुरित्यादिमन्त्रावगतशुक्ररूपत्वाभिधानात्। सनत्सुजातीये च भगवति शुक्रशब्द आवृत्तः -

[3]'**यत्तच्छुक्रं महाज्योतिर्दीप्यमानं महायशः।**
यद्वै देवा उपासन्ते यस्मादर्को विराजते।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्।।'

[4]'**शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्धते।**
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतप्तं भवति तापनम्।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातन'मिति सनत्सुजातीयस्य च भगवत्परत्वं भगवत्परतयावधारिताम्भस्यनुवाकस्थ वाक्यप्रत्यभिज्ञापकेन

[5]'**न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति <u>कश्चनैनम्</u>**[6]**।**

---

1 महा.आश्व.अध्या.92, पुटम्-1034

2 म.ना.उ.7

3 यत्तच्छुक्रं महाज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः। तद्वै देवा उपासते तस्मात् सूर्यो विराजते।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्।। (महा.उद्योग.46.1)

4 महा.उद्योग.46.2

5 महा.उद्योग.46.6

6 कश्चिदेनम् – पाठभेदः

मनीषयाऽथो मनसा हृदा च य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती’ति वचनेन ‘योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातन’मिति भगवच्छब्दाभ्यासाच्चावगम्यते। मोक्षधर्मे -

[1]‘**वैकुण्ठः पुरुषो विष्णुश्शुक्रोऽनन्तस्सनातनः।**

मुञ्जिकेशोहरिश्मश्रुः सर्वभूतपितामह’ इति विष्णौ शुक्रशब्दप्रयोगाच्च। अत्र चाव्यवधानात् ‘सूर्ये शुक्रो यथा रोचते तथायं रोचत’ इत्यन्वयान्न रुद्रस्य सूर्यसंबन्धोऽवगम्यते। [2]‘**असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहित**’ इति शतरुद्रीयान्तर्गतमन्त्रो ‘**नमो रूद्राय पशुपतये महादेवाय त्र्यम्बकायैकचरायाधि-पतये हरये शर्वायेशानायोग्राय घृणिने वज्रिणे कपर्दिने नमः नमस्सूर्यायादित्याय नमो नमश्चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नम**’ इति सामगानां कृष्णपिङ्गलादित्योपस्थान-मन्त्रश्चाष्टमूर्तेः पशुपतेर्मूर्तिभूतस्यादित्यमण्डलस्य चाभिमान्यभिमन्तव्ययोः स्तुत्यर्थ-मभेदोपचारादेव युज्यते। अथवा नीलग्रीवशब्दो न रुद्रपरः, किन्तु मण्डलपरः। [3]‘**उतैनं गोपा अदृशन्नदृशन्नुदहार्ये**’त्युक्तेः नीलग्रीवकत्वं नीलमध्यकत्वम्। तच्चेन्द्रनीलश्यामल-कोमलभगवल्लीलाकमनीयविग्रहयोगादेव मानान्तरानुरोधादमुखस्यार्द्धशरीरत्वप्रसिद्धेः। मुखेतराङ्गसन्धिभूतग्रीवावाचिनो ग्रीवापदस्य मध्यपरत्वं युक्तम्। अतो मण्डला-भिमानित्वाद्रुद्रस्य तदभिमन्तव्यार्थवादः। ‘ब्रह्मेशानाच्युतेशाये’त्यत्र ‘रौद्राय वपुषे नम’ इति भगवत एव प्रकृतविजयानुगुण्यादुग्रवपुष्कत्वमनुसन्धीयते। एवं श्रुतिस्मृतिभिः नारायणस्यैवादित्यान्तर्वर्तित्वं हिरण्यगर्भस्यादित्यान्तर्वर्तित्वमपि निरस्तम्। [4]‘**य एष**

---

1 **वैकुण्ठः पुरुषोऽनन्तः शुक्लो विष्णुस्सनातनः।**
मुञ्जकेशो हरिश्मश्रुः सर्वभूतपितामहः।। (महा.मोक्ष. 279.29)

2 योऽसौ तपन्नुदेति। असौ योऽस्तमेति। असौ योऽपक्षीयति। एष हि देवः प्रतिशोनुसर्वाः पूर्वो हि जातः स उ गर्भेऽन्तः। स विजयामानः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठति विश्वतोमुखः। **असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः। उतैनं गोपा अदृशन्नदृशन्नुदहार्यः**। उतैनं विश्वा भूतानि स दृष्टो मृडयति। (सू.ता.उ.1)

3 सू.ता.उ.1

4 **ब्रह्मा विश्वः कतमः। स्वयंभूः प्रजापतिस्संवत्सर इति। संवत्सरोऽसावादित्यो** य एष आदित्ये पुरुषः स एव परमेष्ठी ब्रह्मात्मा। (म.ना.उ.23.1)

आदित्ये पुरुषः स परमेष्ठी ब्रह्मात्मे'त्यत्र परमेष्ठीब्रह्मशब्दयोः, [1]'**ब्रह्मा विश्वः कतमः स्वयंभूः प्रजापतिः संवत्सर इति। संवत्सरोऽसावादित्ये**'त्यत्र प्रजापतिशब्दस्य [2]'**तद्यत्सत्यमसौ स आदित्य**' इति [3]'**य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्ष**'न्निति बृहदारण्यकश्रुतौ प्रथमजाक्षविषयस्य सत्यशब्दस्य च नारायणपरत्वात् प्रजापतिशब्दस्य नारायणे प्रयोगो बहुधा प्राक्दर्शितः। ब्रह्मशब्दश्च -

[4]'**एकार्णवे तदा तस्मिन्नष्टे स्थावरजङ्गमे।**
तदा समभवद्ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात्।।
सहस्रशीर्षाः पुरुषो रुक्मवर्णस्त्वतीन्द्रियः।
ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु सुष्वाप सलिले सदा।।'
[5]'**सत्त्वोद्रिक्तात् प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमवैक्षत।**'
[6]'**इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति।**'
[7]'**आपो नरोऽम्भस्तनव इत्यपां नाम शुश्रुम।**

---

1 म.ना.उ.23.1

2 **तद्यत् सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः।** तावेतावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ। रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः; प्राणैरयममुष्मिन्। स यदोत्क्रमिष्यन् भवति शुद्धमेवैतन्मण्लं पश्यति; नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति। (बृ.उ.7.5.1)

3 बृ.उ.7.5.1

4 कू.पु.1.6.2-3

5 गतकल्पावसाने तु निशि सुप्तः स्थितः शुभे।
सत्त्वोद्रिक्तस्था ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत।। (व.पु.2.23)

6 **इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति**।
ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगतः प्रभवाप्ययम्।। (कू.पु.1.6.4) (व.पु.2.6.25)

7 आपो नारा इति प्रोक्ता नाम्ना पूर्वमिति श्रुतिः।
अयनं तस्य ता यस्मात् तेन नारायणः स्मृतः।। (कू.पु.1.6.5)
आपो नारास्तत्तनव इत्यर्थाः ननु शुश्रुम।
आपूर्यमाणास्तत्रास्ते तेन नारायणः स्मृतः।। (ब्र.पु. 6.62)
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
तासु शेते च यस्माच्च तेन नारायणः स्मृतः।। (व.पु.43.30)

अप्सु शेते च यस्माच्च तेन नारायणः स्मृतः।।'

[1]'**तुल्यं युगसहस्रस्य नैशं कालमुपास्य सः।**

शर्वर्यन्ते प्रकुरुते ब्रह्मत्वं सर्गकारणात्।।'

'**ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन् वायुर्भूत्वा तदाचरत्।**

निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले ततस्तु स' इति ब्रह्मणत्वात्मक-स्रष्टृत्वनिमित्तमभिप्रेत्य चतुर्मुखसृष्टेः प्राक् सृष्ट्यधिकारनिवर्तकत्वयोगान्नारायण एव प्रयुक्तः। अत्र हि पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्य सहस्रशिरसो नारायणस्य कल्पादौ स्वापादुत्थितस्य किंचित्कालं सर्गार्थं ब्रह्मत्वकारणं परस्य च प्रसिद्धस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणस्तावत्कालं वायुभावेन खद्योतवदाकाशचारित्वञ्च स्पष्टमवगम्यते। अनन्तरमेव [2]'**रूपमास्थाय विपुलं वाराहममितं हरिः**' [3]'**पृथिव्युद्धरणार्थाय प्रविवेश रसातल**'मिति ब्रह्मनारायण-शब्दितस्य भगवदवतारत्वेन प्रसिद्धवराहरूप ग्रहणमुक्तम्। पुनस्तस्मिन्नेव -

[4]'**एकार्णवे तदा तस्मिन्नष्टे स्थावरजङ्गमे।**

तदा समभवद् ब्रह्मा सहस्राक्षस्सहस्रपादि'त्यारभ्य[5] '**तेन नारायण स्मृत**' इत्यन्तं श्लोकचतुष्टयमनुक्रम्य -

[1]'**सहस्रशीर्षस्सुमनास्सहस्रपात् सहस्रचक्षुर्वदनस्सहस्रवान्।**

---

1 कू.पु.1.6.6.

2 पीनोन्नतकटीदेशं वृषलक्षणपूजितम्।
रूपमास्थाय विपुलं वाराहममितं हरिः।। (ह.वं.3.34.33)

3 **पृथिव्युद्धरणार्थाय प्रविवेश रसातलम्**।
दंष्ट्र्याभ्युज्जहारैनामात्माधारो धराधरः।। (कू.पु.1.6.9)

4 कू.पु.1.6.2

5 सहस्रशीर्षाः पुरुषो रुक्मवर्णस्वतीन्द्रियः।
ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु सुष्वाप सलिले तदा।। (कू.पु.1.6.3)
इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति।
ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगतः प्रभवाप्ययम्।। (कू.पु.1.6.4)
आपो नारा इति प्रोक्ता नाम्ना पूर्वमिति श्रुतिः।
अयनं तस्य ता यस्मात् **तेन नारायण स्मृतः**।। (कू.पु.1.6.5)

सहस्त्रबाहुः प्रथमः प्रजापतिस्त्रयीपथे यः पुरुषोनिरुच्यते।।

[2]**'आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता ह्येको हि पूर्वः प्रथमस्तुराषाट्।**

हिरण्यगर्भः पुरुषो महात्मा संपद्यते वै तमसः परस्तात्।।'

[3]**'कल्पादौ रजसोद्रिक्तो ब्रह्मा भूत्वाऽसृजत्प्रजाः।**

कल्पान्ते तमसोद्रिक्तः कालो भूत्वाग्रसत्पुनः।।'

[4]**'स वै नारायणाख्यस्तु सत्वोद्रिक्तोऽर्णवे स्वपन्।**

त्रिधा विभज्य चात्मानं त्रैलोक्ये समवर्तत' इत्यन्तेन तस्यैव ब्रह्मत्व-पुरुषत्वसहस्त्रशीर्षत्वाभिधानात् नारायणाख्यस्यैव ब्रह्मत्वस्य कालत्वस्य चाभिधानाद्विष्णुत्वस्य मध्ये वक्तव्यस्य क्रमप्राप्तस्यानभिधानात्। **'स वै नारायणाख्य'** इति नारायणत्वं तस्य स्वभावत इत्यभिधानाच्च नारायणस्यैव ब्रह्मशब्देनाभिधानेन तद्वाच्यत्वात्।

ननु महावराहरूपं विरिञ्चस्यापि न विरुध्यते। [5]**'आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत्। स इमामपश्यत्तां वराहो भूत्वाऽऽहर'**दिति श्रुतौ **'आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्। तेन प्रजापतिरश्राम्यत्। कथमिदं स्यादिति। सोऽपश्यत्। पुष्करपर्णं तिष्ठत्। सोऽमन्यत। अस्ति वै तत्। यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति। स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत्। स पृथिवीमध आर्च्छदि'**ति श्रुतौ च तद्रूपस्य विरिञ्चे दर्शनादिति चेन्न। [6]**'उद्धृतासि वराहेण कृष्णेने'**ति कृष्णशब्द-

---

1 सहस्त्रशीर्षस्सुमनास्सहस्त्रपात् सहस्त्रचक्षुर्वदनस्सहस्त्रकृत्।
सहस्त्रबाहुः प्रथमः प्रजापतिस्त्रयीमयोऽयं पुरुषो निरुच्यते।। (ब्र.पु.6.63)

2 **आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता एको ह्यमूर्तः प्रथमस्त्वसौ विराट्।**
हिरण्यगर्भः पुरुषो महात्मा संपद्यते वै मनसः परस्तात्।। (ब्र.पु.6.64)

3 ब्र.पु.6.65

4 ब्र.पु.6.66

5 तै.ब्रा.1.1.3.6

6 **उद्धृतासि वराहेण** कृष्णेन शतबाहुना। भूमिर्धेनुर्धरित्री च धरणी लोकधारिणी। तेन या ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमन्त्रिता। (म.ना.उ.4.5)

वाच्यविष्णूद्धृतत्वश्रुत्यान्यत्रापि तस्यैव विवक्षितत्वात्। इदं श्रुतिद्वयं श्रीमति वैष्णवे पुराणे विष्णुपरतयोपबृंहितम्। तत्र हि [1]**'ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यत'** इति तद्ब्रह्मपरमिति च प्रकृतस्य वासुदेवस्य -

[2]**'प्रजास्ससर्ज भगवान् ब्रह्मा नारायणात्मकः।**
प्रजापतिपतिर्देवो यथा तन्मे निशामये' ति प्रकृत्य[3],
[4]**'तोयान्तःस्थां महीं ज्ञात्वा जगत्येकार्णवी कृते।**
अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुकामः प्रजापतिः।।'
अकरोत् स्वतनूमन्यां कल्पादिषु यथा पुरा।
मत्स्यकूर्मादिकं तद्वद्वाराहं वपुरास्थित' इति वाराहरूपमुक्तम्।

मत्स्यादिरूपसाहचर्यादनन्तरं धरणीस्तोत्रे [5]**'नमस्ते पुण्डरीकाक्ष शङ्खचक्रगदाधरे'**ति चक्रादितल्लिङ्गदर्शनात्।

[6]**'शेषे त्वमेव गोविन्द चिन्त्यमानो मनीषिभिः।'**
[7]**'त्वामाराध्य परं ब्रह्म याता मुक्तिं मुमुक्षवः।**

---

1 सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः।
ततस्स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते।। (वि.पु.1.2.12)

2 वि.पु.1.4.2

3 वि.पु.1.4.3-6:
अतीतकल्पावसाने निशासुप्तोत्थितः प्रभुः। सत्वोद्रिक्तस्तथा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत।।
नारायणः परोऽचिन्त्यः परेषामपि स प्रभुः। ब्रह्मस्वरूपी भगवाननादिः सर्वसंभवः।।
इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति। ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगतः प्रभवाप्ययम्।।
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वे नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः।।

4 वि.पु.1.4.7-8

5 **नमस्ते पुण्डरीकाक्ष शङ्खचक्रगदाधर**।
मामुद्धारास्मादद्य त्वं त्वत्तोहं पूर्वमुत्थिता।। (वि.पु.1.4.12)

6 सम्भक्षयित्वा सकलं जगत्येकार्णवीकृते।
शेषे त्वमेव गोविन्द चिन्त्यमानो मनीषिभिः।। (वि.पु.1.4.16)

7 वि.पु.1.4.18

वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवाप्नुयात्[1] **।।**'

[2]'**मूर्तामूर्तमदृश्यञ्च दृश्यञ्च पुरुषोत्तम।**

तत्सर्वं त्वं नमस्तुभ्यं भूयो भूयो नमो नम' इति पुण्डरीकाक्षगोविन्दाद्यभिधानश्रुतेः। [3]'**सर्गादिषु प्रभो ब्रह्मन् विष्णुरुद्रात्मरूपधृगि**'ति ब्रह्मादिरूपत्रयवत्तया [4]'**ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम्। स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दन**' इत्येतत् पुराणोक्तस्य त्रिरूपिणः प्रतीतेः।

[5]'**ब्रह्मरूपधरो देवस्ततोऽसौ रजसा वृतः।**

चकार सृष्टिं भगवांश्चतुर्वक्त्रधरो हरि'रित्युपसंहाराच्च वाराहं रूपं विष्णोरित्यवगम्यते। उपबृंहणत्वन्तु [6]'**सोऽपश्यत्। पुष्करपर्णं तिष्ठत्। सोऽमन्यत। अस्ति वै तत्। यस्मिन्निदमधितिष्ठती**'ति श्रुत्यभिमतस्य पुष्करपर्णलिङ्गतदुत्पत्तिस्थानभूम्यनुमानस्य [7]'**अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुकाम**' इत्यनेन विवक्षितत्वात् [8]'**तेन**

---

1 समवाप्स्यसि – इति पाठभेदः ।(वि.पु.1.4.18)

2 **मूर्तामूर्तमदृश्यञ्च दृश्यञ्च पुरुषोत्तम।**
यच्चोक्तं यच्च नैवोक्तं मयात्र परमेश्वर।
तत्सर्वं त्वं नमस्तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः।। (वि.पु.1.4.24)

3 त्वं कर्ता सर्वभूतानां त्वं पाता त्वं विनाशकृत्।
सर्गादिषु प्रभो ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मरूपधृक्।। (वि.पु.1.4.15)

4 सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं **ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम्।**
स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः।। (वि.पु.1.2.66)

5 वि.पु.1.4.50

6 तै.ब्रा.1.1.3.6

7 तोयान्तः स्थां महीं ज्ञात्वा जगत्येकार्णवीकृते।
अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुकामः प्रजापतिः।। (वि.पु.1.4.7)

8 **प्रजापतिः प्रजा असृजत**। तासामन्नमुपाक्षीयत। ताभ्यः सूदमुपप्राभिनत्। ततो वै तासामन्नं नाक्षीयत। यस्य सूदः संभारो भवति। नास्य गृहेऽन्नं क्षीयते इति। आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्। **तेन प्रजापतिरश्राम्यत्**। (तै.ब्रा.1.1.3.5)

प्रजापतिरश्राम्यदि'ति श्रुतप्रजापतिशब्द स्मरणार्थं 'कर्तुकामः प्रजापति'रिति प्रजापति-शब्दप्रयोगात्। उत्तराध्यायादौ [1]'**यथा ससर्ज देवोऽसौ देवादीनखिलान् विभु**'रिति [2]'**प्रजापतिस्स देवानसृजते**'ति वाक्यांशविवरणाच्च अवगम्यते। [3]'**ब्रह्मा नारायणाख्यः**', [4]'**ब्रह्मस्वरूपिणं देवं**', [5]'**ब्रह्मरूपधर**' इत्याद्युक्तिः श्रुतिस्थप्रजापति-शब्दस्यार्वाचीनप्रसिद्धचतुर्मुखप्रजापतिपरतां व्यावर्तयितुं तत्र विष्णोः श्रुतिस्थप्रजापति-शब्दवाच्यतां प्रथमसृष्ट्यधिकारनिमित्तां '**पूर्व्याय वेधस**' इति श्रुतिं च हृदि निधाय [6]'**प्रजापतिपति**'रित्युक्तम्। प्रजापतेरपि पतित्वेन प्रजाभूततत्स्रष्टुः प्रजापतिशब्दवाच्यत्वं युक्तमित्याशयः। एतच्छ्रुतिसमानार्थत्वात्तस्मिन् 'प्रजापति र्वायुर्भूत्वे'ति श्रुतिरप्युपबृंहिता 'वायुर्भूत्वाचर'दित्येतदपि तच्छरीरभूतचतुर्मुखद्वारकं वायुप्रोक्ते अवरप्रजापतेः वायु-रूपत्वाभिधानात्। एवं च [7]'**ब्रह्मा नारायणाख्यस्त्व**'त्यादि कौर्मादि-

---

कथमिदं स्यादिति। सोऽपश्यत् पुष्करपर्णं तिष्ठत्। सोऽमन्यत। अस्ति वै तत्। यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति। स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत्। स पृथिवीमध आर्च्छत्। तस्या उपहत्योदमज्जत्। तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत्। यदप्रथयत्। (तै.ब्रा.1.1.3.6)

1 मैत्रेय कथयाम्येतच्छृणुष्व सुसमाहितः।
यथा ससर्ज देवोऽसौ देवादीनखिलान्विभुः।। (वि.पु.1.5.3)

2 तै.ब्रा.1.1.3.5

3 **ब्रह्मा नारायणाख्योऽसौ** कल्पादौ भगवान्यथा।
ससर्ज सर्वभूतानि तदाचक्ष्व महामुने।। (वि.पु.1.4.1)

4 इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति।
ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगतः प्रभवाप्ययम्।। (वि.पु. 1.4.5)

5 **ब्रह्मरूपधरो** देवस्ततोऽसौ रजसा वृतः।
चकार सृष्टिं भगवांश्चतुर्वक्त्रधरो हरिः।। (वि.पु.1.4.50)

6 प्रजाः ससर्ज भगवान् ब्रह्मा नारायणात्मकः।
प्रजापतिपतिर्देवो यथा तन्मे निशामय।। (वि.पु.1.4.2)

7 सहस्रशीर्षा पुरुषो रुक्मवर्णस्त्वतीन्द्रियः।
ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु सुष्वाप सलिले सदा ।। (कू.पु.1.6.3)

वचनान्यप्येतदर्थकान्येव द्रष्टव्यानि। किंचाधाने [1]**'यद्वाराहविहितं सम्भारो भवती'**त्यादि-वराहविहितमृत्संभरादिविधिशेषार्थवादः। [2]**'तेन प्रजापतिरश्राम्य'**दित्यादिः विहितानुष्ठान-मन्त्रेण [3]**'यस्य रूपं बिभ्रत्। इमामविन्दत्। गुहां प्रविष्टां सरिरस्य मध्ये। तस्येदं विहतमाभरन्तः। अच्छंबट्कारमस्यां विधेमे'**त्यादिना समानार्थः। स च मन्त्रो मोक्षधर्मे नारायणीये नामनिर्वचनाध्याये गोविन्दनामानि ब्रुवता वराहरूपी विष्णुपरतयोपबृंहितः -

[4]**'नष्टाञ्च धरणीं पूर्वमविन्दं वै गुहागताम्।**

गोविन्द इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टुत' इति मन्त्रे 'इयं वा अदितिः अस्यामेव प्रतितिष्ठती'त्यादिष्विव 'इमा'मिति भूमिपरः। उपबृंहणे नामस्थगोशब्दो धरणीमित्युक्तः। 'सरिरस्य मध्य' इत्ययमर्थो नष्टामिति। 'अविन्दं वै गुहागता'मिति मन्त्रस्थशब्द एव प्रयुक्तः। तत्रैव-

[5]**'इमाञ्च धरणीं पूर्वं नष्टां सागरमेखलाम्।**

गोविन्द उज्जहाराशु वाराहं वपुरास्थित'[6] इत्युक्तमन्त्रार्थप्रदर्शनपूर्वकं तन्निमित्तकताभिप्रायेण गोविन्दशब्दः प्रयुक्तः। प्रदेशान्तरे परमेष्ठिशब्दश्च भागवते दशम-स्कन्धादिषु ब्राह्मणसुताहरणादिषु दृष्टः। यथा -

[7]**'इत्यादिष्टौ भगवता कृष्णौ तौ परमेष्ठिना।**

ओमित्यानम्य भूमानमादाय द्विजदारका'नित्यादौ।

---

1 तत्पृथिव्यै पृथिवित्वम्। असद्वा इदमिति। तां दिशोऽनु वातः समवहत। ताँशर्कराभिरदृ हत्। शं वै नोऽभूदिति। तच्छर्कराणाँ शर्करत्वम्। **यद्वाराहविहितं सम्भारो भवति**। अस्यामेवाछम्बट्कार-मग्निमाधत्ते। शर्करा भवन्ति धृत्यै। (तै.ब्रा.1.1.3.7)

2 तै.ब्रा.1.1.3.5

3 तै.ब्रा.1.2.1.3

4 महा.मोक्ष.342.70

5 महा.मोक्ष.345.12

6 रूपमास्थितः - पाठभेदः

7 भा.पु.10.89.61

हरिवंशे च महावराहप्रादुर्भावे [1]**'परमेष्ठी हृषीकेशः शयनायोपचक्रमे'** [2]**'पीतवासा लोहिताक्षे'**त्यादि। किञ्च 'यः पूर्व्याय वेधसे'ति सर्गाद्यसमयसृष्टिकर्तृत्वाभिप्रायेण वेधश्शब्दप्रयोगात्। सर्वेऽपि प्रसिद्धवेधोवाचका शब्दा सृष्टिकर्तृत्वयोगाद्विष्णौ प्रयोगार्हा इत्यवबोधितम्। वेधश्शब्दस्साधारण्याभिप्रायेण [3]पूर्व्यायेति विशेषणात् स्वार्थे **'य'** प्रत्ययः। तदनुसृत्य च [4]**'तदा समभवद्ब्रह्मा सहस्राक्षस्सहस्रपा'**दित्यादिः वायुप्रोक्तादौ प्रयोगः। प्रथमः प्रजापतिरिति प्रथमशब्देनापरव्यावर्तनम्। रामायणे च -

[5]**'पद्मे दिव्येऽर्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि।**
प्राजापत्यं त्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितम्।।'

[6]**'सोऽहं संन्यस्तभारो हि त्वामुपासे जगत्पति'**मिति ब्रह्मस्तुतिवाक्ये प्राङ्नारायणगतस्य प्राजापत्यस्य ब्रह्मणि निधानोपन्यासः। **'सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापति'**रिति प्रयोगः। 'तमसः परमो धाते'ति धातृशब्दप्रयोगः। उदाहृते वायुप्रोक्तवचने च **'सहस्रबाहुः प्रथमः प्रजापति'**रिति ब्रह्मसृष्टेः प्राक् प्रजापतित्ववचनम्। 'हिरण्यगर्भः पुरुषो महात्मे'ति हिरण्यगर्भ इति प्रयोग इति। एवंविध-सकलश्रौतस्मार्तप्रयोगकटाक्षेण 'पूर्वे प्रजानिसर्गे त्वामाहुरेक प्रजापति'रित्यारण्यपर्वणि

---

1 गते स्वभावसंस्थानं लोके नारायणात्मके ।
परमेष्ठी हृषीकेशश्शयनायोपचक्रमे।। (ह.पु.3.33.27)

2 **पीतवासा लोहिताक्षः** कृष्णो जीमूतसन्निभः।
शिखासहस्रविकचं जटाभारं समुद्वहन्।। (ह.पु.3.33.28)

3 पूर्वायेति इति पाठभेदः।

4 एकार्णवे तदा तस्मिन्नष्टे स्थावरजङ्गमे।
तदा समभवद्ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात्।। (कू.पु.1.6.2)

5 वा.रा.उत्तर.104.7

6 सोऽहं संन्यस्तभारो हि त्वामुपास्य जगत्पतिम्।
रक्षां विधत्स्व भूतेषु मम तेजस्करो भवान्।। (वा.रा.उत्तर.104.8)

मुख्यप्रजापतिशब्दवाच्यत्वाभिधानञ्च कृतं महर्षिभिः [1]**‘तद्यत्सत्यमसौ स आदित्य’** इत्यत्र सत्यशब्दोऽपि नारायणपरः। ‘पुरुषं वेद सत्य’मिति पुरुषसामानाधिकरण्यात्।

[2]**‘सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णस्सत्यमस्मिन् प्रतिष्ठितम्।**

सत्यासत्ये च गोविन्दस्तस्मात् सत्यस्सतां मत’ इत्युद्योगपर्वणि नाम-निर्वचनाध्याये वचनात्।

[3]**‘भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः।’**

स हि सत्यमृतञ्चैव पवित्रं पुण्यमेव चे’त्यादिपर्वणि प्रयोगात्।

[4]**‘यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च।**

गृणन्ति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामस्वि’ति शान्तिपर्वणि प्रयोगात्।

न च [5]**‘स एष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतत् ब्रह्मैतत् सर्व’**मिति। प्रजापतिमुपक्रम्य [6]**‘तद्वै तदेतदेव तदा स सत्यमेव। स यो हैतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति, जयतीमांल्लोका’**न्निति। तस्य सत्यत्वं प्रथमजातत्वरूपहिरण्यगर्भलिङ्गञ्चाभिधाय

---

1 **तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो** य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः। तावेतावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ। रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः; प्राणैरयममुष्मिन्। स यदोत्क्रमिष्यन् भवति शुद्धमेवैतन्मण्लं पश्यति; नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति। (बृ.उ.7.5.1)

2 सत्यात्सत्यं तु गोविन्दः तस्मात् सत्योऽपि नामतः - इति पाठभेदः।(महा.उद्योग.70.12)

3 महा.आदि.2.256

4 महा.शान्ति.47.26

5 **स एष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतत् ब्रह्मैतत् सर्वम्**। तदेतत् त्र्यक्षरं हृदयमिति। ‘हृ’ इत्येकमक्षरम्। अभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च। य एवं वेद । ‘द’ इत्येकाक्षरम्; ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद। यमित्येकमक्षरम्; एति स्वर्गं लोकम्। य एवं वेद। (बृ.उ.7.3.1)

6 **तद्वै तदेतदेव तदाऽऽस सत्यमेव। स यो हैतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति, जयतीमान् लोकान्** जित इन्वसावसत्। य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति। सत्यं ह्येव ब्रह्म। (बृ.उ.7.4.1)

[1]**'आपो वा इदमग्र आसुः। ता आपस्सत्यमसृजन्त। सत्यं ब्रह्म, ब्रह्म प्रजापतिम्, प्रजापतिर्देवा'**न्निति प्रथमजातत्वमुपपाद्य, [2]**'तद्यत् सत्य'**मिति तदनुवादेन 'असावादित्यो य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुष' इति तस्यादित्यान्तर्वर्तित्वाभिधानात् कमलासन एवात्र प्रतिपाद्यत इति वाच्यम्। उपक्रमस्यापि पूर्वोक्तरीत्या विष्णुवाचकस्यात्रान्यत्र च दक्षमरीच्यादिष्वपि प्रयोगेण बहुशो दृष्टव्यभिचारस्याभिमतविशेषव्यवस्थापनाक्षमस्य प्रजापतिशब्दस्य 'संदिग्धे तु वाक्यशेषादि'ति न्यायेनानन्तरसंदर्भानुगुणार्थवृत्तित्वात् स चार्थो भगवानेव। **'पुरुष एवेदँ सर्व'**मिति श्रुतिसिद्धस्य महापुरुषलिङ्गस्य [3]**'एतत् ब्रह्मैतत्सर्व'**मिति श्रवणात् हिरण्यगर्भस्रष्टृत्वलिङ्गस्य च [4]**'ब्रह्म प्रजापतिमसृजते'**ति श्रवणात्सत्यशब्दस्य भगवद्वाचित्वस्योक्तस्मृत्यादिसिद्धत्वात्। 'अप एवेद'मिति श्रुतेस्त्वयमर्थः - 'इदं कार्यजातं अग्रे सृष्टेः प्राक् अप एव आप एवासीत्'। 'आ' इति छान्दसे ईडभावे रूपम्। अपश्शब्दस्तन्मूलाविभक्तावस्थः प्रकृतिपरः। यथा तम आसीत् तमसा गूढमग्रे प्रकेतं सलिलं सर्वमा इदमिति सलिलशब्दश्शंकरभाष्येऽप्येवं व्याख्यातः। [5]**'ता आपस्सत्यमसृजन्त'** आपः सूक्ष्मप्रकृतिविशिष्टं प्रकृतं प्रजापतिशब्दवाच्यं ब्रह्मसन्मात्रं सत्यं कारणं विष्णुमसृजत। सत्यशब्दो हि कारणवाचिश्रुतिषु प्रयुक्तः। **'ब्रह्मवादिनो वदन्ति - कस्मात् सत्या ध्यातया मान्यानि हवीँषि कस्मात् सत्येति तयाग्निरस्या इष्टके'**त्यादिषु कस्मात् कारणादिति हि तत्रार्थः। अप्सृष्टं सत्यं किमित्यत्राह 'सत्यं ब्रह्मे'ति प्रजापतिशब्दोक्तम्। ब्रह्मैव जगत्सृष्ट्यर्थं सत्यशब्दवाच्यहिरण्यगर्भस्रष्टृमहापुरुषरूपेण स्वेच्छया प्रादुर्भूतमिति भावः। तद्ब्रह्मप्रजापतिमेकवचनान्तप्रजापतिशब्दस्य हिरण्यगर्भस्वरसत्वात् हिरण्यगर्भमित्यर्थः।

---

1 **आप एव इदमग्र आसुः। ता आपस्सत्यमसृजन्त। सत्यं ब्रह्म, ब्रह्म प्रजापतिम्, प्रजापतिर्देवान्**। ते देवाः सत्यमेवोपासते। तदेतत् त्र्यक्षरं सत्यमिति। स इत्येकमक्षरम्, तीत्येकमक्षरम्, यमित्येकमक्षरम्। प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यम्; मद्ध्यतोऽनृतम्; तदेव तदनृतं सत्यभूयमेव भवति। नैनं विद्वाँसमनृतं हिनस्ति। (बृ.उ.7.4.2)

2 बृ.उ.7.5.1

3 बृ.उ.7.3.1

4 बृ.उ.7.4.2

5 बृ.उ.7.4.2

इह सृष्टस्य सत्यस्य ब्रह्मत्वाभिधानं ब्रह्मरुद्रादेः सृज्यान्तरात् सत्यशब्दोदित विष्णोः वैलक्षण्यख्यापनार्थं ब्रह्मरुद्रादेः कारणब्रह्मस्वरूपादन्यत्वात्। विष्णोस्त्वतारमात्रत्वेन ततोऽनन्यत्वात्। एवं च 'ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सर्वे संप्रसूयन्ते' इत्यादि श्रुतविष्णुप्रसूतिः कारणस्यैवावताररूपब्रह्मरुद्रयोस्त्वन्यादृशीति दर्शितं भवति। अत्र च पूर्वप्रजापतिशब्दः परब्रह्मपरः। अनन्तरः पद्मजपरः। परस्यापि पूर्वः पद्मजपरः। परो मरीच्याद्यन्यतमपर इति वैरूप्यमावश्यकम्। अयं त्वर्थ एकवचनान्ततानुगुणो वाराहोपोद्बलितश्च तथाहि -

[1]**'योऽसौ नारायणो देवः परात्परतरो विभुः।**
तस्य चिन्ता समुत्पन्ना सृष्टिं प्रति नरोत्तम।।'
[2]**'सृष्टा चेयं मया सृष्टिः पालनीया मयैव हि।'**
[3]**'एवं चिन्तयतस्तस्य सत्याभिध्यायिनो नृप।'**
[4]**'प्राक्सृष्टिस्वन्मनो राजन् मूर्तिमत्तत्पुरो बभौ।**
पुरोभूतस्ततस्तस्मिन् देवो नारायणः स्वयम्।।
प्रविशन्तं ददर्शाथ त्रैलोक्यं तस्य देहतः।
ततस्ससस्मार भगवान् वरदानं पुरातनम्।।
वागादीनां ततस्तुष्टः प्रादात्तस्य पुनर्वरम्।
सर्वज्ञस्सर्वकर्ता त्वं सर्वलोकनमस्कृतः।।'
[5]**'त्रैलोक्यवसनाच्च[6] त्वं भव विष्णुः सनातनः।'**
[1]**'एवमुक्त्वा परो देवः प्रकृतिस्थो बभूव ह।'**

---

1 व.पु.31.2

2 **सृष्टा चेयं मया सृष्टिः पालनीया मयैव हि।**
कर्मकाण्डन्त्वमूर्तेन कर्तुं न वेह शक्यते। (व.पु.31.3)

3 तस्मान्मूर्तिं सृजाम्येकां यया पाल्यमिदं जगत्।
एवं चिन्तयतस्तस्य सत्याभिध्यायिनो नृप।। (व.पु.31.4)

4 व.पु.31.5-7

5 **त्रैलोक्यवसनाच्च त्वं भव विष्णुः सनातनः।**
देवानां सर्वदा कार्यं कर्तव्यं ब्रह्मणः सदा।। (व.पु.31.8)

6 त्रैलोक्यप्रतिपालाच्च — पाठभेदः।

[2]**'विष्णुरप्यधुना पूर्वां बुद्धिं सस्मार स प्रभुः।'**

[3]**'ध्यात्वा स्मरणरूपेण ततस्सुष्वाप वै प्रभुः।**

तस्य सुप्तस्य जठरे महापद्मं विनिःसृतम्।।'

[4]**'सप्तद्वीपवती पृथ्वी ससमुद्रा सकानना ।।'**

तस्य रूपस्य विस्तारं पातालातलसंस्थितम्' इत्याद्येकत्रिंशाध्याय-वचनैर्नारायणाद्पद्मजस्रष्टुः पुरुषस्य विष्णोरुत्पत्तिरवगम्यते। सूर्यसिद्धान्ते भूगोलाध्याये विष्णोरुत्पन्नस्यानिरुद्धाख्यस्य भगवद्रूपस्य चतुर्मुखस्रष्टृत्वमादिन्त्यान्तर्वर्तित्वं च स्पष्टमुक्तम् -

[5]**'वासुदेवः परं ब्रह्म तन्मूर्तिः पुरुषः परः।**

अव्यक्तो निर्गुणश्शान्तः पञ्चविंशात्परोऽव्ययः।।

प्रकृत्यन्तर्गतो देवो बोध्यमानस्तु सर्वगः।

संकर्षणोपसृष्ट्यादौ तासु वीर्यमुपासृजत्।।

तदण्डमभवद्धैमं सर्वतस्तमसावृतम्।

तत्रानिरुद्धः प्रथमः व्यक्तीभूतस्सनातनः।।

हिरण्यगर्भो द्युतिमानेषश्छन्दसि पठ्यते।

आदित्यो ह्यादिभूतत्वात् प्रसूत्या सूर्य उच्यते।।'

[6]**'परञ्ज्योतिस्तमःपारे सूर्योऽयं सवितेति च।'**

---

1 सर्वज्ञत्वञ्च भवतु तव देव न संशयः।
एवमुक्त्वा ततो देवः प्रकृतिस्थो बभूव ह।। (व.पु.31.9)

2 **विष्णुरप्यधुना पूर्वां बुद्धिं सस्मार स प्रभुः**।
तदा सञ्चिन्त्य भगवान् योगनिद्रां महातपाः।। (व.पु.31.10)

3 ध्यात्वा **परेण रूपेण** ततस्सुष्वाप वै प्रभुः।
तस्य सुप्तस्य **जठरात्** महापद्मं विनिःसृतम्।। (व.पु.31.11)

4 व.पु.31.12

5 सूर्य.सि.12-15

6 **परञ्ज्योतिस्तमःपारे सूर्योऽयं सवितेति च**।
पर्येति भुवनान्येष भावयन् भूतभावनः।। (सूर्य.सि.12-16)

[1]**'त्रयीमयोऽयं भगवान् कालात्मा कालकृद्विभुः।**
सर्वात्मा सर्वगस्सूक्ष्मस्सर्वमस्मिन् प्रतिष्ठितम्।।'
[2]**'सोऽहंकाराज्जगत्सृष्ट्यै ब्रह्माणमसृजत्प्रभु'** रित्यादि।

तत्र वाराहे पालनार्थं सृष्टत्वान्मनोरूपत्वाच्च प्रद्युम्नो नारायणात्सृष्ट उक्तः। तस्य पालनाधिकृतत्वात् संकर्षणात् प्रद्युम्नसंज्ञा मनो जायत इति वचनाच्च। सूर्यसिद्धान्ते प्रद्युम्नसृष्टिर्नोक्ता। परञ्च वाराहे प्रद्युम्नस्यानिरुद्धरूपेण सुप्तस्य नाभेः ब्रह्मसृष्टिस्थान-पद्मनिर्गमः। सूर्यसिद्धान्ते तु संकर्षणस्य प्रद्युम्नद्वारानिरुद्धस्रष्ट्रत्वं द्रष्टव्यमिति।।

इति ब्रह्मविद्याविजये
देवतान्तरस्यान्तरादित्यविद्यावेद्यत्वभङ्गः ।।

1 सूर्य.सि.12-18

2 त्रिपादमृतं गुह्यं पादोऽयं प्रक्टोऽभवत्।
सोऽहंकाराज्जगत्सृष्ट्यै ब्रह्माणमसृजत्प्रभुः। (सूर्य.सि.12-20)

3. देवतान्तरस्यान्तरक्षिविद्यावेद्यत्वभङ्गः

एवं पुरुषश्रुतिमत्यन्तरक्षिविद्यापि भगवत्परा। छान्दोग्ये श्रूयते [1]**'अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते, सैवर्क्, तत्साम, तदुक्थम्, तद्यजुस्तद्ब्रह्म। तस्यैतस्य तदेव रूपम्, यदमुष्य रूपम्; यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामे**'ति। अस्याक्षिपुरुषस्य बृहदारण्यके [2]**'तद्यत् सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्नि**'त्यादित्यान्तर्वर्तिपुरुषेणैकत्वावगमात्। [3]**'इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः। तं वा एतमिन्धँ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव।'** [4]**'अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुष रूपमेषाऽस्य पत्नी विराडि**'ति श्रुताया इन्द्रपत्न्या [5]**'राडसि बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नी**'ति लक्ष्म्यभेदप्रतीतेरतिदेशप्राप्तैरपहत-पाप्मत्वादिभिश्च नारायणत्वमवगम्यते।

इति ब्रह्मविद्याविजये
देवतान्तरस्यान्तरक्षिविद्यावेद्यत्वभङ्गः ।।

---

[1] छा.उ.1.7.5

[2] बृ.उ.7.5.1

[3] **इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः। तं वा एतमिन्धँ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव**। परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः । (बृ.उ.6.2.2)

[4] **अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपमेषाऽस्य पत्नी विराट्**। तयोरेष सँस्तावो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः। (बृ.उ.6.2.3)

[5] **राडसि बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नी** धर्मपत्नी। विश्वं भूतमनुप्रभूता। त्वयीदमन्तः। विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वँ सुभूतम्। विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री। तां त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम्। प्रजापतिस्त्वा सादयतु। तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवासीद इति।। (तै.ब्रा.3.11.1.20)

4. दहरविद्यावेद्यत्वभङ्गः

एतेन दहरविद्यापि व्याख्याता। अपहतपात्मत्वस्य नारायणधर्मस्य [1]**‘एष आत्मापहतपाप्मे’**ति दहराकाशे श्रवणात्। बृहदारण्यके [2]**‘तयोरेष संस्तावो य एषोऽन्तर्हृदय आकाश’** इति हृदयसुषिरात्मकभूताकाशेऽक्ष्यन्तर्वर्तिनो लक्ष्मीपतेरेवा-वस्थानावगमाच्च। नारायणानुवाके च हृदयान्तर्वर्ती भगवानेवेत्युच्यते। तथाह [3]**‘सहस्र-शीर्ष’**मित्यादि। [4]**‘विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवती’**ति पुरुषो जीवः विश्व-मचेतनञ्च। तदिदं विश्वमेव कृत्स्नमेव कर्तृ उपजीवतीत्यर्थः। पूर्वोत्तरवाक्यैः कर्मार्प्यते। चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं वस्तु सहस्रशिरसं द्योतमानं सर्वज्ञं सर्वेषां सुखप्रदं सर्वान्तरात्मानं निर्विकारं समाभ्यधिकशून्यं प्रभुं नारायणं देवमुपजीवति। तदेव कर्तृ सर्वस्मात्परं नित्यं सर्वात्मकं हरिं नारायणमुपजीवति। तदेव कर्तृ विश्वस्य पतिमनन्येश्वरं सर्वदा मङ्गळरूपमद्भुतं ज्ञातव्येषु प्रधानभूतं विश्वस्यात्मानं विश्वस्य परायणं नारायणमुपजीवतीति।

ननु परब्रह्मण उपजीव्यत्वं क्वचिदवगम्यते। क्वचिच्च परतत्वस्य। क्वचित्परंज्योतिषः। क्वचित्परमात्मनः। अतः कथं नारायणस्योपजीव्यत्वं त्रिरावर्त्यते।

---

1 स ब्रूयात् - नास्य जरयैतज्जीर्यति, न वधेनास्य हन्यते, एतत् सत्यं ब्रह्मपुरम्। अस्मिन् कामाः समाहिताः। **एष आत्माऽपहतपाप्मा** विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः। यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथानुशासनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति। (छा.उ. 8.1.5)

एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यसंकल्पः सत्यकाम एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एष हि खल्वात्मेशानः शंभुर्भवो रुद्रः प्रजापतिर्विश्वसृग् हिरण्यगर्भः सत्यं प्राणो हंसः शास्ताच्युतो विष्णुर्नारायणः।। (मै.उ.7.7)

2 अथैतद्वामेक्षिणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी विराट्।
तयोरेष संस्तावो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः। (बृ.उ.6.2.3)

3 **सहर्षशीर्षं** देवं विश्वाख्यं विश्वशम्भुवम्।
विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं प्रभुम्।। (म.ना.उ.11.1)

4 विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिम्।
विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति।। (म.ना.उ.11.2)

तत्राह [1]**‘नारायणपरं ब्रह्मे’**ति। तत्र तत्रायमेव नारायणः प्रतिपाद्यत इति भावः। तस्मात्तत्कर्तृव्ययरहितं सर्वज्ञं समुद्रशायिनं विश्वस्य सुखप्रदमनन्तमुपजीवतीत्युपसंहारः। एवमुपास्यस्वरूपमुक्त्वा चेतनोपजीवनेषु मोक्षार्थोपासनलक्षणोपजीवनस्य प्राधान्यात् तदपेक्षितमुपासनस्थानमुच्यते [2]**‘पद्मकोश’** मित्यादिना। यथा मुण्डके चतुर्थखण्डे [3]**‘आविस्सन्निहित’**मित्यारभ्य विस्तरेण ब्रह्मोपदिश्य [4]**‘पद्मकोशप्रतीकाशं सुषिर-ञ्चाप्यधोमुखं’** [5]**‘हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं मह’**दित्युपासनस्थानोपदेशस्तद्वत्। एतेनास्य कस्यचिदवाच्योत्प्रेक्षणं निरस्तम्। न हि मुण्डके पूर्वप्रकृतस्य ब्रह्मणो हृदयं प्रतिपाद्यते। ब्रह्मकोशः ब्रह्मोत्पत्तिस्थानम्। सुषिरपदं तद्विशिष्टपरम्। [6]**‘ऋतं सत्य’** मित्युपासनमन्त्रः स च व्याख्यातः। [7]**‘महाज्ञेय’**मिति कर्मधारयोऽभ्यर्हितत्वात्, न तु परोक्तरीत्या बहुव्रीहिरतिजघन्यत्वात्। [8]**‘नारायणपरं ब्रह्मे’**ति छान्दसो विभक्तिलुक् समासेऽपि कर्मधारयोऽभ्यर्हितत्वात्। एतेन ‘नारायणात्परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणो’ ब्रह्मणोऽन्य इति परोक्तयोजना निरस्ता। ब्रह्मतत्त्वमित्यन्वयश्चासमञ्जसश्च। [9]**‘विश्वतः**

---

1 **नारायणः परं ब्रह्म** तत्वं नारायणः परः।
नारायणः परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः।। (म.ना.उ.11.4)

2 अनन्तमव्ययं कविं समुद्रेंतं विश्वशम्भुवम्।
पद्मकोशप्रतीकाशं सुषिरं चाप्यधोमुखम्। (म.ना.उ.11.7)

3 **आविस्संन्निहितं** गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत् समर्पितम्।
एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यवरिष्ठं प्रजानाम्।। (मु.उ.2.2.1)

4 म.ना.उ.11.7

5 अधोनिष्ट्या वितस्त्यां तु नाभ्यामुपरि तिष्ठति।
हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्। (म.ना.उ.11.8)

6 **ऋतं सत्यं** परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्।
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमः।। (म.ना.उ.12.1)

7 पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम्।
नारायणं **महाज्ञेयं** विश्वात्मानं परायणम्। (म.ना.उ.11.3)

8 म.ना.उ.11.4

9 **विश्वतः परमं** नित्यं विश्वं नारायणं हरिम्।

परम'मिति पारम्यप्रतिपादनात् परशब्दस्य तत्परत्वमेव युक्तं, नत्वन्यपरत्वम्। उत्कर्ष-परपरशब्दान्तरसमभिव्याहाराच्च [1]'**नारायण परो ज्योति**'रिति पूर्ववदन्यपरत्वे आत्मशब्दश्चानतिप्रयोजनः। अत एव महोपनिषदि 'नारायणः परं ब्रह्म' 'नारायणः परो ज्योति'रिति विभक्तिः श्रूयते। न च तत्र पञ्चम्याः स्वादेशः तैत्तिरीयवाक्य एव छान्दसलुगङ्गीकारस्य युक्तत्वात्। महोपनिषदि स्वादेशाङ्गीकारे तु तैत्तिरीय्यपञ्चमी-समासाङ्गीकारेण विभक्त्यर्थलक्षणाङ्गीकारात् वाक्यद्वयमस्वरसं स्यात्। अतस्तैत्तिरीये लुगेव।

सुबालोपनिषद्यपि भगवतो हृदयान्तर्वर्तित्वं सुप्रसिद्धम्। चतुर्थे [2]'**हृद्याकाशे परे कोशे दिव्योऽयमात्मा स्वपिति**'। पञ्चमे '**यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृदाकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजर-ममृतमभयमशोकमनन्त**'मिति चतुर्दशकृत्वोऽभ्यस्तम्। सप्तमे खण्डे '**अन्तश्शरीरे निहितो गुहायामज एको नित्यो यस्य पृथिवी शरीरम्**'**।** अष्टमे '**अन्तश्शरीरे निहितो गुहायां शुद्धः सोऽयमात्मा**'**।** तत्रैव '**सर्वेश्वरमचिन्त्यमशरीरं निहितं गुहायाम् अमृत**'मिति।

आत्मप्रबोधोपनिषदि [3]'**अथ यदिदं ब्रह्मपुरं इदं पुण्डरीकं**' '**तस्य य आत्मा हेमपुण्डरीकमध्ये**' '**तस्मात्कारणरूपं बोधस्वरूपं विज्ञानघनं**' '**तस्मात्तडिदाभमात्रं दीपवत्प्रकाशो ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः**' इति। वासुदेवोपनिषदि -

[4]'**एकाग्रमनसा यो मां ध्यायते हरिमव्ययम्।**

विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति।। (म.ना.उ.11.2)

1 नारायणः परं ब्रह्म तत्वं नारायणः परः।
नरायणः परोज्योतिरात्मा नारायणः परः।। (म.ना.उ.11.4)

2 सु.उ.4

3 **अथ यदिदं ब्रह्मपुरं इदं पुण्डरीकं तस्मात्तडिदाभमात्रं दीपवत्प्रकाशं ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः। ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरच्यतः**।। (आ.प्र.उ.1.1)

4 वासु.उ.1

हृत्पङ्कजे स्वमात्मानं स मुक्तो नात्र संशय' इति। एवं भगवतो हृदयान्तर्वर्तित्वं स्पष्टमुक्तम्। श्रुत्यन्तराण्यप्येतत्समानार्थानि। कठवल्ल्यां द्वितीयखण्डे -

[1]**'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्।**
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति।।'

तत्रैव- [2]**'अणोरणीयान् महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्।**
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः।।'

चतुर्थे - [3]**'यत्पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत।**
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यद्भूतेभिर्व्यपश्यत। एतद्वै तत्।'

[4]**'या प्राणेन संभवति अदितिर्देवतामयी।**
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायते'ति ।।

षष्ठे - [5]**'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्ठः।**
तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवैषिकां येन तद्विद्याच्छुक्रममृतम्।।'

मुण्डके तृतीये -

[6]**'सप्त प्राणा प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषस्समिधस्सप्तहोमाः।**
सप्त इमे लोका एव चरन्ति प्राणा गुहाशयान्निहिताः सप्तसप्त।'

[7]**'पुरुष एवेदँ सर्वं तपो ब्रह्म परामृतम्।**
एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य।।'

---

1 क.उ.1.2.12
2 क.उ.1.2.20
3 क.उ.2.1.6
4 क.उ.2.1.7
5 क.उ.2.3.17
6 मु.उ.2.1.8
7 मु.उ.2.1.10

तथा चतुर्थे - [1]'**आविस्संन्निहितं गुहाचरं नाम महत् पद**'मिति। अन्यत्र [2]'**दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः**' [3]'**मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्तर्हृदये यन्निधाय।**'

[4]'**ब्रह्मकोशप्रतीकाशं सुषिरञ्चाप्यधोमुखम्।**
हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं मह'दिति।

तथा पञ्चमे [5]'**दूरात् सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहाया**'मिति। क्षुरिकोपनिषदि च -

[6]'**ततो रक्तोत्पलाभासं पुरुषायतनं महत्।**
दहरं पुण्डरीकमिति वेदान्तेषु निगद्यत' इति।

तथा [7]'**यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशोऽयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशः। यो ह वै सोऽन्तर्हृदय आकाशस्तदेतत् पूर्णमप्रवर्ती**'ति। शाण्डिल्यविद्यायाञ्च [1]'**एष म**

---

1 **आविस्संन्निहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत् समर्पितम्।**
एतत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम्।। (मु.उ.2.2.1)

2 यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्यैष महिमा भुवि।
दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः।। (मु.उ.२.२.७)

3 **मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय।**
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति।। (मु.उ.2.2.7)

4 म.ना.उ.11.7

5 बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत् सूक्ष्मतरं विभाति।
दूरात् सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम्।। (मु.उ.3.1.7)

6 क्षु.उ.9

7 अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुषे आकाशः। **यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः। अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशः**। **यो ह वै सोऽन्तर्हृदय आकाशः। तदेतत् पूर्णमप्रवर्ति**। पूर्णमप्रवर्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद। (छा.उ.3.12.8-9)

आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा। एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायानि'ति। तथा [2]**'एष म आत्माऽन्तर्हृदय एतद्ब्रह्म। एतदितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति।**' ब्रह्मोपनिषदि द्वितीयखण्डे [3]**'एकमेव तत्परं ब्रह्म विभाति। हृद्याकाशे तद्विज्ञानमाकाशं तत्सुषिरमाकाशं तद्वेद्यं हृद्याकाशे यस्मिन्निदं संचरति तस्मिन्निदं सर्वमोतं प्रोतं स विभोः प्रजा ज्ञायेर**'न्निति। श्वेताश्वतरे तृतीये [4]**'सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशय**' इति। तत्रैव [5]**'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः।** [6]**'अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहाया-न्निहितोऽस्य जन्तो**'रिति। तथा चतुर्थे [7]**'एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्ट'** इति। बृहदारण्यके चतुर्थेऽध्याये बालाक्यजातशत्रुसंवादे प्रथमब्राह्मणे [8]**'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंच्छेते सर्वस्य वशी**'ति। तथा शाकल्यप्रश्ने [1]**'हृदये**

---

1 एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा। एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः। (छा.उ.3.14.3)

2 सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर **एष म आत्माऽन्तर्हृदय एतद्ब्रह्म एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति** यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः। (छा.उ.3.14.4)

3 ब्र.उ.2

4 **सर्वाननशिरोग्रीवस्सर्वभूतगुहाशयः।**
सर्वव्यापी स भगवान् तस्मात् सर्वगतः शिवः।। (श्वे.उ.3.11)

5 **अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः।**
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति।। (श्वे.उ.3.13)

6 **अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः।**
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्।। (श्वे.उ.3.20)

7 **एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः।**
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतत् विदुरमृतास्ते भवन्ति।। (श्वे.उ.4.17)

8 स वा एष महानज आत्मा, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु **य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंश्छेते सर्वस्य वशी** सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः, स न साधुना कर्मणा भूयान्, नो एवासाधुना कनीयान्, एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय। (बृ.उ.6.4.22)

ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवती'ति। षष्ठेऽध्याये चतुर्थे ब्राह्मणे [2]'**स एषोऽन्तर्हृदय आकाशः तस्मिंश्छेते सर्वस्य वशी**'ति। सप्तमेऽध्याये षष्ठे [3]'**मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यः तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा**' 'स एष सर्वस्य वशी'ति। कैवल्योपनिषदि [4]'**हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकमनन्तमव्यक्त**'मिति। उत्तरत्र च [5]'**एवं विदित्वा परमात्मरूपं गुहाशयं निष्कलमद्वितीय**'मिति। माण्डूक्ये [6]'**प्रणवं हीश्वरं विद्यात् सर्वस्य हृदये स्थित**'मिति। आत्मप्रबोधोपनिषदि - [7]'**हृत्पद्ममध्ये सर्वं यत्तत्प्रज्ञानेऽत्र प्रतिष्ठित**'मिति। अन्यत्रोपनिषदि 'स एषोऽस्य हृदन्तरे तिष्ठ'न्निति। आरण्ये च शिक्षायां [8]'**स वा एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नयं पुरुष**' इति। अम्भसीत्यादौ च [9]'**प्र तद्वोचे अमृतं नु**

---

1 कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति। हृदय इति होवाच, हृदयेन हि सत्यं जानाति। **हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति**। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य। (बृ.उ.5.9.23)

2 स वा एष महानज आत्मा, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु **य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंश्छेते सर्वस्य वशी** सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः, स न साधुना कर्मणा भूयान्, नो एवासाधुना कनीयान्, एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय। (बृ.उ.6.4.22)

3 **मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यः तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा**।
स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच।। (बृ.उ.7.6.1)

4 **हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम्**।
अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम्।। (कै.उ.1.6)

5 न भूमिरापो न च वह्निरस्ति न चानिलो मेऽस्ति न चाम्बरं च ।
एवं विदित्वा परमात्मरूपं गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम्।। (कै.उ.1.23)

6 **प्रणवं हीश्वरं विद्यात् सर्वस्य हृदि संस्थितम्**।
सर्वव्यापिनमोंकारं मत्वा धीरो न शोचति।। (मा.उ.4.28)

7 आ.प्र.उ.1

8 तै.उ.1.6.1

9 **प्र तद्वोचे अमृतं नु विद्वान् गन्धर्वो नाम निहितं गुहासु**।
त्रीणि पदा निहिता गुहासु यस्तद्वेद स पितुः पितासत्।। (म.ना.उ.2.4)

विद्वान् गन्धर्वो नाम निहितं गुहासु' [1]**'अणोरणीयान् महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तो'**रिति। एवं बहुभिः श्रुतिभिः पुरुषश्रुतेः सुबालोपनिषदाद्यैकार्थ्यात् भगवत एव हृदयान्तर्वर्तित्वं प्रतिपाद्यते।

ननु [2]सत्वाकाशशब्दो भगवत्परः। तस्मिन्यदन्तरमिति तु तत्र विद्यमानस्यैवान्यस्यैव देवस्य उपास्यत्वमुच्यते। अत एव बृहदारण्यके [3]**'यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतञ्च प्रोतञ्चे'**ति प्रश्नस्याकाश एव तदोतञ्च प्रोतञ्चेत्युत्तरे कृते, स पुनः [4]**'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतञ्चे'**ति प्रश्ने, [5]**'एतस्मिन्नु खल्वक्षर आकाश ओतश्च प्रोतश्च'** [6]**'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत'** इत्याद्युत्तरञ्च संगच्छते। आकाशशब्देन सर्वाधारत्वेन च छान्दोग्याकाशैक्यप्रतीतेः। छान्दोग्य एव दहरविद्यान्ते [7]**'आकाशो वै नामरूपयोनिर्वहिता, ते यदन्तरा तद्ब्रह्मे'**ति नामरूपनिर्वोढृत्वेन तदस्पृष्टत्वेन च स्वारसिकं भेदप्रतिपादनमप्यत एव संगच्छते। अत एव [8]**'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्व'**मिति

---

1 **अणोरणीयान् महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः।**
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्।। (म.ना.उ.8.3)

2 सर्वस्वाकाशशब्दो इति पाठभेदः।

3 बृ.उ.5.8.6

4 बृ.उ.5.8.6

5 बृ.उ.5.8.10

6 बृ.उ.5.8.8

7 **आकाशो वै नामरूपयोनिर्वहिता, ते यदन्तरा तद्ब्रह्म** तदमृतं स आत्मा। प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये। यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनु प्रापत्सि। स हाहं यशसां यशः। श्येतमदत्कमदत्कँ श्वेतं लिन्दु माऽभिगाम् लिन्दु माऽभिगाम्।। (छा.उ.8.14.1)

8 यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्**तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्**।। (श्वे.उ.3.9)

प्रस्तुतान्नारायणात् परं वस्तु [1]'**ततो यदुत्तरतर**' मिति श्वेताश्वतरे श्रुतम्। ब्रह्मोपनिषदि च '**अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति। नाभिर्हृदयं कण्ठं मूर्धेति। तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति। जागरितं स्वप्नं सुषुप्तं तुरीयमिति। जागरिते ब्रह्मा, स्वप्ने विष्णुः, सुषुप्ते रुद्रस्तुरीयपरमाक्षरम्। स आदित्यस्स विष्णुस्स प्राणः स पुरुषस्स जीवः सोऽग्निस्स ईश्वर**' इति तुरीयं श्रुतम्। तस्य च हृदयाकाशे वर्तमानत्वमनन्येश्वरत्वं सर्वान्तर्यामित्वादि च तद्वेद्यम्। हृद्याकाशे [2]'**न तत्र देवा न ऋषयो न पितर ईशते**' [3]'**एको देवस्सर्वभूतेषु गूढ**' इत्यादि तत्रत्यवचनैस्सिद्धम्। तापनीये च [4]'**आत्मा अं ब्रह्माणं नाभावुकारं विष्णुं हृदये मकारं रुद्रं भ्रूमध्य**' इत्यकारादिवाच्यानां ब्रह्मादीनामुपासनं विधायोंकारं सर्वेश्वरं द्वादशान्त इति समष्टि-प्रणववाच्यं द्वादशान्तोपास्यं सर्वैश्वर्यशालितत्त्वान्तरं दर्शितम्। मैत्रेयोपनिषदि [5]'**तमो वा इदमेकमास तत्परेणेरितं विषयत्वं प्रयाति**' इत्यादिना मूलतमोऽधिष्ठातुः परस्य संकल्पात् मूलतमसो गुणविभागं निरूप्य तस्य प्रोक्ताग्र्यास्तनवो ब्रह्मा विष्णु रुद्र इति। [6]'**अथ यो ह खलु वा अस्य राजसोंऽशोऽसौ योऽयं ब्रह्मा, अथ यो ह खलु वा अस्य तामसोंशस्सोऽसौ योऽयं रुद्रः, अथ यो ह खलु वा अस्य सात्विकोंशस्सोंसौ योऽयं विष्णु**'रिति त्रिगुणात्मकतमोऽधिष्ठातुः परस्य रजोगुणाद्युपहितांशभेदा ब्रह्मादय

---

1 **ततो यदुत्तरतरं** तदरूपमनामयम्।
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति।। (श्वे.उ.3.10)

2 हृद्याकाशे तद्विज्ञानमाकाशं तत्सुषिरमाकाशं तद्वेद्यं हृद्याकाशं यस्मिन्निदं संचरति विचरति यस्मिन्निदं सर्वमोतं प्रोतं सं विभोः प्रजा ज्ञायेरन्। **न तत्र देवा ऋषयः पितर ईशते** प्रतिबुद्धः सर्वविदिति। हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि प्राणश्च ज्योतिश्च त्रिवृत्सूत्रं च यन्महत्। हृदि चैतन्ये तिष्ठति। (ब्र.उ.1)

3 **एको देवस्सर्वभूतेषु गूढः** सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च।। (ब्र.उ.1)

4 नृ.पू.ता.उ.3

5 मै.उ.5.2

6 मै.उ.5.2

इति प्रतिपादनेन तेभ्योऽधिकं तत्त्वान्तरं विभावितम्। अथर्वशिखायां च [1]**'ईशानं प्रध्यायितव्यं, सर्वमिदं ब्रह्मविष्णु-रुद्रेन्द्रास्ते सर्वे संप्रसूयन्ते'**। न कारणं कारणानां त्वाधारता कारणं तु ध्येयस्सर्वैश्वर्यसंपन्नस्सर्वेश्वरश्शम्भुराकाशमध्ये ध्येय इति ब्रह्मादि-त्रितयकारणमीशानशम्भुशिवादिशब्दितं तत्त्वमुक्तम्। अथर्वशिरसि च [2]**'यो वै रुद्रस्स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः, यो वै रुद्रस्स भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमो नमः, यो वै रुद्रस्स भगवान् यश्च महेश्वरस्तस्मै वै नमो नम इती'**त्यादीनां [3]**'अहमेकः प्रथममास'**मित्युपक्रान्तरुद्रविभूतित्वेनाभिधानात्तेभ्यः परं तत्त्वं सिद्धम्।

'बृहदारण्यमैत्रेयश्वेताश्वतरवाक्यतः।
छान्दोग्यतापनीयाभ्यां ब्रह्मोपनिषदा तथा।।
तथाथर्वशिरसोवाक्यैरथर्वशिखयापि च।
त्रिमूर्तिभ्योऽधिकं तत्वं निश्चिन्वन्ति विपश्चितः।।'

अतस्तस्यैव परत्वादाकाशान्तर्वर्तित्वेनोपास्यत्वमिति। इदं तु वाक्यशेषसूत्रवाक्यैः निराकृतम्। तथा हि [4]**'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म, दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वा व विजिज्ञासितव्य'**-मित्युपासनं विधाय तं चेत् ब्रूयुः [5]**'यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वा व विजिज्ञासितव्य'**मिति

---

[1] प्रणवः सर्वान्प्राणान्प्रणामयति नामयति चैतस्मात् प्रणवः चतुर्धाऽवस्थित इति वेददेवयोनिर्धेयाश्चेति संधर्ता सर्वेभ्यो दुःखभयेभ्यः संतारयति तारणात्तानि सर्वाणीति विष्णुः सर्वाञ्जयति ब्रह्माऽबृहत्सर्व-कारणानि संप्रतिष्ठाप्य ध्यानाद्विष्णुर्मनसि नादान्ते परमात्मनि स्थाप्य ध्येयं **ईशानं प्रध्यायन्तीशा वा सर्वमिदं प्रयुक्तम्। ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्राः संप्रसूयन्ते** सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूतानि करणं सर्वमैश्वर्य-संपन्नं शिवमाकाशं मध्ये ध्रुवस्थम्। ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरः शिव एव च। पञ्चधा पञ्चदेवत्यः प्रणवः परिपठ्यते। (अ.शिखा.2)

[2] अ.शिरो.उ.1-2

[3] **अहमेकः प्रथममासीद्वर्तामि** च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति। (अ.शिरो.उ.1)

[4] छा.उ.8.1.1

[5] छा.उ.8.1.2

पुण्डरीकमत्यल्पं तदन्तस्तदेकदेशे विद्यमानो दहराकाशोऽतिसूक्ष्मस्तत्र किं वर्तितुमर्हति। यदि किंचिद्योग्यमस्ति किं तदिति प्रश्नयावनतैश्शिष्टैश्चोद्यगर्भे प्रश्ने कृते [1]**'यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश'** इति पुण्डीकान्तरुपाधिपरिच्छिन्नोऽपि पुण्डरीकवर्त्याकाशो यावानयं भूताकाशस्तावान् स्वरूपत इत्युक्त्वैतदुक्त्या परिच्छेद-शङ्काव्यावृत्तयेऽस्य वाक्यस्याल्पत्वनिवृत्तौ तात्पर्यं व्यञ्जयितुं [2]**'उभे अस्मिन् द्यावा-पृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्यचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि। यश्चास्येहास्ति यच्च नास्ति, सर्वं तदस्मिन् समाहित'**मिति द्यावापृथिव्यादिसकल-पदार्थानामाकाशान्तःप्रदेशैकदेशेऽसंकोचेनासंकरेण वृत्त्युपपादनेन [3]**'ज्यायान् पृथिव्यान् ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य'** इति हृदयाकाशान्तर्वर्ती ब्रह्मविषयश्रुत्यन्तरोक्त्या परिच्छेदं स्फोरयित्वा तञ्चैतद्ब्रूयुः [4]**'अस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितँ सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः, यदैनञ्जरावाप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततो शिष्यत'** इति दहराकाशरूपे ब्रह्माख्ये पुरे द्यावापृथिवीसूर्यचन्द्रविद्युन्नक्षत्रादि-भौतिकानि अग्निवायूपलिक्षितसमस्तभूतान्यैहिकभोगरूपाः द्वितीयखण्डोक्ताः परलोक-भोग्यरूपाः कामाश्च यदि [5]समस्तास्तर्हि प्रदीपवैकल्ये तदाधारप्रभाया इव शरीरवैकल्ये तदाधाराकाशवैकल्यावश्यंभावादेतच्छरीरं यदा जरा वा आप्नोति, एतच्छरीरं प्रध्वंसते वा तदा शरीरवर्त्याकाशतदाधारद्यावापृथिव्यादिषु किं शिष्यते, न किंचिच्छिष्येत। तस्माद्द्यावापृथिव्यादेस्तदाप्युपलम्भात् सर्वाधारत्वमाकाशस्य न युज्यत इति। पुनः

---

1 स ब्रूयात् **यावान् वा अयमाकाशः तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः** उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्यचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि। यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति, सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति।। (छा.उ.8.1.3)

2 छा.उ.8.1.3

3 छा.उ.3.14.3

4 छा.उ.8.1.4

5 समाहितास्तर्हि - इति पाठभेदः।

परिचोद्य स ब्रूयात् [1]**‘नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत’** इति देहे जरया ब्रह्मरूपपुरस्य जराद्यभावमुक्त्वा तद्धेतुतया [2]**‘एतत् सत्यं ब्रह्मपुर’**मिति वक्ष्यमाण-सत्यशब्दनिर्वचनानुसारेण सत्यशब्देन सर्वाधारत्वव्याप्तं सर्वनियन्तृत्वमुक्त्वा नास्य दहराकाशस्य सर्वनियन्तुस्सर्वाधारस्य स्वरूपसिद्धये किंचिदपेक्षणीयमस्ति। पुण्डरीके वृत्तिश्च संबन्धमात्रमेव। तस्मादपरिच्छिन्न एवायं स्वरूपतो दहराकाश इति दहरत्व-हेतुकपूर्वं चोद्यं हेत्वसिद्ध्या परिहृत्य [3]**‘अस्मिन् कामास्समाहिता’** इति। किं तदत्र विद्यत इति प्रश्नस्योत्तरमभिधाय, [4]**‘एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प’** इति वाक्ये ‘एष’ इति पुंल्लिङ्गेना-काशमनूद्यात्मत्वमपहतपाप्मत्वादिगुणांश्च विधाय, ‘अस्मिन् कामा’ इत्युक्ताकाश-तदन्तर्वर्तिनौ स्पष्टीकृत्य, [5]**‘अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येताँश्च सत्यान् कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती’**ति वाक्येन ‘एष आत्मे’ति वाक्यक्रमानुरोधेन प्रथममात्मानं पश्चात् कामनोपाधिकतया द्वितीयखण्डे वर्णयिष्यमाणान् मातापिताभ्रातादि-रूपान् कामान्नित्यत्वार्थकसत्वविशेषणेन व्यावर्त्य ब्रह्मगुणत्वाद्युपाध्यनुक्त्या च नित्यतया प्रतिपन्नानपहतपाप्मत्वादिगुणांस्तदुपासनं चानूद्य तेषां सर्वेष्विति वाक्येन सत्यकामत्वमुखेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पाद्यत इति वक्ष्यमाणगुणाष्टकाविर्भावरूपफलसंबन्धो बोधित [6]‘एष आत्मापहतपाप्मे’त्यात्मशब्देन धर्मिणो निर्देशादपहतपाप्मेति गुणानां निर्देशात्।

---

1 **नास्य जरयैतज्जीर्यति, न वधेनास्य हन्यते**, एतत् सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिताः। **एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः**।। (छा.उ.8.1.5)

2 छा.उ.8.1.5

3 छा.उ.8.1.5

4 छा.उ.8.1.5

5 तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते। तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येताँश्च सत्यान् कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति। **अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येताँश्च सत्यान् कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति।** (छा.उ.8.1.6)

6 छा.उ.8.1.5

[1]'आत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येताँश्च सत्यान् कामा'न्नित्यत्र स्वरसतस्तदुभयप्रत्यभिज्ञानादुपसर्जनतया निर्दिष्टानामपहतपाप्मत्वादीनां कथमेतानीति परामर्शशङ्का दूरोत्सारिता। धर्मिणः पृथङ्गिनर्देशेनोपसर्जनपरामर्शस्यापि स्वरसत्वात्। [2]'अस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुर' इति [3]'एतत् सत्यं ब्रह्मपुर'मितिवत् ब्रह्मपुरमिति समानाधिकरणं तच्चार्थपरम्। स शिष्यशब्दानुकारश्शिष्यो ब्रह्मत्वाज्ञानाद्द्यावापृथिव्याद्याधारतया [4]बृहत्त्वस्य प्रतिपन्नत्वात् पुरत्वेन रूपेण संभवाच्छिष्यशब्दानुकारोऽपि समञ्जसो वा। अथवा ब्रह्मपुरशब्दः उपक्रमस्थब्रह्मपुरवद्व्यधिकरणस्सन् शरीरपर एव। अस्मिन् ब्रह्मपुर इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ ब्रह्मपुरे विद्यमाने अस्मिन्नाकाश इत्यर्थः। अथवा समानाधिकरणे एव सप्तम्यौ 'अस्मिन् ब्रह्मपुर' इति शरीरमेवोच्यते।

आकाशस्य ब्रह्मपुराधारकत्वमुक्त्वा तत्र ब्रह्मपुराधारकत्वमुक्त्वा तत्र द्यावापृथिव्यादिसमाधानोक्तेः तेषां शरीर एव परंपरया समाधानमुक्तं भवतीत्यभिप्रायेण ब्रह्मपुरे समाहितमिति निर्देशः। अत्र 'अस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुर'मिति ब्रह्मपुरोपलक्षिते अन्तराकाश इति शङ्करः। वेश्मत्वेन रूपितपुण्डरीकाधारत्वाय शरीरस्य पुरशब्देन निर्देशः। ब्रह्मणो वासात् ब्रह्मपुरमित्यपहतपाप्मत्वादिभोग्यजाताधारत्वात् ब्रह्मणः पुरशब्देन निर्देशः। तदेवमपहतपाप्मत्वादिकमेवाकाशान्तर्वर्त्यन्वेष्टव्यमिति स्फुटमवगम्यते। [5]**'उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते'**त्यत्रान्तरार्थप्रतिसंबन्ध्यस्मिन्निति स्ववाक्यनिर्दिष्टो दहराकाश एव। न तु वाक्यान्तरनिर्दिष्टं शरीरम्। द्यावापृथिव्यादीनां शरीरान्तस्समाधानासंभवाच्च। अत एवैतदाक्षेपे 'अस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुर'मिति वाक्ये ब्रह्मपुरशब्दः कर्मधारयस्सन् दहराकाशपरः, तस्याभ्यर्हितत्वात्। एतदेकवाक्यतापन्नपरिहारवाक्यगतब्रह्मपुरशब्दैकार्थ्यासिद्धेश्च। अत एव नास्य जरयैतदिति नपुंसकोपपत्तिः। अन्यथाकाशपरामर्शात् पुंलिङ्गतापत्तेः। तस्य ब्रह्मरूपपुरस्य जरावाप्तेरितः प्रागसिद्धत्वात्।

---

1 छा.उ.8.1.6

2 **अस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे** सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः यदैनज्जरावाप्नोति प्रध्वँसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति। (छा.उ.8.1.4)

3 छा.उ.8.1.5

4 ब्रह्मत्वस्य - इति पाठभेदः।

5 छा.उ.8.1.3

जराश्रयतया प्रसिद्धं ब्रह्मपुरे 'दहरं पुण्डरीक'मिति प्राक्प्रस्तुतं देहाख्यं ब्रह्मणः पुरमेव 'येन जरावाप्नोती'त्यत्रैनदिति परामृश्यते, न तु संनिहितम्। अथवा पुनरस्तु संनिहित-परामर्शः देहस्य जरावाप्त्या ब्रह्मरूपपुरस्य जरावाप्तिं सिद्धवत्कृत्य 'एनज्जरावाप्नोती'-त्यनुवादसंभवात्। [1]**'किं ततोऽतिशिष्यत'** इति द्यावापृथिव्यादेरेव परामर्श इति।

नन्वत्राकाशशब्दः, 'आ समन्तात् काशत' इति योगस्य व्युत्पत्त्या वा ब्रह्मशब्देन व्यापकत्वस्योपस्थितत्वात्तद्गुणयोगाद्वा पुण्डरीकान्तर्वर्तिपरो वाच्यः। ततश्च स्वरूपेण व्यापकत्वस्य प्रागवगमाद्द्यावान्वा इति कथं व्यापकत्वप्रतिपादनमिति चेन्न। भूताकाशभेद-निर्णयात्प्राग्योगगौणवृत्तेरप्रवृत्तेः। ततश्च भूताकाशत्वेनाप्यनिर्णयात् पुण्डरीकान्तर्वर्ति किंचिद्वस्त्वाकाशशब्देन निर्दिश्यत इति एतावत् प्रतीय्यते। द्यावापृथिव्याद्याधारत्वापहत-पाप्मत्वादिश्रवणानन्तरमेव भूताकाशव्यावृत्त्यवगमात् न्यायोपेतोत्तरवाक्यानुगुण्येन [2]**'अथ यदिदमस्मि'**न्निति प्रथमवाक्यार्थनिर्णयदशायामेव योगगौणवृत्त्यन्तरेण पदार्थावबोध इति न किंचिदनुपपन्नम्।

ननु तृतीयखण्डे द्वितीयखण्डोक्तपितृलोकादय एव [3]**'त इमे सत्याः कामाः'** [4]**'अत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा'** इत्युच्यन्ते। अतः प्रथमखण्डस्थस्य सत्यान् कामानित्यस्यापि तदर्थकत्वमेव युक्तमिति चेन्न, ऐकार्थ्यासंभवात्। एतांश्च 'सत्यान् कामा'नित्यत्र पितृलोकादीनामप्रकृतत्वेन तेषामेतच्छब्देन परामर्शायोगात्। किं तदत्र विद्यत इति चोद्यपरिहारे [5]**'यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहित'**मिति

---

1 छा.उ.8.1.4

2 छा.उ.8.1.1

3 **त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानाः**। तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानम्। यो यो ह्यस्येतः प्रैति, न तमिह दर्शनाय लभते। (छा.उ.8.3.1)

4 अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते, सर्वं तदत्र गत्वा विन्दते। **अत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा** अनृतापिधानाः। तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः, एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति, अनृतेन हि प्रत्यूढाः। (छा.उ.8.3.2)

5 छा.उ.8.1.3

पितृलोकादीनामपि संग्रहेणाभिधानात् परामर्श इति चेन्न। तथा सति द्यावापृथिव्यादीनामपहतपाप्मत्वादीनां च प्रकृतत्वाविशेषात् तेषामपि ग्रहणस्यावश्यकतया वैरूप्यस्यावर्जनीयत्वात्।

ननु 'यच्चास्येहे'त्यत्र 'अस्य यदि'ति विवक्षितसंबन्धः। काम्यत्वमेवैतदर्थानुवादेनाक्षेपपरे उत्तरवाक्ये 'यच्चास्ये'त्ययमर्थः 'सर्वे च कामा' इत्यनूदितः। अतो द्यावापृथिव्यादीनां काम्यमानत्वाभावेन न तेषां सत्यकामपदेन ग्रहणमिति चेन्न, 'यदिहास्ती'-त्यैहिकपुरुषार्थस्यापि तत्र प्रतीत्या प्रथमखण्डस्थसत्यकामपदस्य द्यावापृथिव्यादिपरत्वमवर्जनीयम्। ततश्च वैरूप्यम्। द्वितीये प्रथमखण्डस्थसत्यकामपदेन किमर्थस्तत्परामर्शः।

एवञ्चान्वेष्टव्यवृत्त्यसंभवचोद्यपरिहारग्रन्थस्तत्वादस्मिन् कामास्समाहिते'ति वाक्यस्य तत्रत्यकामशब्दस्योपासनार्थं ब्रह्मण्यन्विष्यमाणपरत्वात् संनिहितानामपहतपात्मत्वादीनामेव कामशब्दार्थत्वसंभवाच्च तेषामेव सत्यकामपदेन परामर्शो युक्तः। किंच सत्यकामत्वं साधारणन्न पितृलोकादीनामसाधारणम्। नित्यत्वविवक्षायामसंभवः। तस्मात् पितृलोकादीनां न सत्यकामशब्दार्थत्वं युक्तम्। अत एव न द्यावापृथिव्यादीनामपि तदर्थतेति द्यावापृथिव्यादिपदानां तृतीयखण्डस्थसत्यकामपदस्य वा दहराकाशान्तस्थास्य-परत्वमनुसंभवि। 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इत्यस्यापहतपाप्मत्वादि गुणपरत्वस्य 'ब्राह्मे च जैमिनि'रित्यत्र उत्तराच्चेदित्यत्र चोपपादनात्। प्राप्यभूतगुणान्तर्गतं सत्यकामत्वं सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यनेनोक्तम्। गुणाकृष्टकोपलक्षणार्थं सर्वेषु वस्तुषु यथाकामं संबन्धो भवतीत्यर्थः। द्वितीयखण्डेऽयमेवार्थः प्रपञ्चितः। अनन्तरं किमिदं जीवस्य सत्यकामत्वमपि तथा संकल्पत्वं स्वाभाविकमुतौपाधिकम्। आद्ये इदानीमपि तत्प्रसङ्गः। द्वितीये स उपाधिर्वाच्य इत्यत्राह - [1]**'त इमे सत्याः कामा अमृतापिधाना'** इति स्वाभाविकमेव कर्मणा प्रतिबद्धमित्यर्थः। तदेव द्योतयति 'एषा'मिति सर्वथा पिधानं स्यादित्यत्राह - 'यो ह्यस्येत' इति। न मोक्षदशायामपिधानम्, किंतु संसारदशायामित्यर्थः। 'अत्र ह्यस्यैते' इति तु सत्यस्यापि कामस्य मुक्तौ फलोपधानाभिप्रायम्। तस्मात् प्रथमखण्डे 'सत्यान् कामानि'ति कामशब्दः काम्यमानपरः तृतीयखण्डे 'कामनापर' इति।

---

1 छा.उ.8.3.1

'तद्यथे'त्यादि हृदयस्थस्याज्ञानोपपादनार्थमहरहः प्रतिदिवसं सुषुप्तिकालेऽव्यासङ्गेन ब्रह्म-संगता अपि ब्रह्म न जानन्ति। किमुत जाग्रत्स्वप्नदशयोस्सव्यासङ्गयोरिति भावः।

यद्वा तृतीयखण्डे 'त इमे सत्याः कामा' इति। [1]**'अत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा'** इति च जीवगतापहतपाप्मत्वादय उच्यन्ते। इदानीं कथं न कामचार इति शङ्काया-मपहतपाप्मत्वादिगुणा इदानीं अनृतेनापिहिता। मोक्षदशायामेव तदाविर्भाव इत्युच्यते। यद्वा हृदये विद्यमानस्यापि भगवतो गुणा अनृतेनापिहितत्वादिदानीं न ज्ञायते। उपदेशादिना तदुपासने कृते पूर्वोक्तकामचारलक्षणफलं भवतीत्यर्थः। तत्र चैतत्सत्यं ब्रह्मपुरमित्यत्र ब्रह्मपुरमिति वाक्येन दहराकाश एव ब्रह्म। स एव च भगवानिति सिद्धमित्यत्र ब्रह्मपुरशब्दे कर्मधारयस्य सर्वसंप्रतिपन्नत्वाद्दहराकाशस्यैव ब्रह्मत्वावगमान्न तद्वर्ति ब्रह्मेति संभवति। न चैतत्सत्यं ब्रह्मपरमित्येतदाकाशान्तर्वर्तिविषयमिति वक्तुं शक्यम्। 'अस्मिन् कामा-स्समाहिता' इत्यस्यैव त्वन्मते ब्रह्मविषयत्वात्। [2]**'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामानि'**ति वाक्यानुसारेण तथैव युक्तत्वात् [3]**'तस्मादेतत्सत्यं तद्ब्रह्मपुर'**मिति वाक्येन दहराकाश एव ब्रह्म। स एव च भगवानिति च सिद्धः। तथाहि [4]**'तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्य'**मिति प्रकृतस्य ब्रह्मणस्सत्यकामत्वं श्रुतम्।

सत्यशब्दश्च भगवद्वाचकतया नारायणादिनामतुल्यतयोद्योगपर्वणि मोक्षधर्मे च निरुक्तः [5]**'सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णस्सत्यमस्मिन् प्रतिष्ठितम्'** [6]**'सच्चासच्चैव गोविन्दः तस्मात्सत्यः सतां मत'** इति उद्योगे **'सच्चासच्चैव गोविन्द'** इति सामानाधिकरण्यं तन्नियन्तृत्वेन तच्छरीरत्वात्। तच्च [7]**'तान्येतानि त्रीण्यक्षराणि सन्तीयमिति। यत् सत्**

---

1 छा.उ.8.3.2

2 छा.उ.8.1.6

3 छा.उ. 8.1.5

4 छा.उ. 8.3.4

5 सर्वस्य च सदा ज्ञानात् सर्वमेतं प्रचक्षते।
सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णस्सत्यमस्मिन् प्रतिष्ठितम्।। (म.उ.70.12)

6 **सत्यात् सत्यं तु गोविन्दस्तस्मात्सत्योऽपि नामतः।**
विष्णुर्विक्रमणाद् देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते।। (म.उ.70.13)

7 छा.उ. 8.3.5

तदमृतमथ यन्ति, तन्मर्त्यम्; अथ यद् यम् तेनोभौ यच्छती'त्यत्र सत्यनामनिर्वचन-श्रुत्यभिमतं चेतनाचेतननियन्तृत्वमभिप्रेत्य कृतम्।

[1]**'नोक्तपूर्वं मया क्षुद्रमश्लीलं वा कथञ्चन।**
ऋता ब्रह्मसुता सा मे सत्या देवी सरस्वती।।'
[2]**'सच्चासच्चैव कौन्तेय मयाऽऽवेशितमात्मनि।**
पौष्करे ब्रह्मसदने सत्यं मामृषयो विदु' रिति।

अत्रापि **'सच्चासच्चैवे'**त्युक्तश्रुतिनिरुक्तार्थोऽभिप्रेतः। [3]**'ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म'** इति श्रुत्यर्थः। **'पौष्करे ब्रह्मसदने'** इत्यनेनाभिप्रेतः **'पौष्करे** - पुष्करसंबन्धिनि पुष्पे हृदयपुण्डरीके, **ब्रह्मसदने** - आकाशाख्यस्य ब्रह्मणो वेश्मनि 'दहरं पुण्डरीकं वेश्मे'ति श्रुतेः। तत्र स्थितं **'सत्यं मामृषयो विदु'**रित्यर्थः पुण्डरीकान्तर्वर्ति यद्ब्रह्म सत्याभिधानत्वेन श्रुत्युक्तं सोऽहमेवेति भावः। एवं श्रुतिस्थसत्यनाम-वाच्यत्वाभिधानाद्भगवद्वाचिसत्य शब्दोऽभिधेयवल्लिङ्ग इत्यपि सिध्यति। [4]**'वेदेषु सपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभिः'** [5]**'तेषां निरुक्तं त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि केशवे'**ति प्रश्ने प्रवृत्तत्वात्तद्दहरान्तर्वर्तिवाचकस्य श्रुतिसिद्धसत्यनाम्नो निर्वचनमेतदप्युचितम्। सहस्रनामसु च सत्यशब्दो 'वसुर्वसुमनाः सत्य' इति विष्णुनामतया पठितः। श्रौत-निर्वचनवाक्ये सकारतकारयकाराणामेवार्थ उच्यते **'सति य मि'**त्यत्रेकारः सुख-मुखोच्चारणार्थः। अत एवाथ यन्तीति ह्रस्वान्ततया निर्देशः। किञ्च [6]**'इमाः सर्वाः प्रजा**

---

1 महा.मोक्ष. 342.75

2 महा.मोक्ष. 342.76

3 अथ यदिदमस्मिन् **ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म** दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः तस्मिन् यदन्तः तदन्वेष्टव्यं तद्वा व विजिज्ञासितव्यमिति। (छा.उ.8.1.1)

4 यानि नामानि ते देव कीर्तितानि महर्षिभिः।
वेदेषु सपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभिः।। (महा.मोक्ष.341.6)

5 **तेषां निरुक्तं त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि केशव**।
न ह्यन्यो वर्णयेन्नाम्नां निरुक्तं त्वामृते प्रभो।। (महा.मोक्ष.341.7)

6 छा.उ.8.3.2

अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति, अनृतेन हि प्रत्यूढाः'। [1]**'स वा एष आत्मा हृदी'**ति हृदयवर्तिन आत्मन एव स्वापस्थानत्वेनाभिधानाद्ब्रह्मलोकशब्देन कर्मधारयेण ब्रह्मत्वाभिधानाच्च ब्रह्म दहराकाशः। [2]**'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाये'**ति श्रुतसमसंकरेण धारकत्वञ्च ब्रह्मधर्मः। [3]**'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत'** इति श्रुतेः। [4]**'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंश्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशान'** इत्युपक्रम्य **'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाये'**ति सर्वेश्वरस्य धारकत्वश्रुतेश्च। [5]**'एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परञ्ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते।** [6]**स उत्तमः पुरुष'** इति दहरोपासकोपास्यस्य पुरुषोत्तमत्वं निर्धारणाच्च न तदन्यो दहरविद्योपास्यः। उपसंपदनीयं परञ्ज्योतिः किं देवतारूप-मित्यपेक्षायामुत्तमपुरुष इति पुरुषोत्तमत्वेन निर्धारणादुत्तमः पुरुष इत्यत्रोत्तमत्वस्यावधि-सापेक्षत्वादन्तरङ्गतया पुरुषशब्दार्थतया च सजातीयानां [7]पुरुषाणामेवावधितयान्वयात् 'सर्वेभ्यः पुरुषेभ्य उत्तम' इति सिद्ध्यति। अत्र 'स उत्तम' इति तच्छब्दो ज्योतिःपरः

---

1 छा.उ.8.3.3

2 छा.उ.8.4.1

3 बृ.उ.5.8.8

4 स वा एष महाजन आत्मा, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु **य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंश्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः, स न साधुना कर्मणा भूयान्, नो एवासाधुना कनीयान्, एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय**।। (बृ.उ.6.4.22)

5 अशरीरो वायुः; अभ्रं विद्युत् स्तनयित्नुः अशरीराण्येतानि। तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्यत स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। **एवमेवैष संप्रसादो अस्मात् शरीरात् समुत्थाय परञ्ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते।** (छा.उ.8.12.2)

6 **स उत्तमः पुरुषः**। स तत्र पर्येति **जक्षत्** क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनँ स्मरन्निदं शरीरम्। स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त, एवमेवायमस्मिन् शरीरे प्राणो युक्तः। (छा.उ.8.12.3)

7 पुरुषार्थमेवावधितयान्वयात् इति पाठभेदः।

मुक्तपरत्वेऽयोग्यत्वेन सर्वपुरुषेभ्य उत्तमत्त्वस्य विधानासंभवात्। अनुवादत्वे च 'उत्तमः पुरुषः स' तत्र पर्येतीत्येकवाक्यतैव स्यात्। न तु स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येतीति वाक्यभेदः। तच्छब्दद्वयेन च वाक्यभेदो दुरपह्नवः। अतः 'स उत्तमः पुरुष' इति ज्योतिष्ष्वेव पुरुषोत्तमत्वं देवताविशेषनिर्णयार्थं विधीयते। स तत्र हि पर्येतीति तच्छब्दो मुक्तपरः। तत्र पुरुषोत्तमे पर्येति परिचरति परिचरणप्रकार एवोच्यते [1]**'जक्षती'**त्यादिना। इदञ्च सर्वेभ्यः पुरुषेभ्य उत्तमत्वं गीतोपनिषदा भगवत एवावगम्यते।

[2]**'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।**
क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते।।
उत्तमः पुरषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर' इत्युत्तमपुरुषशब्दार्थः परमात्मेत्युक्त्वा 'यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्य ईश्वर' इत्युत्तरार्धे आविश्येश्वरस्सन् नियन्ता सन् बिभर्तीत्यन्तः प्रविश्य नियमनेन धारकत्वमात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं 'लोकत्रय-मव्यय' इत्यात्मनोऽप्यात्मत्वेन सर्वात्मत्वेन च परमशब्दार्थं चाभिधाय एवं भूत उत्तम-पुरुषशब्दार्थः परमात्मा इत्युक्त्वा 'यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर' इत्युत्तरार्धे 'आविश्य ईश्वर' अहमेव। अत एव लोकवेदयोः पुरुषोत्तमशब्दो मम समाख्यात्वेनाप्रथित इति।

[3]**'यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।**
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति पुरुषोत्तमसमाख्यां प्रमाणत्वेनोपन्यस्यता भगवता उत्तमपुरुषतायाः स्वस्मिन्नेव प्रतिष्ठापितत्वात्। अत्र 'क्षरस्सर्वाणि भूतानी'ति 'बद्ध उच्यते कूटस्थ' इति मुक्त उत्तमः पुरुषः एतेभ्य उत्तम इत्यर्थः। संनिधानात् क्षरमतीतः क्षरमतिक्रान्तः तद्विलक्षणः क्षरादुत्तमपुरुषोत्तमसमाख्येति यावत्। अत एवाक्षरादपीति समुच्चयः। एवं भगवतैव पुरुषोत्तमशब्दस्य योगार्थप्रदर्शनात् केवलरूढिः पुरुषोत्तमशब्द इति वदन्तो निरस्ताः। ते ह्येवं प्रलपन्ति वेदबाह्याः

---

1 छा.उ.8.12.3
2 भ.गी.15.16-17
3 भ.गी.15.18

पुरुषोत्तमशब्दो न कर्मधारयः। उत्तमशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात्। न च षष्ठीसमासः [1]**'न निर्धारण'** इति निषेधात्। नापि सप्तमीसमासः 'न निर्धारण' इति निषेधादेव।

न च वाच्यं षष्ठ्या एवायं समासनिषेधो न सप्तम्या इति। विशेषाभावेन सप्तम्यापि निषेधात्। अन्यथा षष्ठीसप्तमीसमासयोः रूपतोऽर्थतश्च भेदाभावेन निषेधानर्थक्यात्। अतोऽत्रावयवार्थनिरुक्तेरसंभवात् केवलरूढ्येवायमश्वकर्णादिवदिति, मैवम्। [2]**'यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तम'** इत्यादिनिरुक्त्यनुसारेण [3]**'पञ्चमी विभक्त'** इति विहितपञ्चम्याः, [4]**'पञ्चमी भयेने'**त्यत्र पञ्चमीति योगविभागात् समासोपपत्तेः। योगविभागश्च तादपि परस्तपर इति भाष्यवाक्यादवगम्यते। 'शेषे षष्ठी' वेयम् नीचोत्तमभावसंबन्धावलम्बिनी। अथवा पुनरस्तु निर्धारणे सप्तम्यास्समासः। न च 'न निर्धारण' इति षष्ठी समासप्रतिषेधानर्थक्यम्। यतः सप्तमीसमासे तत्पुरुषे तुल्यार्थ-तृतीयासप्तम्युपमानेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भवितव्यम्। षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तेन तत्रान्तोदात्तनिषेधार्थो निषेधः। षष्ठीसमासे चाक्रोशविवक्षायां [5]**'षष्ठ्या आक्रोश'** इत्यलुक् माभूदित्येवमर्थश्च निषेधः। तस्माद्योगरूढ एवायम्। योगनिरासे वा नरोत्तमादौ का गतिः। 'न निर्धारण' इति षष्ठीसमासनिषेधः समुदायसमुदायिनोरेव। न तु निर्धारण-प्रयोजकरूपवाचिनां शूरादिपदानामिति नवीनाः। आचार्यैस्तु नायं पक्षोऽनुगृहीतः। तेषा-मयमाशयः 'न निर्धारण' इति सामान्यतो निषेधान्निर्धारणषष्ठ्या षष्ठीति समासशास्त्रेण समासः केनापि संबन्धेन भवितुं नार्हति। अत एव 'न निर्धारण' इति सूत्रे वृत्ति-कारोदाहृते 'क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतमः' 'गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमे'त्युदाहरणद्वये आद्ये क्षत्रियशब्देन द्वितीये संपन्नक्षीरतमेत्यनेन समासनिवृत्तिः प्रयोजनम्। गुणवाचिना समासस्य पूरणगुणेति निषेधादित्युक्तं दत्तेन। अस्तु वा निर्धार्यसमर्पकपदेनैव समासनिषेधः, तथापि न षष्ठीसमाससंभवः। उत्तमपदस्य निर्धार्यसमर्पकत्वात्। न हि निर्धार्यसमर्पकं पदान्तरं

---

1 पा.सू.2.2.10
2 भ.गी.15.18
3 पा.सू.2.3.42
4 पा.सू.2.1.37
5 पा.सू.6.3.21

दृश्यते। न च निर्धार्यसमर्पकाभावे निर्धारणषष्ठ्युपपद्यते। समुदायो रूढिशक्त्या निर्धार्यमुपस्थापयतीति चेन्न, समुदायस्य त्वेकदेशान्वयासामर्थ्यात्।

वस्तुतस्तु निर्धारणस्थले समुदायसमुदायिनोरेव संबन्धः। न तु समुदायविधेययोः विप्राणां देवदत्तो भुङ्क्त इत्यत्र तद्दर्शनात्। कथं तर्हि मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतम इत्यत्र मनुष्याणामवधित्वेन प्रतीतिः, निर्धारणसामर्थ्यात् अवध्यपेक्षायामुपस्थितपरित्यागे नियामकाभावाच्चार्थादेवावधितयान्वयसिद्धेः। तस्मात् समुदायसमुदायिसमर्पकपदयोरेव समासे तन्निषेधौ तर्हि कथं 'गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमे'त्युदाहरणमिति चेन्न, संपन्नक्षीरतमेत्यस्यैव निर्धार्यसमर्पकतया विवक्षितत्वात्। तर्हि नेदं गुणवाचिन उदाहरणं स्यात्। जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणमित्युक्त्वा क्रमेण त्रीण्युदाहरणान्युक्तानि। अत इदं गुणवाचिन एवोदाहरणमिति वाच्यमिति चेन्न, जातिशब्दस्य संज्ञाद्रव्योपलक्षणतया व्याख्यातत्वेन द्रव्येण निर्धारणेऽस्योदाहरणत्वात्। प्रक्रियामञ्जर्यां तु क्षत्रियो मनुष्याणामित्येवास्य सूर्यस्योदाहरणम्। निर्धारणे वैविध्यप्रदर्शनार्थं गवां कृष्णेत्याद्युदाहरणमित्युक्तम्। अथवास्तु कर्मधारयः। न च सन्महदिति पूर्वनिपातप्रसङ्गः, पूजायामविवक्षायां समासोपपत्तेः। उत्तमत्वस्य स्वरूपमात्रेण विवक्षितत्वात् पूजार्थतया तस्याः प्रतिपादनात् योऽयं वक्रकेशान्तस्तमानयेत्यत्र वक्रकेशान्तत्ववत्। एवञ्च [1]'**विशेषणं विशेष्येण बहुल**'मिति समासः। अत एव पूजायामविवक्षायां महाजनो महोदधिरित्यत्र विशेषणं विशेष्येणेति समास इत्युक्तं हरदत्तेन। न चैवमप्युत्तमशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः, विशेषणत्वादिति वाच्यम्। 'पुरु सनोतीति पुरुषे'ति भूरिदत्ववाचितया तस्यापि विशेषणत्वात्। सन्महदिति सूत्रं तु पूजाविवक्षायां गुणक्रियाशब्दैस्समाने सदादीनामेव पूर्वनिपातनियमार्थमित्युक्तं दत्तेन। यद्वा पुरुष इति रूढ एवास्तु। तथापि न कर्मधारयानुपपत्तिः, प्रशंसावचनैरित्येव समाससिद्धेः। तथा हि पुरुषशब्दो जातिवचनः उत्तमशब्दश्च प्रशंसावचनः। क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेशानुत्तमोत्तमाः मुख्यवर्यवरेण्याश्च <u>प्रवर्हानपरार्थवत्</u>[2]। [3]'**श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कल स्यात् स उत्तमश्चातिशोभन**' इत्यमरकोशे 'क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवर्हप्रवरोत्तमे'ति वैजयन्त्याञ्च पाठात्। न च

---

1 पा.सू.2.1.57

2 पाठभेदाः - प्रवर्हानपरार्थ्यवत्, प्रवह्वेनपरार्थ्यवत्, प्रवर्होनपरार्थ्यवत्।

3 अ.को.3.26

रूढिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्ते मतल्लिकादय इति वृत्तिकारोक्त्या **'मतल्लिका-मतच्चिके'**ति श्लोके पठिता एव गृह्यन्त इति भ्रमितव्यम्। तत्र नियामकाभावेन रूढि-शब्दप्रदर्शनपरत्वाद्वृत्तेः। चान्द्रव्याकरणवृत्तौ **'विशेषणं एकार्थेने'**ति सूत्रे बहुलग्रहणात् क्वचिद्विशेषणस्यापि परनिपातः पुरुषोत्तम इति क्वचित् पूर्वनिपात उत्तमपुरुष इतीत्युक्तम्।

नन्वध्यायादौ [1]**'ऊर्ध्वमूलमधश्शाख'**मिति संसारवृक्षं परिकीर्त्य [2]**'ततः परं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूय'** इति संसारमण्डलातीतं परं ब्रह्मानावृत्तिफलसिद्धये उपासितव्यमित्युक्त्वा [3]**'तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्य'** इति तमेवादिमं सर्वोत्तमं पुरुषमहमपि सर्वदोपास्यमिति स्वस्याप्युपास्यभूतं वस्त्वन्तरं भगवतैव दर्शितम्। तत्कथं [4]**'यस्मात् क्षरमतीतोऽह'**मिति श्लोके स्वस्य सर्वोत्तमत्वप्रतिपादनं संगच्छते। अतोऽन्यपरमेतदिति चेन्न, कथं परिमार्गितव्यमित्यत्राह तमेव चेति यः परशब्देनोक्तः। **'आदौ भवमाद्यं तं पुरुषं प्रपद्य'** इत्येवं परिमार्गितव्यमिति परिमार्गणशब्दविवक्षितो-पासनाप्रकारपरत्वेन शङ्करभाष्ये व्याख्यानात्। अस्तु वा कृष्णस्य स्वस्मिन्नेवाय-मुत्तमपुरुषः, तथापि तस्य धर्मसंस्थापनार्थावताररूपस्य रहस्यतमोऽर्थोपदेशाङ्ग-भूताचार्यानुसंधानरूपधर्मप्रवर्तनार्थमाद्यपुरुषरूपेण सर्वगुरुभूतस्य स्वस्य तदानींतन-नमस्कारप्रतिपादनं न कृष्णस्यान्योपासकत्वपरम्। अत एव हि नारायणीये स्वनाम्नां निरुक्तमर्जुनेन पृष्टस्य भगवतः कृष्णस्योपदेशार्थप्रभावशिष्ययोग्यताख्यापनपूर्वकमादिगुरु-भूतपरमपुरुषनमस्कारनिरुक्तोपदेशाद्प्राग्दृश्यते।

[5]**'नमोऽतियशसे तस्मै देवानां परमात्मने।'**

---

1 **ऊर्ध्वमूलमधश्शाख**मश्वत्थं प्राहुरव्ययम्।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्।। (भ.गी.15.1)

2 **ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः।**
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी।। (भ.गी.15.4)

3 भ.गी.15.4

4 **यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमाः।**
अतोऽसि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः।। (भ.गी.15.18)

5 कथ्यमानं मया तात त्वं हि मेऽर्धं स्मृतः पुरा।

[1]‘**नारायणाय विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने।**
यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसंभव’ इत्यादिः।

अत ‘अहमप्याद्यं पुरुषं सर्वतोपास्य’मित्यर्थेऽपि न दोषः। अवताररूपस्य कृष्णस्य धर्मप्रवर्तनार्थं परमपुरुषभूतस्वोपासनानुष्ठानसंभावात् तस्यैवात्राभिधानात्। इह हि [2]‘**ऊर्ध्वमूलमधश्शाख**’मित्याद्यश्लोकेन कठवल्लीगतस्य [3]‘**ऊर्ध्वमूलोऽवाक् शाख**’मिति मन्त्रस्य [4]‘**पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूय**’ इत्यनेन [5]‘**स तु तत् पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते**’ति मन्त्रांशस्य च प्रत्यभिज्ञानात्। [6]‘**सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद**’मित्युक्तं विष्ण्वाख्यं ब्रह्मस्वरूपं ततः पदमिति पदशब्देन विवक्षितम्। तस्य च [7]‘**पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गति**’रिति निरस्ताभ्यधिकत्वेन समनन्तरमन्त्रे उक्तत्वात्। तदभिप्रायेण ‘तमेव चाद्यं पुरुष’मित्युक्तम्। पदशब्दोक्तं पुरुषमित्यर्थः। शङ्करभाष्येपीत्थं तमित्येतद्व्याख्यातम्। वैष्णवं पदं च भगवत्स्वरूपमिति प्रागुपपादितमाद्यं पुरुषमिति च। भारतादावेव [8]‘**आद्यं पुरुष-**

नमोऽतियशसे तस्मै देवानां परमात्मने।। (म.मो.341.11)

1 महा.मोक्ष. 341.12

2 **ऊर्ध्वमूलमधश्शाख**मश्वत्थं प्राहुरव्ययम्।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्।। (भ.गी.15.1)

3 **ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख** एषोऽश्वत्थः सनातनः।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते।। (क.उ.2.3.1)

4 भ.गी.15.4

5 यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः।
स तु तत् पदमाप्नोति यस्मात् भूयो न जायते।। (क.उ.1.3.8)

6 विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्।। (क.उ.1.3.9)

7 महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः।
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः।। (क.उ.1.3.11)

8 **आद्यं पुरुषमीशानं** पुरुहूतं पुरुष्टुतम्।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम्।। (महा.आदि.1.22)

मीशान’मिति नमस्कारश्लोक एव विष्णौ प्रयुक्तः। इहापि तद्विषयो युक्तः। कृष्णस्य च स्वात्मोपासकत्वं श्रीविष्णुपुराणेऽप्यभिहितम् -

[1]‘**गते तस्मिन् स भगवांस्संयोज्यात्मानमात्मनि।**

ब्रह्मभूतेऽव्ययेऽचिन्त्ये वासुदेवमयेऽमले।।’

[2]‘**सन्त्यज्य मानुषं देहमतीत्य त्रिदिवं यया**’विति।

भागवते च दशमस्कन्धे सप्ततितमेऽध्याये –

[3]‘**क्वचिद्धर्मं सेवमानमर्थकामौ च कुत्रचित्।**

ध्यायन्तमेकमात्मानं पुरुषं प्रकृतेः परम्।।’

अत्र कृष्णं नारदोऽपश्यदित्यनुषङ्गः। अत्र पुरुषमित्यनेनैव विशेष्यलाभादात्मशब्दस्स्वपरः। पर्वते भगवतोऽवतारेषु स्वात्मयजमानाद्यपि दृश्यते। यथा नारायणीये वराहं प्रकृत्य,

[4]‘**स तेष्वात्मानमुद्दिश्य पित्र्यं चक्रे यथाविधिः**’

[5]‘**संकल्पयित्वा त्रीन् पिण्डान् स्वेनैव विधिना प्रभुः**’

[6]‘**मर्यादास्थापनार्थं च ततो वचनमुक्तवानि**’ति।।

[7]‘**वराहपर्वते विप्र दत्वा पिण्डान् सविस्तरान्।**

---

1 वि.पु.5.37.74

2 अजन्मन्यमरे विष्णावप्रमेयेऽखिलात्मनि।
तत्याज मानुषं देहमतीत्य त्रिविधां गतिम्।। (वि.पु.5.37.75)

3 **क्वापि धर्मं सेवमानमर्थकामौ च कुत्रचित्**। (भा.पु.10.69.20)

4 स्थापयामास वै पृथ्व्यां कुशानास्तीर्य नारद।
स तेष्वात्मानमुद्दिश्य पित्र्यं चक्रे यथाविधि।। (महा.मोक्ष.345.15)

5 **संकल्पयित्वा त्रीन् पिण्डान् स्वेनैव विधिना प्रभुः**।
आत्मगात्रोष्मसंभूतैः स्नेहगर्भैस्तिलैरपि।। (महा.मोक्ष.345.16)

6 प्रोक्ष्यापसव्यं देवेशः प्राङ्मुखः कृतवान् स्वयम्।
मर्यादास्थापनार्थं च ततो वचनमुक्तवान्।। (महा.मोक्ष.345.17)

7 महा.मोक्ष.345.24

आत्मानं पूजयित्वैव तत्रैवादर्शनं गत' इति च श्रीमद्गीताभाष्ये तु भगवतेत्थमनुगृहीतम्। तत्र हि [1]**'असङ्गशस्त्रेण दृढेने'**ति पूर्वश्लोकस्थपदद्वयं सम्यक् ज्ञानमूलेन दृढेन गुणमयभोगासंगाख्येन शस्त्रेण छित्वेति व्याख्यायावतारितम्। कथमनादि-कालप्रवृत्तो गुणमयभोगस्तन्मूलञ्च विपरीतज्ञानं निवर्त्यत इत्यत्राह 'तमेव चे'त्यादि। [2]**'तमेवाद्यं पुरुषं प्रपद्य'** शरणमुपगम्य इयतः अज्ञाननिवृत्त्यादिः कृत्स्नस्य साधनभूता **'प्रवृत्तिः पुराणी प्रसृता'** पुरातनानां मुमुक्षूणां प्रवृत्तिः पुराणी। पुरातना हि मुमुक्षवो मामेव शरणमुपागम्य निर्मुक्तबन्धास्संजाता इत्यर्थः इति च व्याख्यातम्। 'इयत' इति च पूर्वश्लोकोक्तास्सम्यक्ज्ञानभोगासङ्गपरिमार्गणभूयोनिवृत्तयः -

[3]**'निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः।**
द्वन्द्वैर्विमुक्तास्सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत्'

इत्युत्तरश्लोके यच्छब्दविवरणत्वेन भगवद्भाष्यव्याख्याते गृहीताश्च परामृश्यन्ते। भाष्ये साधनभूतेति षष्ठीविवक्षितसंबन्धसामान्यविवरणम्। प्रवृत्तिश्चाज्ञान निवृत्त्याद्यर्थः पुरुष-व्यापारः। तत्समानकर्तृकत्वात् 'क्त्वा' प्रत्यय इति भाष्याभिप्रायः। प्रपद्येदिति पाठान्तरं दृश्यते। तदा यतः यस्मात् कृत्स्नस्रष्टुरियं गुणमयभोगसङ्गप्रवृत्तिः पुराणी प्रसृता इति भाष्योक्तव्याख्यान्तरमनुसंधेयम्। यदा ज्ञातिलङ्घनात् बन्धः स एव हि प्रसादित-स्सन्नज्ञानादिनिवर्तनेन मोचक इत्येवकाराभिप्रायः।

छान्दोग्य एव [4]**'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'**त्याकाशस्यैव ब्रह्मत्वमुक्तम्। तद्विषयञ्च सूत्रं सुखविशिष्टाभिधानादेवञ्चेति। अत एव च स ब्रह्मेति च खस्य ब्रह्मत्वं निर्धारयति।

---

1 न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल**मसङ्गशस्त्रेण दृढेने** छित्वा।। (भ.गी.15.3)

2 ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी।। (भ.गी.15.4)

3 भ.गी.15.5

4 प्राणो हि **कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति**। स होवाच - विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म, कं च तु खं च न विजानामीति। ते होचुः यद्वाव कम् तदेव खम् यदेव खम् तदेव कम् इति। प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुः। (छा.उ.4.10.5)

बृहदारण्यके च सप्तमप्रपाठकादौ [1]**'ओं खं ब्रह्म खं पुराण'**मिति खमेव ब्रह्मेत्युक्तम्। तत्र 'ब्रह्म खम् ओमि'ति त्रयं समानाधिकरणम्। अत्र 'ब्रह्म खमि'ति विशेष्यते। तच्च किमित्याकाङ्क्षायां रक्षकवाचिना अवतेः कर्तरि व्युत्पन्नेन ओमित्यनेन विशिष्यते। आकाशं ब्रह्म रक्षकत्वेन प्रसिद्धो विष्णुरेव न ततोऽन्य इत्यर्थः। अतो ब्रह्मैवाकाशो विष्णुश्च। [2]**'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते। आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति। आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायण'**मिति वाक्यान्तरमप्याकाशमेव परमकारणं परमं प्राप्यञ्च ब्रुवत्परब्रह्मत्वमावेदयति। सूत्रमप्याकाशस्तल्लिङ्गादित्येतद्विषयं आकाशस्य ब्रह्मत्वं साधयति। सूत्रविरोधश्च [3]**'दहर उत्तरेभ्य'** इति सूत्रेण दहरस्यैव ब्रह्मत्वनिर्णयात् क्रमादितरत्र तत्र **'चायतनादिभ्य'** इति सूत्रविरोधश्च। छान्दोग्यश्रुतावपहतपाप्मत्वादयः सत्यकामोपलक्षिताः। [4]**'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः तस्मिंश्छेते' 'सर्वस्येशान' 'एष सर्वेश्वर'** इति बृहदारण्यकश्रुत्युक्त्या वशित्वादयश्चेतरत्र तत्र चोभयत्रोपसंहर्तव्याः। आयतनादिभ्यो हेतुभ्यः छान्दोग्यश्रुतस्य दहरपुण्डरीकस्यायतनस्य बृहदारण्यकेऽप्याम्नातत्वादिति तत्सूत्रार्थः। 'अन्तर्हृदय आकाश' इति चाकाशश्रुतिविवक्षित इति सूत्रकृदाशयः। यदि दहराकाशान्तर्वर्ति ब्रह्म उपासितव्यं तदा दहरस्यापहतपाप्मत्वादयो वशित्वादयस्तदन्तर्वर्तिन ईश्वरस्येति कथमेकत्वोपसंहारः। कथञ्चायतनैक्यं हृत्पुण्डरीकदहराकाशयोर्भेदात्। तस्मात् पुण्डरीकान्तर्वर्त्येव दहराकाशस्सर्वेश्वरः न तदन्तर्वर्ती पुरुषान्तरशङ्का वाक्यविरोधश्च।

---

[1] ओं **खं ब्रह्म खं पुराणम्**। वायुरं स्वमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रः। वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यम्।। (बृ.उ.7.1.1)

[2] अस्य लोकस्य का गतिरिति, आकाश इति होवाच **सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते। आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति। आकाशो ह्येवैभ्यो ज्या यानाकाशः परायणम्**। (छा.उ.1.9.1)

[3] ब्र.सू.1.3.13

[4] स वा एष महाजन आत्मा, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु **य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंश्छेते** सर्वस्य वशी **सर्वस्येशानः** सर्वस्याधिपतिः, स न साधुना कर्मणा भूयान्, नो एवासाधुना कनीयान्, **एष सर्वेश्वर** एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय। (बृ.उ.6.4.22)

वाक्यकारो हि 'तस्मिन् यदन्तरिति कामव्यपदेश' इत्याह। यदि तदन्तर्वर्ति ब्रह्म तदा ब्रह्मव्यपदेशे इत्येवोच्येत। कामव्यपदेशरूपतायाः स्पष्टत्वेन तस्या अवाच्यत्वात्। अतस्तद्वाक्यं तदन्तर्वर्तिपुरुषान्तरशङ्काव्यवच्छेदयैवेति। यत्तु [1]**'यावान्वा अयमाकाशः तावान् एषोऽन्तर्हृदय आकाश'** इत्यत्राकाशपदद्वयमपि दहराकाशपरम्। अभेदे उपमानोपमेयभावायोगादनुपमत्वप्रतीतिमुखेनातिसौक्ष्म्यपरमिति, तत्र सौक्ष्म्यनिमित्त-शङ्कायास्तेनैव परिहारः कथं समञ्जसो भवति। 'रामरावणयोर्युद्धं राम-रावणयोरिवे'त्यत्रैव गत्यन्तराभावसिद्धेश्च सार्थोऽनुपपन्नः। अयमेष इति भेदश्च स्वरसतः प्रतीतेश्च। द्यावापृथिव्यादिसमाधानानुपपत्तेश्च। यत्तु भोगोपकरणभोगस्थानभोग्यजातं कृत्स्नमपि युगपल्लब्धञ्च द्यावान् प्रेमा भवति तावत् प्रेमास्पदत्वयोग्यं निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्म गौण्या वृत्त्या द्यावापृथिव्यादिसर्वशब्दान्तसकलशब्दसंदर्भप्रतिपाद्यमिति तन्निगददोषम्। गौणत्वाभिधानात्। [2]**'द्यावापृथिवी'**त्यारभ्य **'सर्व'** शब्दान्तसंदर्भप्रतिपाद्य-मित्यभिधानाच्च। इत्थं **'स्वयं शूलारूढमृतोपरि बाणप्रक्षेपाच्च'** भवन्ति। [3]**'एतत्सत्यं ब्रह्मपुर'**मित्यनाञ्जस्यम्। [4]**'अस्मिन् कामा समाहिता'** इत्यनाञ्जस्यम्। [5]**'अनुविद्य व्रजन्त्येताँश्च सत्यान् कामा'**नित्यनाञ्जस्यम्। [6]**'ब्रह्मणो नाम सत्य'**मितीत्य-

---

1 स ब्रूयात् **यावान्वा अयमाकाशः तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः**, उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्यचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि। यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति, सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति। (छा.उ.8.1.3)

2 छा.उ.8.1.3

3 नास्य जरयैतज्जीर्यति, न वधेनास्य हन्यते, **एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम्, अस्मिन् कामाः समाहिताः।** एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामस्सत्यसंकल्पः। (छा.उ.8.1.5)

4 छा.उ.8.1.5

5 तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते। तत् य इहा-त्मानमनुविद्य **व्रजन्त्येताँश्च सत्यान् कामान्** तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति। (छा.उ.8.1.6)

6 अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, एष आत्मेति होवाच एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति। तस्य ह वा एतस्य **ब्रह्मणो नाम सत्यमिति**। (छा.उ.8.3.4)

नाञ्जस्यम्। [1]**'एष आत्मा हृदी'**त्यनाञ्जस्यमिति। **'एतत्सत्यं ब्रह्मपुर'**मित्यत्र ब्रह्मपुर-शब्दस्याभ्यर्हितत्वात् समानाधिकरणत्वे द्यावापृथिव्यादिबहुपदार्थाधारत्वादपहतपाप्मत्वादि-भोग्यजाताधारत्वाच्चाकाशपरत्वमेव स्यादिति। आकाश एव ब्रह्म। अस्य तदन्तर्वर्तिपरत्वे **'अस्मिन् कामास्समाहिते'**त्यनुपपन्नं, तस्यान्तर्वर्तिपरत्वात्। तच्चोत्तरोपसंहार-रूपतायास्त्वया वाच्यत्वात् [2]**'आत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामा'**निति वाक्यानुरोधाच्च सिद्धम्। पूर्वानुसारात् षष्ठीसमासाङ्गीकारे नाकाशपरत्वसंभवः। किंतु शरीरपरत्वस्यैव पूर्ववद्भावात्। ततश्च सत्यपदानन्वयः। 'एतत्सत्यं ब्रह्मपुर'मिति आकाश एवोच्यते। ब्रह्मणः पुरमिति षष्ठीसमास एव। 'अस्मिन् कामाः समाहिते'ति तत्र ब्रह्मणो वृत्त्युपन्यासः। आत्मानमेतांश्चेत्याकाशतद्वर्तिब्रह्मणोः परिगृहीतश्चोपपद्यत इति चेन्न। पुरत्वेन रूपेणानाञ्जस्याच्छरीरं पुरत्वेन पुण्डरीकं वेश्म तया च रूपयित्वा तत्राकाशाख्यसिंहासने परिग्रहस्वामी वर्तत इति प्रतिपाद्यत इति हि तव कुदृष्टिः। तत्र प्राणाधिरूपणमध्ये आसनस्य पुरत्वेन रूपणं कथमिवाञ्जसा भवेत्। सिद्धान्ते तूपक्रान्त-रूपणस्याकाशपर्यन्तेनैव समाप्तेराकाशस्यापहतपाप्मत्वादिभोग्यजाताधारत्वात् तस्य पुरत्वेन रूपणमञ्जसैव। किञ्च एतत्सत्यपदनिर्वचनवाक्ये [3]**'तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्य'**मितीति सत्यं ब्रह्मपुरमित्युक्तसत्यपदं प्रत्यभिज्ञायते। तच्च ब्रह्मनामेत्युक्तम्। अतः कथमाकाशान्तर्वर्तिनो ब्रह्मत्वम्। आकाशस्यैवानेन ब्रह्मत्वसिद्धेः। न च 'सत्यान् कामा'नित्युक्तसत्यशब्दनिर्वचनमुत्तरत्र क्रियत इत्युक्तम्। नपुंसकैकवचनाभ्यां तत्प्रत्यभिज्ञाप्रतिबन्धात्। [4]**'एष आत्मा हृदी'**त्यात्मनो हृदयान्तर्वर्तित्वम्। तत्रैतदभयमेतत् ब्रह्मेति च ब्रह्मगुणाश्चोक्ताः। अयमेव चात्मा 'आत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्चे'त्यत्रोक्तः। आत्मशब्देनान्तर्वर्त्याश्रयनिर्देशादाकाशपर एवायमात्मशब्दः। यदुक्तं बृहदारण्यके आकाश-

---

[1] स वा **एष आत्मा हृदि**। तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयम् इति। तस्माद् हृदयम्। अहरहर्वा एवंवित् स्वर्गं लोकमेति। (छा.उ.8.3.3)

[2] छा.उ.8.1.6

[3] छा.उ.8.3.4

[4] छा.उ.8.3.3

शब्दश्छान्दोग्यदहराकाशपर इति, तन्न। [1]**'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावा-पृथिव्यौ विधृते तिष्ठत'** इति श्रुतस्य प्रशासनेन धारकत्वस्य छान्दोग्ये सत्यनाम-निर्वचनगते [2]**'यत् सत्, तदमृतमथ यत् ति, तन्मर्त्यम् अथ यद्यत्, तेनोभौ यच्छती'**ति वाक्ये [3]**'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाये'**ति वाक्ये च दहरे श्रवणेनाक्षरस्यैव दहराकाशत्वात्। तथा च सूत्रकारोऽक्षरधर्मेण प्रकाशनापूर्वकधारणेन दहराकाशस्य ब्रह्मतां साधयन् बृहदारण्यकाकाशाद्दहराकाशं भिन्नं साधयति। धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेरिति। वाराहे नारायणपरतयोपबृंहितं चैवमक्षरविषयं 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमि'त्यादि वाक्यम्। तत्र हि भुवनकोशे मुनीन् प्रति रुद्रवाक्येन **'योऽसौ सकलवेद्यादिस्वस्वरूपी विगतकल्मषपरमाणुरचिन्त्यात्मा नारायणस्सकललोकव्यापी पीताम्बर'** इत्यारभ्य **'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमकृश-मलोहित'**मित्येवमाद्युपलक्षितविज्ञानमात्ररूपो भगवान् इत्यादिना सलिलसृष्टितदनन्त-स्वापनाभिपद्मब्रह्मसृष्ट्यादि वर्ण्यते। [4]**'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चे'**ति वाक्ये

---

[1] एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः। **एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः**। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवस्संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठति। (बृ.उ.5.8.8)

[2] तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सत् ति यमिति। **तद् यत् सत्, तदमृतम् अथ यत् ति, तन्मर्त्यम्, अथ यद् यम्, तेनोभे यच्छति**। यदनेनोभे यच्छति तस्मात् यम्। अहरहर्वा एवंवित् स्वर्गं लोकमेति। (छा.उ.8.3.5)

[3] **अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय**। नैतँ सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युः। न शोको न सुकृतँ न दुष्कृतँ सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः। (छा.उ.8.4.1)

[4] सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्य दिवो यदर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतञ्च प्रोतञ्चेति। स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाश एव तदोतञ्च प्रोतञ्चेति। **कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति**। (बृ.उ.5.8.6)

स होवाच एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेह-मच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसगन्धमचक्षुष्कश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणं अमुखममात्रमन्तर-मबाह्यम्। न तदश्नाति किञ्चन। न तदश्नाति कश्चन। (बृ.उ.5.8.7)

आकाशशब्दस्त्वव्याकृतपरतया भगवता सूत्रकारेणैव व्याख्यातः। **'अक्षरमम्बरान्त-धृते'**रिति भूताकाशस्य भूतभव्यसमस्ताधारत्वासंभवमभिप्रेत्य 'अत्राम्बरान्त'शब्देना-काशशब्दो व्याख्यातः। अम्बरान्तोऽव्याकृतमन्तः अवधिः, कार्यस्य हि कारणमवधिः। अन्तर्ग्रहणं च लक्षणाहेतुसंबन्धप्रदर्शनार्थम्। अत एवाव्याकृतधृतेरित्याद्यनुक्तिः। तत्र शब्द-तन्मात्रस्य साक्षात्कारणत्वेऽपि तदिह न विवक्षितम्। तेन भूताकाशग्रहण इव पूर्वपक्ष-निरासासिद्धेः। अक्षरं प्रधानमिति हि पूर्वपक्षः। अतः परम्पराकारणमव्याकृतमेव विवक्षितम्। तस्याप्याकाशात् प्राक्कालवर्तित्वेनावधित्वादेतदर्थमेवाम्बरकारणधृतेरिति नोक्तम्। अव्यवहितकारणं 'मा विज्ञाये'त्यन्तर्ग्रहणादेव तन्निवर्त्य प्रधानमेव पूर्वपक्ष इत्यवसीयते। वर्णपूर्वपक्षस्याकाशधृतेरित्येतावतापि निवृत्तेः। आकाशशब्दस्य 'आकाशा-देव समुत्पद्यन्त' इत्यादिषु ब्रह्मणि प्रचुरप्रयोगात्। 'आ समन्तात् काशत' इत्यवयवार्थस्य सर्वव्यापकस्वयंप्रकाशचिदात्मनि ब्रह्मणि संभवात् भूतभविष्यदादिसमस्तवस्त्वाधारस्त्वस्य दहराकाश इत्यत्रापि श्रवणाद्दहरविषयाकाशशब्दसमानार्थकोऽयमाकाशशब्दो ब्रह्मपर एव भवितुमर्हति। यस्मिन्नस्याकाशस्योतप्रोतत्वं वर्ण्यते तदक्षरमक्षरात्परतः पर इत्यत्राक्षरमिव प्रधानं भवितुमर्हति। 'योऽव्यक्तमन्तरे संचर'न्नित्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मणस्तदन्तःस्थत्वावेदनेन तस्याव्यक्तेरोतत्वप्रोतत्वोपपत्तेरिति शङ्कावारणाय विषयवाक्यगतमप्याकाशशब्दं विहायाम्बरपदं प्रयुक्तम्। तस्यायं भावः इह वर्ण्यमानमाकाशस्याक्षर ओतप्रोतत्वमक्षरे आधृतत्वरूपम्। तच्चान्तर्यामित्वेनाव्यक्तान्तर्वर्तिनोऽपि तद्धारकस्य परमात्मनो यौगिकाकाशस्य ग्रहणे मुख्यं न संगच्छते। रूढ्यर्थस्याम्बरस्य ग्रहणे तु मुख्यमक्षरे आधृतत्वं संगच्छते। भूतभविष्यदादिसर्वाधारत्वस्यासंभवात् तदम्बरं स्वसम्बन्ध्याव्याकृत-मुपस्थाप्य मुख्यधृत्यन्वयमुपपादयतीति।

ननु प्राथमिकगार्गी प्रश्ने [1]**'यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति। वायौ गार्गीती'**त्यादि केन गार्गीप्रश्नयाज्ञवल्क्यप्रतिवचन रूपेण संदर्भेण पृथिवी सलिलवाय्वन्तरिक्षलोकगन्धर्वलोकादित्यलोके चन्द्रलोकनक्षत्रलोकदेव-लोकेन्द्रलोकप्रजापतिलोकब्रह्मलोकानां मध्ये उत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वाधारत्वेन प्रतिपादितम्।

---

1 अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ। याज्ञवल्क्येति होवाच **यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति। वायौ गार्गीति**। (बृ.उ.5.6.1)

ततः [1]**‘कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्च’** इति गार्ग्या पृष्टे **‘गार्गी माऽतिप्राक्षीः मा ते मूर्धा व्यपप्तत्। अनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसी’**ति गुरूपसदनादिनियमेन प्रष्टव्यां देवतामन्यथा प्रष्टुमनर्हान्नियममतिक्रम्य ‘मा प्राक्षी’रिति निवारितः प्रश्न एव। पुनः समयान्तरे गार्ग्या याज्ञवल्क्याभ्यनुज्ञापूर्वकं कृतः। [2]**‘यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिव’** इत्यादिना तस्योत्तरं **‘आकाश एव तदोतञ्च प्रोतञ्चे’**ति। एवञ्चाकाशस्य पूर्वोक्तानतिप्रश्नदेवतारूपत्वादचेतनस्य देवतात्वसंभवान्नात्राव्याकृत-माकाशः नापि ब्रह्माक्षरस्यैवाक्षरमम्बरान्तेत्यादिना ब्रह्मत्वनिर्णयात्। एवञ्च नारायण एवात्राकाशः। [3]**‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते; आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायण’**मिति तस्याकाशत्ववचनात्। तत्र हि महापुरुषविषय-पुरुषसूक्तश्रुतस्य [4]**‘अतो ज्यायांश्चे’**ति ज्यायस्त्वस्य श्रवणाल्लिङ्गादाकाशो नारायण इत्यवसीयते। एवं च दहराकाशोऽपि नारायणः। सर्वाधारत्वस्य उभयत्र श्रवणेन प्रत्यभिज्ञानात्। तदन्तरान्वेष्टव्यतया श्रुतं त्वक्षरम्। एवञ्चाकाशादेव समुत्पद्यते। दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः। तत्रापि दहरं गगनं विशोकम्। शम्भुराकाशमध्ये [5]**‘य एषो-ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंच्छेत’** इत्यादौ सर्वत्रैकतद्विषयत्वादाकाशशब्दस्य न वैरूप्यम्। [6]**‘यदेष आकाश आनन्दो न स्यादि’**त्यपि तद्विषयम्। तस्य सर्वकारणत्वात्।

---

1 बृ.उ.5.6.1

2 स होवाच - **यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो** यदर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते, **आकाशे तदोतञ्च प्रोतञ्चेति**। (बृ.उ.5.8.4)

3 अस्य लोकस्य का गतिरिति, **आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते** आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति। **आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान्।आकाशः परायणम्**। (छा.उ.1.9.1)

4 पु.सू.

5 स वा एष महाजन आत्मा, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु **य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंश्छेते** सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः, स न साधुना कर्मणा भूयान्, नो एवासाधुना कनीयान्, एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय। (बृ.उ.6.4.22)

6 तै.उ.2.7

[1]'**आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त**' इत्युपपन्नम्। अत एव तत्प्रकरणे [2]'**स एको ब्रह्मण आनन्दः**' [3]'**आनन्दं ब्रह्मणो विद्वा**'न्निति व्यतिरेकनिर्देशस्संगच्छते। अस्याकाशस्याक्षरे ब्रह्मणि ओतप्रोतत्वमुच्यत इति। अत्रोच्यते अतिशब्दस्य नियमातिक्रम-परत्वं तावदनुपपन्नं, प्रकरणविरोधात्। तथाहि [4]'**जनको ह वैदेहौ बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे। तत्र ह कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणाभिसमेता बभूवु**'रित्यादिना जनकयज्ञदर्शनार्थं समवेतान् कुरुपाञ्चालादिदेशेभ्यस्समागतान् दृष्ट्वा 'क एतेषां ब्रह्मिष्ट' इति जिज्ञासुना तत्परीचिक्षिषया, गवां सहस्रमवरुध्य एकैकस्याः शृङ्गयोः पलपरिमितं सुवर्णमाबद्ध्य [5]'**ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठस्स एता गा उदजता**'मित्युक्ते सर्वेष्वदृष्टेषु तूष्णीं स्थितेषु धाष्ठ्याद्याज्ञवल्क्यानुशिष्टेन तस्य शिष्येण सोमश्रवसा गां उददीर्यमाना उपलभ्य क्रुद्धेषु तस्य जनकस्य होताश्वलस्तदमृष्यमाणे दौष्ट्याद्याज्ञवल्क्यं जेतुकामस्साधिक्षेपं पूर्वं कांश्चिदर्थान् प्रप्रच्छ। तस्मिन् सदुत्तरेण याज्ञवल्क्येन जिते तथैव आर्तभाग-भुज्जूषस्तकहोलगार्ग्युद्दालकविदग्धशाकल्यानां विजिगीषया यथायथं प्रश्नास्सर्वेषाञ्च तेषां पराजयः शाकल्यमूर्धविपातान्तस्संवृत्त इत्यस्मिन् पञ्चमे प्रपाठके श्रूयते। अत्र जल्पकथा-रूपेण प्रश्ने कृते गुरूपसदनादिनियमापेक्षा। किंच यदि नियमापेक्षां ब्रूयात्तदा कथं [6]'**अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ बलवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते गृहीत्वोपतिष्ठेत्। एवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थाम्। तौ मे ब्रूही**'ति स्वकीयप्रश्नाभ्यां याज्ञवल्क्यस्य पराजयावश्यं-भावं दृष्टान्तोपन्यासेनाभिव्यजातिधाष्ट्र्येन याज्ञवल्क्यस्याज्ञानप्रकटीकरणेन जयार्थं तं गार्गी

---

1 तै.उ.3.6

2 तै.उ.2.8

3 तै.उ.2.9

4 **जनको ह वैदेहौ बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे। तत्र ह कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणाभिसमेता बभूवुः**। तस्य ह वा जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव, कस्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति। स ह गवाँ सहस्रमवरुरोध। दश दश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः।। (बृ.उ.5.1.1)

5 तान् होवाच **ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठस्स एता गा उदजतामिति**। ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः। (बृ.उ.5.1.2)

6 बृ.उ.5.8.2

प्रत्यवतिष्ठेत। कथं च याज्ञवल्क्यः प्रश्नयोरुत्तरं ब्रूयात्। किंच [1]**'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि; तं चेन्मे न विवक्ष्यसि, मूर्धा ते विपतिष्यतीति। तँ ह न मेने शाकल्यस्तस्य मूर्धा विपपाते**'ति। एतत्प्रपाठकान्तवाक्ये शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादरूपे [2]**'त्वां स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमकृते**'ति वाक्येन त्वां नूनमङ्गारग्रहणसाधनकाष्ठं संदंशादिरूपं कृतवन्तः ब्राह्मणैः प्रेरितस्त्वं भाव्यनार्थमपश्यन् कलहाय स इत्येवमर्थकेन ब्राह्मणानुज्ञया प्रवृत्तत्वेन दर्शितस्यापि शाकल्यस्य मूर्धनिपातवचनेन सत्यवादितया दर्शितो याज्ञवल्क्यो यदि नियममतिक्रम्य पृच्छन्त्या गार्ग्या मूर्धनिपातं ब्रूयात्। तदा साहंकाराभिलापं विजिगीषया पृच्छन्त्या गार्ग्या मूर्धा कथन्न विपतेत्। 'पृच्छ गार्गी'ति याज्ञवल्क्येनानुमतत्वान्न मूर्धपातप्रसङ्ग इति चेन्न। पूर्वमेव ब्रह्मप्रश्नस्य निषिद्धतया ततो निवृत्ता प्रश्नान्तरमेव करिष्यतीति बुद्ध्यानुमतिदानात्। तदर्थमेव च 'द्वाभ्यामुपोदस्था'मिति द्वित्वकीर्तनम्। ननु द्वित्वकीर्तनस्य कथं तादर्थ्यमिति चेन्न। द्वित्वकीर्तनेनानिवारितप्रश्नसाहचर्येण प्रश्नान्तरत्वबुद्धेरेव दृढीकरणात्।

ननु ब्रह्मलोकाधारे उक्ते तस्याप्याधारभूतं ब्रह्म प्रक्ष्यतीति बुद्ध्या खलु तन्मूलभूतप्रश्नो निषिद्धः। अतः प्रश्नद्वित्वकीर्तनमस्य प्रश्नद्वयस्य पूर्वनिषिद्धत्वबुद्धिव्यावर्तनासमर्थमिति चेन्न। पूर्वनिषेधस्य प्रश्नद्वयगोचरत्वे मानाभावात्। एकमात्रप्रश्नानन्तरं प्रवृत्ततया 'अनतिप्रश्न्यां देवता'मित्येकवचनेन चैकप्रश्नविषयत्वस्यैव प्रतीतेः। तस्मात् प्रश्नान्तरत्वबुद्ध्यैवानुमतिदानम्। प्रवक्ष्यामीत्यादि वचनस्य निवारितप्रश्नाभ्यनुज्ञानार्थत्वे द्वयोरनिवारणेन द्वित्वकीर्तनानुपपत्तेः। प्रक्ष्यामीत्यादिवचनं तु नाभ्यनुज्ञानार्थम्। किन्तु द्वाभ्यामेव प्रश्नाभ्यां याज्ञवल्क्यस्य पराजयो भविताऩ्न चेन्न। केनापीति प्रश्नोत्तरस्य दुर्वचत्वख्यापनेन स्वप्रागल्भ्यद्योतनार्थम्। एवं च द्वित्वकीर्तनेन तस्य पूर्वप्रश्नत्वबुद्धिं प्रतिबुद्ध्य प्रश्नानुमतिः कारिता। तस्याः प्रागल्भवचनं निशम्य इदानीमप्युत्तरानुक्तौ स्वस्य पराजयो भविष्यतीत्याशयवता 'अनतिप्रश्नस्याप्युत्तरमुक्त'मित्येतावदेव। न तु निवारितप्रश्नस्यानुमतिः कृतेति कथं गार्ग्या मूर्धा न विपतेत्। कथञ्च नियमं विना जिगीषया उद्दालकेन कृतस्यान्तर्यामिप्रश्नस्योत्तरं ब्रूयात्। यदि ब्रह्मज्ञानस्यैव नियमापेक्षा, नान्तर्यामि

---

1 बृ.उ.5.9.26

2 शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः **त्वां स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमकृता** इति। (बृ.उ.5.9.18)

ब्रह्म स तु भगवानेव[1] ततोऽतिरिक्तमेव ब्रह्मेच्युच्येत। तदा [2]'**कस्मिन् ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चे**'ति ब्रह्मलोकाधारप्रश्ने कृतेऽनतिप्रश्ना देवतामतिपृच्छतीत्यनुपपन्नं स्यात्। अक्षराद्ब्रह्मणोऽन्यस्यैवाकाशस्य ब्रह्मलोकाधारस्य पृष्टतया पराभिमतत्वात्। अपि च देवतामतिपृच्छसीति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया अतिक्रमणार्थं द्योतयन्ती। प्रकृत्यर्थमेव तं द्योतयेत्। ततश्च देवताया एवातिक्रमकर्मत्वं युक्तम्। यथा काठके अत्यंहप्लक्ष-संवादाख्यायिकायां [3]'**अस्मिन् परोरजाः प्रतिष्ठित इति; सत्य इति; किं तत्सत्यमिति; तप इति; कस्मिन्नु तप इति; बल इति; किं तद्बलमिति; प्राण इती**'ति वाक्ये प्रश्नपूर्वकं प्राणे कथितेऽपि [4]'**मा स्म प्राणमतिपृच्छ। यद्वै ब्रह्मचारिन् प्राणमत्यप्रक्ष्यः मूर्धा तेऽव्यपतिष्य**'दिति प्राणः कर्मतयावगम्यते। तत्र हि प्रश्नोत्तरपरम्परया प्राणपर्यन्तमागते प्राणादप्यूर्ध्वं किञ्चिदयं प्रक्ष्यतीति मत्वा तत्प्रश्ननिवारणमेव कृतमिति स्वीकार्यम्। अतोऽतिक्रमकर्म प्राण एव। तथा 'यो वै स्वां देवतामतियजत' इति 'स्वां देवतामतिक्रम्य यजत' इत्यर्थः। तत्रातिक्रमधर्मस्वादेवतैव। न च तत्रापि नियममतिक्रम्य यजत इत्यर्थः। '**नागत श्रीर्महेन्द्रं यजेत**। '**त्रयो वै गतश्रिय शुश्रुवान् ग्रामणी राजन्यस्तेषां महेन्द्रो देवता यो स्वां देवतामतियजते प्रस्वायै**[5] **देवतायै च्यवते न परान् प्राप्नोति पापीयान् भवती**'ति संदर्भविरोधादबहुश्रुतादिभिः '**स्वदेवतेन्द्र एव यष्टव्यो न महेन्द्र**' इत्येवं परो ह्ययं संदर्भः। राजसूये वासुदेवार्पणकुपितस्य चैद्यस्य वचने च [6]'**अतिपश्यसि वा सर्वान्न वा पश्यसि पाण्डवे**'त्यतिक्रमणकर्मता राज्ञामेव

---

1 पाठभेदः - न तु भगवानेव।

2 बृ.उ.5.6.1

3 **स कस्मिन् प्रतिष्ठित इति। परोरजसीति**। कस्तद्यत्परोरजा इति। एष वाव स परोरजा इति होवाच। य एष तपति। एषोऽर्वाग्रजा इति। स कस्मिन्त्वेष इति। **सत्य इति। किं तत्सत्यमिति। तप इति**। **कस्मिन्नु तप इति। बल इति। किं तद्बलमिति। प्राण इति। मा स्म प्राणमतिपृच्छ** इति माऽऽचार्योऽब्रवीदिति होवाच ब्रह्मचारी इति। स होवाच प्लक्षो दय्यांपातिः। **यद्वै ब्रह्मचारिन् प्राणमत्यप्रक्ष्यः। मूर्धा ते व्यपतिष्यत्**। (तै.ब्रा.3.10.9.4-5)

4 तै.ब्रा.3.10.9.5

5 प्रसायै - इति पाठभेदः।

6 **अतिपश्यसि वा सर्वान्न वा पश्यसि पाण्डव**।

नियममित्याद्ध्याहृतपदे द्वितीयां कर्मप्रवचनीययोगनिमित्तमङ्गीकृत्य तद्द्वितीययाचमन-संबन्ध्यतिक्रमद्योतनाङ्गीकारेण प्रश्नकर्मणि देवताशब्दात् कारकद्वितीयाङ्गीकारो जघन्यः श्रूयमाणद्वितीयाया एव स्वरसतः कर्मप्रवचनीययोगनिमित्तत्वप्रतीतेः। नन्वत्रातेः कर्म-प्रवचनीयत्वं न विवक्षितम्। किंत्वतिरेव पृच्छिं विशिंक्षन् अतिक्रमपूर्वकत्वं पृच्छेत् सूचयति। ततश्च पृच्छिकर्मण्येव द्वितीयाया अतिक्रमकर्मत्वं तु नियमस्यार्थादिति चेन्न, कर्मप्रवचनीयविवक्षायां तद्योगद्योत्यातिक्रमणरूपार्थबलादेवान्यस्य प्रश्नकर्मत्वं पृष्टत्वादेव तद्विशेषश्च झटिति प्रतीयत इति तत्स्वीकारस्यैव युक्तत्वात्।

नन्वनतिप्रश्न्यामीत्यत्रातेस्समस्ततयोपसर्गत्वमेव। अत उत्तरत्राप्यतेरुपसर्गत्वमेव युक्तमिति चेन्न। तत्र तथात्वेप्यतिपृच्छसीत्यत्रोक्तयुक्त्या कर्मप्रवचनीयत्वस्य युक्तत्वात्।

वस्तुतस्त्वनतिप्रश्न्यामित्यत्र कर्मप्रवचनीयत्वेऽपि न समासानुपपत्तिः। प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध इत्यत्र समासनिषेधः वृत्यादिविषय एव। 'स्वस्त्योस्तु भवत्येवे'ति पदमञ्जर्यामभिधानात्। कारकविभक्त्यङ्गीकारे त्वतिक्रमकर्मविशेषः कुतो लभ्येत। किं च कारकविभक्तित्वेऽपि अतिक्रम्य प्रश्नरूपविशिष्टधात्वर्थस्य विशेषण-कर्मण एव कर्मत्वविवक्षया तत्र द्वितीयायां शुद्धविशेष्यकर्म विशेषोऽतिक्रमसामर्थ्यात् पृष्टत्वाच्च सुगमः विशेष्यकर्मणोः विशिष्टकर्मत्वं विवक्षितत्वात्। तत्र द्वितीयाङ्गीकारे विशेषणकर्मण एव विशिष्टकर्मत्वाङ्गीकारो युक्तः। तस्माद्देवतामतिक्रम्य पृच्छसी-त्येवार्थः। ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तस्याप्याधारभूतं किंचिद्गार्गी पप्रच्छेति ब्रह्मलोक एवात्र देवता। तस्माद्ब्रह्मलोकशब्देन ब्रह्मैव विवक्षितम्। लोकपदप्रयोगादिन्द्रलोकादिव-च्चतुर्मुखलोक एवोक्त इति भ्रान्त्या गार्ग्या तदाधारप्रश्ने कृते तस्य ब्रह्मरूपस्य लोकस्य नाधारान्तरमस्ति। अतस्त्वया तत्प्रश्नो न कर्तव्य इति याज्ञवल्क्येन स्वाभिप्रायो विवृतः।

न च ब्रह्मलोका इति बहुवचनानुपपत्तिः, इन्द्रलोक इवावयवभेदविवक्षया बहुवचनसंभवात्, संभवति चौपाधिकप्रदेशभेदो ब्रह्मणि। सकलभोग्याधारत्वेन हि ब्रह्मणि लोक शब्दः प्रयुक्तः। पूर्वशैल्यनुरोधाय च लोकशब्दः अथवा ब्रह्मलोक शब्दः चतुर्मुख-लोकपरः। अनतिप्रश्न्यपदेन ब्रह्मलोकाधारतया तद्वस्तु पृष्टम्। तदेवोच्यते तदेव ब्रह्म तस्य निराधारकत्वेनातिप्रश्नानर्हत्वात् तदतिप्रश्न एव निषिध्यते। तत्र ब्रह्मलोकपर्यन्तं बहूनामतिप्रश्नानां करणात् ब्रह्मलोकाधारेऽप्यतिप्रश्नं करिष्यतीत्युन्नीय वर्तमानसामीप्य-

---

तिष्ठस्वन्येषु पूज्येषु गोपमर्चितवानसि।। (महा.सभा.39.57)

बुद्ध्या'अतिपृच्छसी'ति वर्तमानव्यपदेशः। [1]**'अतिप्रक्ष्यसि मातिप्राक्षीः'** [2]इतीव बोधं भङ्गिविशेषेण 'ब्रह्मलोकाधारो निराधारसर्वाधाराभूतपरदेवते'त्युत्तरमुक्तं भवति। एवं वर्तमानसामीप्याद्वर्तमानव्यपदेशे 'मा प्राक्षी'रिति निषेधः स्वरसो भवति। ब्रह्मलोकपदस्य ब्रह्मपरत्वे तु सकृत्पृष्टवत्यां प्रश्ननिषेधो ब्रह्मलोकस्य निराधारत्वादुत्तरं न मया वाच्यम्। उत्तरानुक्तौ च पुनरतिप्रक्ष्यतीति मत्वा पुनर्मातिप्राक्षीरित्येव पुनः प्रश्नविषयो वाच्यः। पूर्वपक्षिणापि कृतप्रश्नविषयोऽयं प्रश्ननिषेधः पुनः करणविषय एव वाच्यः। तस्मात् पूर्वं गार्गिप्रश्नपरंपरायास्तदुत्तरस्य च 'माऽतिप्राक्षी'रित्यन्तेन परिपूर्णत्वात् पूर्वनिषिद्धप्रश्नस्यैव पुनरुज्जीवनमिदं प्रश्नद्वयमित्यत्रोत्प्रेक्षातिरिक्तप्रमाणादर्शनादुक्तबाधकबलाच्च। [3]**'देवता-मतिपृच्छसी'**त्यत्र देवताशब्दविवक्षितब्रह्मणोऽभिन्नार्थस्याकाशशब्दस्याव्यक्तपरत्व-मविरुद्धम्। निषेधोज्जीवनरूपपरत्वाभावादेव पुनः प्रश्नस्य [4]**'कस्मिन् ब्रह्मलोकाः ओताश्चे'**त्येवमाकारत्वाभावः समञ्जसो भवति। अस्तु वा पूर्वनिषिद्धप्रश्नस्यैव पुनरुज्जीवनम्। अतिप्रश्नशब्दस्य च परोक्त एवार्थः। अथापि न देवताकाश-पदयोस्समानार्थता। पूर्वोक्तन्यायेन वर्तमानसामीप्ये वर्तमानव्यपदेशेन ब्रह्मगोचरप्रश्नस्यैव 'देवतामतिपृच्छसी'त्युक्ततया 'माऽतिप्राक्षी'रिति तत्पूर्वप्रश्नस्य निषेधात्। अस्तु वा

---

1 अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ। याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति। वायौ गार्गीति। कस्मिन्नु खल्वायुरोतश्च प्रोतश्चेति। अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति। कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। गन्धर्वलोकेषु गार्गीति। कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओतश्च प्रोताश्चेति। आदित्यलोकेषु गार्गीति। कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। चन्द्रलोकेषु गार्गीति। कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। नक्षत्रलोकेषु गार्गीति। कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। देवलोकेषु गार्गीति। कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। इन्द्रलोकेषु गार्गीति।
कस्मिन्नु खलु इन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। प्रजापतिलोकेषु गार्गीति। कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। ब्रह्मलोकेषु गार्गीति। कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। स होवाच गार्गि माऽतिप्राक्षीः मा ते मूर्धा व्यपप्तत्। अनतिप्रश्न्यां वै **देवतामतिपृच्छसि गार्गि माऽतिप्राक्षीरिति**। ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम। (बृ.उ.5.6.1)

2 इतीवचो भङ्गिविशेषेण - इति पाठभेदः।

3 बृ.उ.5.6.1

4 बृ.उ.5.6.1

परोक्तरीत्यात्र देवताऽऽकाशपदयोः समानार्थता, अथाप्याकाशपदस्याव्यक्तपरत्वमविरुद्धम्। परदेवताशरीरतया तत्र देवतापदप्रयोगसंभवात्। अत एव हि 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवते'ति तेजोपन्नेषु देवतापदप्रयोगः। उत्तरत्र 'तत्तेज ऐक्षते'तीक्षणाभिधानस्य तच्छरीरकपरमात्म-परत्वात्तेजोपन्नानां परमात्मशरीरत्वं स्पष्टम्।

न चैवमप्यस्वारस्यमनिवार्यमेवेति वाच्यम्। अक्षरधर्मस्य प्रशासनेन धारकत्वस्य दहराकाशधर्मत्वस्य प्रागभिधानात् पूर्वोक्तोपबृंहणसूत्रानुसाराच्चास्य अदोषत्वात्। तत्रापि दहरमित्यादेरर्थश्च वक्ष्यते। तत्वन्यायानुसारादाकाशशब्दस्य नानार्थत्वे आवश्यके एकार्थता नाभ्यर्थनीयेति नैकार्थत्वायाकाशशब्दस्य [1]भगवत्परतया यदुक्तं [2]**'यदेष आकाश आनन्दो न स्यादि'**त्युक्त आनन्दः [3]**'स एको ब्रह्मण आनन्द'** [4]**'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्'** इत्यानन्दशब्देनोच्यत इति। तदनुपपन्नं वाक्यतात्पर्यविरोधात्। तथा हि [5]**'ब्रह्मविदाप्नोति पर'**मिति ब्रह्मोपक्रमान्तम्। तत्र पदचतुष्टयं क्रमेण सत्यज्ञानादिमन्त्रेण विवृतम्। गुहाशब्दो हृदयपरः। [6]**'गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्'** [7]**'गुहां प्रविष्टौ'** [8]**'गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवती'**त्यत्र तथा दर्शनात्। निधानक्रियाया अव्यवहित-गुहयैव निराकाङ्क्षत्वात् परमव्योम्नः पदान्तरस्थेनापि देशविशेषसाकाङ्क्षेणाश्नुत इत्यनेनैवान्वयो युक्तः। [9]**'अथातोऽनुप्रश्ना'** इत्यनुप्रश्नानुवाक्ये [1]**'आहो विद्वानमुं लोकं**

---

1 भगवत्परतयाप्युक्तम् - इति पाठभेदः।

2 तै.उ.2.7

3 तै.उ.2.8

4 तै.उ.2.4

5 तै.उ.2.1.2

6 तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं **गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्।**
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति।। (क.उ.1.2.12)

7 ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके **गुहां प्रविष्टौ** परमे परार्धे।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः।। (क.उ.1.3.1)

8 स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति।
तरति शोकं तरति पाप्मानं **गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति**।। (मु.उ.3.2.9)

9 तै.उ.2.6

लोकं प्रेत्य। कश्चित् समश्नुता उ' इति अमुं लोकं प्रेत्य समशनं यदुक्तं तत्किम् विदुष एव उताविदुषोऽपि कस्यचिदस्ति। लोकविशेषसमशनसंबन्धसिद्धवत्कारेण तद्विशेषे प्रश्नप्रदर्शनेन मन्त्रवाक्ये लोकविशेषाभिधायिपरमव्योमशब्दस्य 'सोऽश्नुते' इत्यनेनान्वयस्य स्फुटीकरणात्। अन्यथासिद्धवत्कारायोगात्। तेन मन्त्रेण परिहृतत्वाच्चात्र परिहारानुक्तिः। सापि विदुषो लोकविशेषे समशनपरोमन्त्र इत्याविष्करोति। भट्टभास्करेणापि मन्त्रेणैव तत्परिहारादत्र परिहारानुक्तिरित्युक्तम्। [2]इत्थं भट्टभास्करानुसाराद्व्याख्यातम्। अस्मिन्नपि पक्षे [3]'**परमे व्योमन् समश्नुत**' इत्यन्वयसिद्धः। वास्तवार्थस्त्वाचार्यैरित्थ-मनुगृहीतानन्दमयप्रतिपादनानन्तरं [4]'**ब्रह्मविदाप्नोती**'त्युपक्रमाभिहितप्राप्तिविशदीकरणार्थं [5]'**अथातोऽनुप्रश्ना**' इति प्रश्ना उपक्षिप्ताः। पूर्वप्रतिपादनस्य बुभुत्साहेतुत्वं अत-श्शब्देनोच्यते। [6]'**उताविद्वानि**'ति पदनिपातस्य छान्दसोऽर्थः। अथासंपन्नानितिव-दविद्वानिति पदे सतीह्याद्युदात्तं स्यात्। तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिस्मरणात्। अविद्वान् प्रतिगृह्णातीतिवदन्तोदात्तत्वं पदम्। तस्मादविद्वानिति पदम्।

न च स्वरस्यैवच्छान्दसत्वमिति शङ्क्यम्। तथा सति विदुषोरेव को गत या गच्छति समश्नुत इति विरूपनिर्देशस्याथातोऽनुप्रश्ना इति बहुवचनस्य चानुपपत्तेः। कश्चनाविप्रकृष्टहृदयादिस्थानस्थमनवच्छिन्नं च ब्रह्मोपासीनो विद्वान् किमितः प्रेत्यामुंलोकं परमेव्योमन्नित्युक्तम्, लोकं गच्छतीत्येकः प्रश्नः उत गत्यनपेक्षमिहैव प्राप्नोतीत्यर्थः सिद्ध-प्रश्नः आहो विद्वानिति समश्नुत इति भोक्तृत्वं विवक्षितम्। कश्चिदिह ग्रहणोपासीनोऽपि विद्वानमुंलोकं गत्वा किं समश्नुते। योग्यभूतं ब्रह्मानुभवतीत्येक प्रश्नः उत ब्रह्म-स्वरूपेणैकीभवतीत्यर्थसिद्धः प्रश्नः। एवं शास्त्रवैविध्यज्ञानमिति विशेषस्वरूपभेद-भावाभावविषयाः प्रश्नबहुवचन विवक्षिता। एतान् प्रतिवक्तुं जगत्कारणत्वौपाधिकगुण-

---

1 तै.उ.2.6
2 अयं भागः कोशद्वये एव दृश्यते।
3 तै.उ.2.1
4 तै.उ.2.1
5 तै.उ.2.6
6 तै.उ.2.6

विशिष्टस्यैव ब्रह्मण प्राप्यत्वादिज्ञापनाय [1]**'सोऽकामयत'** इत्यादिजगत्कारणत्वादिकं निरतिशयानन्दपर्यन्तं महिमानमुक्त्वा 'यश्चायमि'त्यादिवदिति अतिसन्निकृष्टहृदयस्थं वा विप्रकृष्टरविमण्डलादिस्थानस्थं पूर्वोक्तसत्यत्वादिलक्षणामात्रत्वगुणकं वा ब्रह्मोपासिनस्सर्वे विद्वानस्माल्लोकात् प्रेत्यान्नमयादिसमष्टिव्यष्टिविभूतिकं निरतिशयानन्दं परमात्मानं भोग्यजातमनुभवतीति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम्। अत्र [2]**'अस्मात् लोकात् प्रेत्यानन्दमयमुपसंक्रामती'**त्युक्तेः अमुं लोकं गच्छतीत्यवगमात्। परमव्योमव्याप्तिर्विवक्षिता।

[3]किंच भृगुवल्ल्यामानन्दमयविज्ञानस्य [4]**'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या। परमे व्योमन् प्रतिष्ठिते'**ति परमव्योमप्राप्तिफलकत्वमवगम्यते। अतः परमव्योम्नः कामवत्परमित्युक्तप्राप्यान्तर्भाव एव युक्तः। यद्येवमपि स्वपदान्वयनिर्बन्धस्तदा ब्रह्मैव वाचः परमव्योम इतिवद्देशपरस्सन् गुहासमानाधिकरणो वा परमव्योमशब्दः। हृदयसुषिरात्मकभूताकाशपरस्सन् व्यधिकरणो वा। परमत्वविशेषणञ्च भगवदधिष्ठानेन युज्यत एव। [5]**'परमे पराद्धर्ये'** इतिवत् [6]**'विश्वस्यायतनं मह'**दितिवच्च। उभयोरधिकरणत्वावगमे सति हृदयाकाशयोर्मिथस्संबद्धत्वात् 'प्रासादखट्वापर्यङ्क' न्यायेनाधिकरणता 'सर्वान् कामा'निति 'आप्नोति पर'मित्यत्र गुणातिशयरूपं परमत्वमव्याप्तिकर्मतया विवक्षितमिति स्पष्टीकृतम्। एवं ब्रह्मगुणानामव्याप्यत्वस्फुटप्रतिपत्त्यर्थं प्राधान्यनिर्देशात् नास्य परशब्देन

---

1 असन्नेव स भवति। असब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद। सन्तमेनं ततो विदुरिति। तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य। अथातोऽनुप्रश्नाः। उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य। कश्चन गच्छती। आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य। कश्चित्समश्नुता3 उ। **सोऽकामयत**। बहु स्यां प्रजायेयेति। (तै.उ.2.6)

2 स यश्चायं पुरुषे। यश्चासावादित्ये। स एकः। स य एवंवित्। अस्माल्लोकात्प्रेत्य। एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतं प्राणमयमात्मानं उपसंक्रामति। एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति।तदप्येष श्लोको भवति।(तै.उ.2.8)

3 अयं भागः एकस्मिन् कोशे न दृश्यते।

4 तै.उ.3.6

5 ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ **परमे परार्धे**।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः।। (क.उ.1.3.1)

6 अधोनिष्ट्या वितस्त्यां तु नाभ्यामुपरि तिष्ठति।
हृदयं तद्विजानीयाद्**विश्वस्यायतनं महत्**।। (महा.मोक्ष.11.8)

प्रथमप्रतीतगुणोपसर्जनकत्वबाधः। 'ब्रह्मविद् परमाप्नोती'ति प्राप्यत्वसिद्धये सर्वस्मादुत्कृष्टमिति प्रतिपादनाय प्रयुक्तेन परशब्देन मन्दमतीनां ब्रह्मणो भेदबुद्धिर्मा भूदिति ब्रह्मणा इत्युक्तम्। काम्याः क इत्याकाङ्क्षायां षड्गुणाद्या इत्यभिप्रायेण विपश्चितेत्युक्तम्। अत्र ब्रह्मणा सहेत्यन्वयः। अन्यथा ब्रह्मणेत्यस्यानन्वयात्। न चेत्थंभावे तृतीयेति मृषावाद्युक्तार्थः संभवति। तदानीं हि ब्रह्मवैशिष्ट्यं प्रति एतत् ब्रह्मभूयमश्नुत इति तदभिलषितार्थो न लभ्यत एव। तस्मात् ब्रह्मणा सहेत्यन्वयः। अस्तु वा पररीत्या सहशब्दो यौगपद्यार्थकस्सन् स्वपाद एवान्वितः, तथापि **'सहार्थयोगे तृतीया'** **'वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चे'**तिवदेवं हि [1]**'ब्रह्मविदाप्नोति पर'**मिति वाक्यवेद्यप्राप्ययोश्शब्दभेदेन प्रसक्तभेदनिवारणेन सप्रयोजनता भवति। नन्वित्थंभावतृतीयायां किंचित् प्रयोजनमस्ति। न च परमाप्नोतीति प्राप्यप्राप्त्यभेदः प्रतीतेस्तन्निवारणेन पक्षान्तरेऽपि साफल्यं वाच्यमस्तीति। तथा सति ब्रह्मणेत्यस्य स्थाने परेणेति निर्शेदप्रसङ्गात्। ब्रह्मविद्ब्रह्मीभूय परं प्राप्नोतीत्युक्तेऽपि ब्रह्मविदोर्भेदशङ्का तादवस्थ्याद्वाक्यान्तरेण ब्रह्मणः परस्य चाभेदसिद्धेरुक्तशङ्कानिरास इत्यपि न वाक्यान्तरादर्शनात्। नैरपेक्ष्येण शङ्कानिवारणप्रयोजने संभवति सापेक्षप्रयोजनकल्पनायोगात्। तथापि [2]**'सर्वान् कामा'**निति प्रतीतेस्तच्छङ्का तावदस्थ्याच्च। सहशब्दस्य यौगपद्याभिप्रायेण प्रयोगेऽपि कामानामेव परस्परयौगपद्यं प्रतीयेत। ततश्च ब्रह्मणः प्राप्यता प्रतीतिरेव न स्यात्। अतो वक्रमार्गपरिग्रहोप्यर्थोऽनिष्टफलकश्च स्यादेतत्। तल्लाभस्य तत्प्रसादाधीनत्वात् 'कर्तरि तृतीये'ति न स्यात्, पदार्थविवरणार्थं प्रवृत्तत्वादस्य मन्त्रस्य। नह्ययमुपयुक्तार्थप्रदर्शनार्थं प्रवृत्तः। पदत्रयेऽपि पदार्थविवरणं हि दृश्यते। ब्रह्मविदाप्नोतीति पदत्रयवत् परमित्यपि विवरणसापेक्षमेव। तस्मात् सहयोग एवेयं तृतीया। सर्वान्कामानित्यस्यैव परशब्दार्थस्य प्रपञ्चस्तस्माद्वा इत्यादिः। कारणत्वमपि हि भोग्यमेव [3]**'आत्मन आकाशस्संभूतः'** **'अन्नात्पुरुष'** इत्युक्त्या शरीरप्रतिसंबन्ध्यात्मप्रतीतेः। जीवस्य कारणभोग्यत्वमापाततः प्रतीयत इति भ्रान्तिं वारयितुं जीववैलक्षण्यप्रतिपादनार्थं पञ्चकोशावतारः। तत्र

---

[1] तै.उ.2.1.2

[2] तै.उ.2.1.2

[3] **तस्मादात्मन आकाशस्संभूतः**। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम्। **अन्नात्पुरुषः**। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः। (तै.उ.2.1)

मध्यकोशत्रयं दृष्टान्तार्थम्। यथा चान्नमयात् प्राणमयोऽन्यः। तथा च तस्मात् मनोमयः तथा च तस्माद्विज्ञानमयः। तथैव तस्मादानन्दमयः इति। [1]**'स वा एष'** इत्यन्नकार्यतया प्रतिपन्नः प्रत्यक्षसिद्धः अन्नरसमयः अन्नरसप्रचुरः अन्नरसप्राणमनोवृत्तिज्ञानानन्दप्राचुर्याणि मयडर्थः। साक्षात् परमात्मप्रतिपादनपरे पञ्चमपर्याये प्राप्यत्वेनोक्तस्य परस्य प्राप्यत्वोपपादनायानन्दप्राचुर्यप्रतीतये आनन्दमय इति मयट्। आवश्यकत्वे सिद्धे तदैकरूप्याय सर्वत्र मयट्प्रयोगः। उत्तरकोशान् पुरुषविधत्वेन प्रशंसितुं तद्विधां प्रत्यक्षसिद्धे पुरुषे तावद्दर्शयति तथोपासनार्थमित्यपि केचित्। शिरःपक्षमध्यपुच्छशारीरात्मन इति विधाः पञ्च। पुच्छशब्देनार्वाग्भाग उच्यते। अर्धद्वयात्मके शरीरे मुखयुक्तो भागः पूर्वभागः इतरोर्वाग्भागः। [2]**'तदप्येष'** इति श्लोकस्यान्नमयान्तर्गतान्न विषयत्वादन्नमयविषयता। मनोमयपर्याये [3]**'यतो वाचो निवर्तन्त'** इति श्लोको मनोविषय एव। मनसो ब्रह्मगुणमर्धार्धादर्धपथमागतस्यासामर्थ्यात् पारगमनाभावो निवृत्तिशब्देनोच्यते। अत [4]**'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वा'**न्निति ब्रह्मगुणज्ञाने मनस एव परिकरतया विवक्षितत्वात् ब्रह्मज्ञानकरणतया स्तुतिशक्त्यभावविभवेऽपि भागितेतिवत् पारगमनप्रतिषेधहेतुप्रसक्तिरूपविभवभागितया च मनस एव हि प्रशंसा। एवं सत्येव हि 'तदप्येष श्लोको भवती'ति समञ्जसं भवति। पर्यायप्रदानत्वादानन्दमय एव **'असन्नेव स भवती'**ति श्लोके प्रतिपाद्यते। तत्रानन्दमयस्य ब्रह्मत्वस्फुटीकरणाय ब्रह्मपदाभ्यासः। तत्रात्मन अव्यवधानात् प्रकृतात्मैव शारीरात्मार्थात् सिद्ध्यतीत्यन्नमये तदनुक्तिः। उत्तरत्र 'यः पूर्वस्ये'त्यनुवादसंभवश्चानन्दमयेऽप्यानन्दमयत्वात्मत्वरूपभेदमवलम्ब्य शारीरत्व रूपणमुपपद्यत। एवं शिरःप्रभृतिकमेव रूपणविषयः। शिरःप्रभृतिभिः पुरुषविधत्वेन रूपिते शरीरापेक्षायां शरीरसंबन्धस्तात्त्विक एव वा प्रतिपाद्यते। अस्मिन् पक्षे आनन्दमये शारीरोपदेश 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठिते'तिवदनन्यात्मत्वपरः। अध्यारोपापवादन्यायेन स्थूलारुन्धतीवदात्मानं प्रदर्शयितुं वा पञ्चकोशोपन्यासः। परमात्मजिज्ञासोर्बुद्धिं तत्प्राप्तिनिश्रेणिकायां क्रमेण चत्वारि पर्वाण्यधिरोप्य

---

1 तै.उ.2.1.2

2 तै.उ. 2.

3 **यतो वाचो निवर्तन्ते**। अप्राप्य मनसा सह **आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्**। न बिभेति कदाचनेति। तस्यैष एव शारीर आत्मा। **यः पूर्वस्य**। (तै.उ.2.4)

4 तै.उ.2.9

परमात्मानमानन्दमयं प्रापयति श्रुतिः। अस्मिन् पक्षे पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य शारीरत्व-मुच्यते। 'पूर्वस्य यः' 'तस्यैष एव शारीर आत्मे'त्यर्थः। 'पूर्वस्य य' इत्यनुवादेनानुपदप्राप्तोऽन्तरात्मतया संबन्धी लभ्यते। पूर्वस्यान्नमयस्य योऽयमन्तरात्मा प्राणमयः स एव तस्य शारीरात्मापीत्यर्थः। अस्य वाक्यस्य श्लोकान्तरभावित्वात्तस्यैष एव शारीर आत्मेत्येतावत्युक्ते तस्य श्लोकात् प्रागेतत्पर्यायोक्तस्य प्राणमयस्य एष श्लोकोक्तः प्राण आत्मेति स्यात्। अतो 'यः पूर्वस्ये'त्युक्तम्। अस्मिन् पक्षे शारीरो न रूपणान्तर्गतः। आनन्दमये वैकल्यप्रसङ्गात्। नाप्याकाङ्क्षया वस्तुसत्कीर्तनम्, प्राणमयादीनां वस्तुतश्शारीरत्वासिद्धेः। तस्मादन्तरात्मत्वेन शारीरात्मत्वेन च लिलक्षयिषितं ब्रह्म। अतस्तदुभयं प्राणमयादिष्वारोप्य क्रमेणानन्दमये निगम्यते। न शारीरः क्वापि विधाभेदानुप्रविष्टः। अन्तरात्मत्वमन्तस्थत्वे सति व्यापकत्वमुक्तम् हि। व्यापकत्वे तेनैषपूर्ण इति शारीरात्मकत्वे शरीराधिष्ठातृत्वम्। व्यापकत्वमेवमानन्दमयो ब्रह्मेत्यवगतम्, अन्तरात्मोपदेशस्य तत्रैव समाप्तेः।

न च [1]'**इदं पुच्छं प्रतिष्ठे**'त्यारभ्य '**ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे**'त्येतत्पर्यन्तः पुच्छोपदेश अन्तरात्मेत्यनुक्तावप्यन्तरात्मोपदेश इति कस्यचिदनुन्मत्तस्य बुद्धिमधिरोहति। न च ब्रह्म-पुच्छे विशेषोऽस्ति। कथं च सर्वत्रान्तरात्मेत्युपदेशे विद्यमाने प्रतिष्ठाशब्दोऽन्तरात्मोपदेश स्यात्। किंच प्राणमयादिषु प्रतिष्ठाशब्दोऽन्नमयपुरुषसाम्यार्थं तथारूपणपर एव। ततश्चात्रापि प्रतिष्ठात्वमतात्विकमेव। एवं [2]'**ब्रह्मविदाप्नोति पर**'मिति प्रापकतया प्राप्यतया चोपदिष्टस्य ब्रह्मणस्तदुभयसिद्धये सत्यज्ञानानन्दात्मकत्वजगदुपादानत्वसर्व-शरीरकत्वजीवान्यत्वानन्दमयत्वादिप्रतिपाद्यगुहानिहितमन्तरात्मानं निरूप्य किमीदृग्विलक्षणवस्तुनः लोकविशेषे समशनम्। पूर्वोक्तं ब्रह्मविद एव ब्रह्मविदोऽपीति 'अथातोऽनुप्रश्ना' इति वाक्येन निरूप्य कर्त्रन्तराशङ्कावारणाय तस्यैव कर्तृत्वमाह [3]'**सोऽकामयते**'ति। आनन्दमयस्य प्राधान्यात् पुंलिङ्गतच्छब्दनिर्देशः। यद्यपि 'तस्यैष

---

1 अयमात्मा। **इदं पुच्छं प्रतिष्ठा** (तै.उ.2.1)। आकाश आत्मा। पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा (तै.उ.2.2)। आदेश आत्मा। अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा (तै.उ.2.3)। योग आत्मा। महः पुच्छं प्रतिष्ठा (तै.उ.2.4)। आनन्द आत्मा। **ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा** (तै.उ.2.5)।

2 तै.उ.2.1

3 तै.उ.2.6

एवे'ति वाक्यं सन्निहितं तथापि तस्य सर्वपर्यायसाधारणतयोपसर्जनत्वात् न तदपेक्षत्वं युक्तम्। एतत्पर्यायप्रधानार्थपरामर्श एव हि युक्तः। 'स्थूलारुन्धती' न्यायपक्षे [1]'**तस्यैष एव शारीर आत्मे**'त्येतदानन्दमयवाक्यवत् प्रधानमेवेति। तदर्थ एवानन्दमयः परामृश्यते। [2]'**बहु स्या**'मिति विशिष्टोपादानोपादेयभावः प्रतिपादितः। उत्तरग्रन्थस्तत्प्रपञ्चः। [3]'**असद्वा इद**'मिति श्लोके '**आत्मानमकुरुत। तस्मात् तत्सुकृतमुच्यत इति**' विशिष्टोपादानोपादेयभावः स्पष्टं पुनरुक्तः। एवं कारणत्वोपपादनानन्तरं पूर्वमानन्द-मयत्ववदिदानीमानन्दरूपत्वमुपदिशति। [4]'**रसो वै स**' इत्यानन्दमयशब्दोक्तानन्दाश्रय स्वरूपस्य भोग्यत्वमुच्यते। '**यदेष आकाश आनन्दो न स्या**'दित्यपि स एवानन्दमयो रसत्वेनोक्त उच्यते। आनन्दमयान्तर्गतानन्दस्य आनन्दशब्देन परामर्शाभावायाकाशशब्दः। स हि ब्रह्मणि प्रसिद्धः। 'परमे व्योम'न्नित्यस्य हृदयाकाशपरत्वपक्षे 'आकाशे आनन्द' इति सप्तम्यन्तमाकाशपदम्। तथा च तत्रोक्तार्थ एवेह प्रत्यभिज्ञाप्यते। [5]'**भीषास्मात् वातः पवत**' इत्यानन्दमय एवोच्यते। अस्मादितिवत् अस्येति सर्वनाम्नो निर्दिष्टत्वे तथानिर्देशे आनन्दमयस्य ग्रहणं भविष्यतीति 'सैषास्य मीमांसा भवती'त्यनुक्त्वा [6]'**आनन्दस्य मीमांसे**'त्यनुक्तिः एतन्मीमांसाप्रवृत्तिः।

तापनीये भीषणमित्याह [7]'**भीतो वा अस्मादादित्य उदेति भीतश्चन्द्रमाः भीतो वायुर्वाति भीतोऽग्निर्दहति भीतः पर्जन्यो वर्षती**'ति ह्युच्यते। सः नारायणानुवाके

---

1 तै.उ.2.4; 2.5; 2.6

2 **बहु स्यां** प्रजायेयेति। (तै.उ.2.6)

3 **असद्वा इदमग्र** आसीत्। ततो वै सदजायत। तदात्मानँ स्वयमकुरुत। तस्मात्तत् सुकृतमुच्यत इति। यद्वै तत्सुकृतम्। **रसो वै सः**। रसँ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति। को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्। यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्। (तै.उ.2.7)

4 तै.उ.2.7

5 तै.उ.2.8

6 **सैषानन्दस्य मीमांसा भवति**। (तै.उ.2.8)

7 **भीषाऽस्माद्वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः। भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च। मृत्युर्धावति पञ्चम इति।** तस्मादुच्यते भीषणमिति। (नृ.ता.उ.2)

पुरुषोऽन्तर्वर्तितया प्रसिद्धोऽयमिह तथाप्रसिद्ध आनन्दमयः। [1]‘**असौ वा आदित्य**’ इत्यनुवाके ‘**य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष**’ इति प्रसिद्धः। तच्छब्देनाम्भसीति प्रश्नस्योपस्थितत्वात्तदन्तर्गतानुवाक प्रतिपाद्यस्यादित्यमण्डलान्तर्वर्तिनोऽसाविति निर्देशो युक्त एव। [2]‘**स य एवं विदि**’ति स ब्रह्मविदितित्युक्तः। तत्रान्नमयोपसंक्रमणादिर्न्नोनोपासनादि फलतयोच्यते। तत्तत्पर्याये एव तत्फलकीर्तनात्। एवं विदिति ब्रह्मज्ञानफलत्वेन श्रवणाच्च। ततश्च [3]‘**सर्वात्मानमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति**’ इत्युच्यते। उपसंक्रमावृत्तिः परमपुरुषार्थसुधापयः पारावारकणिकामात्रस्यैव पुरुषार्थतापर्याप्त्यधिकरणत्वप्रख्यापनायान्नमयादिशब्दे वस्त्रभूषणाध्याय प्रतिपादितो वार्थ उच्यते। तत्रान्नप्राणशब्दाभ्यां पृथिवीवाय्वर्थकाभ्यां प्रकृत्यादीनां मनोव्यतिरिक्तानामचित्तत्वादीनामभिमानदेवता उपलक्ष्यन्ते। पृथिव्याः प्राचीनतत्वानि प्राणेनोपलक्ष्यन्ते उत्तराणि त्वनेन। अत्र केचित् ‘एवं विदि’ति प्रकृतान्नमयादि दृष्ट्युपासका आनन्दमयोपासकाश्च परामृश्यन्ते। अन्नमयाद्यभिमानिदेवता [4]‘**अन्नमयमात्मानमुपसंक्रामती**’त्यादिना तत्तदुपासकानां प्राप्यतया प्रतिपाद्यन्ते। ‘सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ती’त्यानुषङ्गिकफलमर्थवादो वेत्याहुः। अस्मिन् पक्षे भृगुवल्ल्यामुपसंक्रम्येति समानकर्तृकत्वविरोधः। अपरे त्वन्नमयादयो ब्रह्मव्यूहाः। अतस्तत्प्रेमप्राप्तिः प्रतिपाद्यत इति। अयमपि पक्षः पूर्वोक्तयुक्त्यैव निरस्तः। उपासनभेदेन क्रममुक्तफलत्वासंभवात् ल्यबन्वयानुपपत्तेः। सिद्धान्ते पूर्वकालीनत्वस्याविवक्षायामपि समानकर्तृकत्वमस्यैव विशेषणभेदेनौपाधिकभेदं भगवदनुभवे विवक्षित्वा समानकर्तृकत्वनिर्देशः। एवमुक्तेः प्रयोजनमुक्तमेव पुरुषार्थता पर्याप्ते द्योतनमिति। एवं ब्राह्मणोक्तं सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रेण विवृतम्। तत्र प्राप्यत्वेन प्रापकत्वेन चोक्तं ब्रह्मस्वरूपं

---

1 **असौ वा आदित्यो** बहिरात्माऽन्तरात्मा प्राणोऽतो बहिरात्मक्या गत्याऽन्तरात्मनो अनुमीयते गतिरित्येवं ह्याह। अथ यः कश्चिद्विद्वानपहतपाप्माऽक्षाध्यक्षोऽवदातमनाः तन्निष्ठ आवृत्तचक्षुः सो अन्तरात्मक्या गत्या बहिरात्मनोऽनुमीयते गतिरित्येवं ह्याह। अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो यः पश्यतीमां हिरण्यवस्थात्स एषोऽन्तरे हृत्पुष्कर एवाश्रितोऽन्नमत्ति। (मै.उ.6.1)

2 स यश्चायं पुरुषे। यश्चासावादित्ये। स एकः। **स य एवं वित्**। (तै.उ.2.8)

3 एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति। **एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति**। तदप्येष श्लोको भवति। (तै.उ.2.8)

4 तै.उ.2.8

पञ्चकोशेन निरूपितम्। स च भगवानेवेत्युपक्रममध्योप-संहारैः स्थापितम्। [1]**'स य एवं वेदे'**ति [2]**'यो वेद निहितं गुहायां परमेव्योमन्। सोऽश्नुत'** इत्युक्तार्थो विवृतः। भृगुवल्ल्यप्येतत् समानार्थः। तत्रापि [3]**'अधीहि भगवो ब्रह्मेती'**त्युपक्रम्य **'ब्रह्मोपदेश आनन्द'** उपसंहृतः। आनन्दशब्दश्चानन्दमयपर इत्यानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येति फल-श्रुतेरवगम्यते। आनन्दरूपताया 'यदेष आकाश आनन्दो न स्या'दित्यवगतैव 'परमे व्योमन् सोऽश्नुत' इत्युक्तः पुरुषार्थः [4]**'सैषा भार्गवी वारूणी विद्या। परमे व्योमन् प्रतिष्ठिते'**त्युच्यते। साधनस्य हि प्रतिष्ठा पुरुषार्थसिद्धिरेव। यद्वा धर्मधर्मिणो-रुभयोरप्यानन्दपदप्रयोगस्यानन्दवल्ल्यां दृष्टत्वेनात्र धर्मिपरत्वसिद्ध्यर्थमाह 'सैषे'ति। 'ब्रह्मैव वाचः परमे व्योमे'ति ब्रह्मणः परमव्योमशब्देन निर्देशदर्शनादिहापि परमव्योमशब्दो ब्रह्मपरः। ततश्चानन्दशब्दस्य ब्रह्मपरत्वादियं विद्या ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठिता। ततश्च नोपक्रमविरोधोऽपीत्यर्थः। तापनीये यतोवेत्येतत् भगवत्परतया स्पष्टमवगतम्। [5]**'अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि जायन्ते। अनुष्टुभा जातानि जीवन्ति। अनुष्टुभं प्रयन्त्यभिसंविशन्ती'**ति अनुष्टुप्पदं तदर्थपरम्। इत्थमर्थानां मिथस्समन्वयेन स्वरसतो वाक्यार्थावगमेन तद्विरोधात्। [6]**'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्'**, [7]**'सैषानन्दस्य मीमांसा भवती'**त्यानन्दशब्दयोर्नैकार्थता। यदपि किंचिदुच्यते 'यो वेदे'ति प्राकार-

---

1 तै.उ.2.9

2 तै.उ.2.1.2

3 **अधीहि भगवो ब्रह्मेति**। आनन्दो ब्रह्मति व्यजनात्। आनन्दादेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। आनन्देन जातानि जीवन्ति। आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। (तै.उ.3.5)

4 तै.उ.3.6

5 नृ.पू.ता.1

6 तै.उ.2.7

7 तै.उ.2.8

चतुष्टयावृत [1]**'पर्यङ्कन्याय'** विवक्षया गुहानिहितपरमव्योम्नि ब्रह्मप्रतिष्ठितमित्युच्यते। गुहाव्योमपदयोः विवरणसापेक्षत्वात् पर्यायचतुष्टयेन गुहाशब्दो व्याख्यातः। पञ्चमपर्यायेण परमव्योमशब्दः। अस्य च तद्व्याख्यानरूपत्वमौचित्यात्। उत्तरत्रास्यानन्दमयस्य 'यदेष आकाश आनन्दो न स्या'दित्याकाशशब्देन प्रत्यभिज्ञानाच्च। नन्वानन्दप्रचुरधर्मि-वाच्यानन्दमयशब्दस्य कथमानन्दशब्दसमानार्थत्वमिति चेन्न, प्राचुर्यविशिष्टानन्दस्यैवात्रा-नन्दमयशब्दार्थत्वसंभवात्, प्रचुरमन्नं वर्तत इत्यस्मिन्नर्थे अन्नमयं वर्तत इति प्रयोगदर्शनेन [2]**'तत्प्रकृतवचने मयडि'**ति सूत्रेऽर्थद्वयाश्रयणेन प्राचुर्यविशिष्टप्रकृत्यर्थे प्रचुरधर्मिणि च मयड्विधानपरत्वस्य व्याख्यातत्वात् 'अयमेवानन्दमयः सोऽकामयते'ति परामृश्यते। स एव 'यदेष आकाश आनन्द' इत्येतच्छब्देन परामृश्यते। स च प्रकृत आनन्दः [3]**'सैषानन्दस्ये'**त्यादिना **'स एको ब्रह्मण आनन्द'** इत्यन्तेन ब्रह्मधर्मितया निरतिशयत्वेन चाभिधीयते। तस्माद्ब्रह्मणस्थानभूतपरमव्योमात्मकात्तद्धर्मभूत-परमानन्दात्मिका च ब्रह्मणश्चिच्छक्तिरेव आनन्दमयो, न तु [4]ब्रह्मेति। तदप्युक्त-स्वारसिकवाक्यार्थविरोधादेव निरस्तम्। अपि च गुहापरमव्योम्नोस्संबन्धो न वाक्येनावगम्यते। गुहायां परमेव्योम्नि निहितमित्युभयाधिकरणकत्वस्यैव प्रतीतेः। गुहायां स्थिते व्योम्नीति स्थितपदाध्याहारश्च स्पष्टदोषः। नापि प्रासादखट्वयोरिव संबन्धः पूर्वन्निर्ज्ञात इत्याधाराधेयभावे वैपरीत्यमपि प्रसज्येत्। पञ्चमपर्यायगुहापरमेव्योम-

---

1 **पर्यङ्कविद्या** – 'सहस्र स्थूणे विमिते (अपरिमिते) दृढ उग्रे यत्र देवानां अधिदेव आस्ते' यत्र परमपदे, अर्थात् सहस्रस्थूणे तिरमामणिमण्डपे, अनन्तशय्यायां धर्माद्यष्टपादयुक्तपीठविलसत् सिंहासने तन्मध्ये अष्टदलपद्मं इत्युक्तपद्मे 'विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा तथैव च। प्रज्ञा सत्या तथेशाना तासां नाम्ना समर्चयेत्' इति। तस्मिन् पद्मे अष्टदलविद्यमानविमलाद्यष्टपरिचारिकाः कर्णिकायां विद्यमानया अनुग्रहया सह चामरोपचारं कुर्वन्त्यः विराजन्ते। तस्याम् कर्णिकायां विराजमानः श्रीमन्नारायणः स मुक्तपुरुषं दृष्ट्वा सव्यं पादं प्रसार्य दक्षिणहस्तं अवलम्बनार्थं अर्पयित्वा तमाह्वयति। स मुक्तः तं हस्तमवलम्ब्य भगवतः पादे स्वपादं निधाय, अधिरुह्य, भगवत उत्सङ्गे उपविशति। **पर्यङ्कविद्या** प्रकारोऽयम्।

2 पा.सू.5.4.21

3 तै.उ.2.8

4 ब्रह्मणेति - इति पाठान्तरम्।

विवरणत्वे च न [1]किंचिन्मानं पश्यामः। गुहापरमेव्योमशब्दयोः ब्रह्माधिकरणपरतया प्रतीयमानयोऽनिर्ज्ञातार्थत्वात् ब्रह्माधिकरणप्रतिपादकवाक्यस्य स्पष्टार्थस्य बाधकाभावात् विवरणरूपत्वं युक्तमिति चेन्न, व्याख्यानतया विवक्षितवाक्ये ब्रह्माधिकरणत्व-प्रतिपादकपदाभावात्। अस्ति हि 'तस्यैष एव शारीर आत्मे'ति चेत्, सत्यम् अस्ति। किंतु पञ्चानां न तु द्वयोरेव। अतः कथं पञ्चाधिकरणीप्रतिपादकं वाक्यं व्यधिकरण-वाक्यस्य विवरणं भवेत्। ततश्चेदं विधाप्रतिपादनशेषभूत इत्येव वाच्यम्। यदि संबन्ध-प्रतिपादनार्थमेव तदा अस्यैव प्रधानार्थत्वात् सोऽकामयतेत्यपि तस्यैव परामर्शः। [2]**'रसो वै सः'** **'यदेष आकाश आनन्द'** इति सर्वं तद्विषयमेव स्यात्। [3]**'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे'**त्यस्य संबन्धप्रतिपादनार्थत्वेऽप्ययं दोषस्समानः। कथञ्च तदाधारप्रतिपादकस्य तदाधेयप्रतिपादकवाक्यविवरणताप्रत्ययः। किंच विज्ञानमयानन्दमयपर्याययोर्विवरणता स्यात् संख्यासाम्यात् परस्परसंबन्धात्ततदुपरि पर्यायान्तराभावाच्च न पूर्वपर्यायाणामिति तेषां वैय्यर्थ्यमेव। चतुर्भिः पर्यायैरेकैव गुहा प्रतिपाद्यत इति चेन्न, मानाभावात्। पर्यायाणां सर्वेषामेकगुहापरत्वप्रसङ्गाच्च मनोमयं पर्यायपर्यन्तं गुहाविज्ञानमयपर्याये परमव्योम आनन्दमयपर्याये ब्रह्म इति वा किं नोत्प्रेक्ष्यते। किंच तदिति **'तस्माद्वा एतस्मा'**दिति कारणत्वेनोक्तस्य ब्रह्मण एव **'सोऽकामयत'**ति कर्तृत्वप्रतिपादनस्वारस्यात् ब्राह्मणोक्तब्रह्मण एतदिति मन्त्रप्रतिपाद्यव्योमसाधारण्यमभेदोपचारादिति हि परैरुच्यते। स चोपचारो न वक्तव्यो भवति। किंच सुषिरयोगेन हि हृदये गुहाशब्दः। यथा [4]**'गुहां प्रविष्टा'**वित्यत्र इह तदभावात् कथं ताच्छब्द्यम्। या च प्रत्यभिज्ञोक्ता सा आकाश इति सप्तम्यन्तत्व-पक्षेऽस्त्येव। सामानाधिकरण्येऽप्याकाशशब्देन ब्रह्मण एव प्रत्यभिज्ञा स्यात् तत्र प्रसिद्धेः। सूत्रकार एव च तत्र प्रमाणम्। किंच अत्र हि तत्पक्षे नार्थप्रत्यभिज्ञा, ब्रह्माधिकरणतया प्रतिपाद्यमानपरमव्योमार्थकत्वस्य आकाशशब्देऽनिश्चयात् शब्दप्रत्यभिज्ञाभावश्च स्पष्ट एव। अथाप्येकार्थव्युत्पन्नपदद्वयप्रयोगादेकार्थत्वमुन्नीयते। न चैतदुन्नयनमात्रस्य ब्रह्म-

---

1 किंचिन्मात्रम् इति पाठभेदः।

2 तै.उ.2.7

3 तै.उ.2.5

4 ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके **गुहां प्रविष्टौ** परमे परार्धे।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः।। (क.उ.1.3.1)

प्रत्यभिज्ञाबाधनक्षमतास्ति। 'परमेव्योम'न्नित्यस्य 'निहित'मित्यनेनान्वये ब्रह्मोपनिषदि [1]'**एकमेव तत्परं ब्रह्म विभाति। हृद्याकाशे तद्विज्ञानमाकाशं तत्सुषिरमाकाशं तद्वेद्यं हृद्याकाश**'मिति ब्रह्मविज्ञानात्मकमाकाशमित्युक्त्वा हृद्याकाश इति। अस्य भूताकाशपरत्वं द्योतयितुं 'तत्सुषिरमाकाश'मिति हृदयसुषिरमाकाशमित्युक्त्वा 'तद्वेद्यं हृद्याकाश'मिति ज्ञानाकाशात्मकं ब्रह्महृदयाकाशे उपास्यमित्युपसंहाराद्व्योमाकाशपदाभ्यां हृदयाकाश-ब्रह्माकाशयोरेव ग्रहणं युज्यते। परोक्तानन्दमयशब्दार्थश्च भगवता सूत्रकारेणैव निरस्तः '**आनन्दमयोऽभ्यासादि**'ति। अतस्तदभिप्राय एवाविष्कृत इत्यनुसन्धेयम्। यच्चोक्तम् - **आकाशो ह वै नाम रूपयोः निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मे**'त्याकाशस्य नामरूपस्पर्शः तदन्यस्तदस्पर्शश्च प्रतिपाद्यत इति, तदपि न, नामरूपग्रहणान्निर्वहितेति पदस्वारस्याच्च नामरूपव्याकरणस्यैव प्रतीतेः। अत एव हि तदन्यत् ब्रह्मेत्यनुक्त्वा ते यदन्तरेति नामरूपास्पष्टत्वमुक्तम्। अतो नामरूपाकाश एव नामरूपास्पष्टं ब्रह्मेत्युच्यते। अत एव सूत्रं '**आकाशोऽर्थान्तरत्वादि व्यपदेशादि**'ति। तत्र ह्याकाशस्यैव ब्रह्मत्वं समर्थ्यते। नामरूपास्पष्टं यद्वस्तु तद्ब्रह्म इति वा यस्मान्नामरूपास्पष्टं तस्माद्ब्रह्मेति वा योजना। पूर्वयोजनायामाकाशस्य ब्रह्मत्वमर्थात्। द्वितीययोजनायामाकाङ्क्षावशादाकाशपद-मनुषज्यते। यच्च श्वेताश्वतरेऽन्यस्य परत्वं प्रतीयत इति, तन्न।

[2]'**ततः परं ब्रह्मपरं बृहन्तं यथा निकायं सर्वभूतेषु गूढम्।**
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं तं ज्ञात्वा अमृता भवन्ती'ति

[3]'**या ते रुद्र शिवा तनू**'रिति प्रकृतात् परं ब्रह्म प्रस्तुत्य सर्वव्यापित्वं सर्वनियन्तृत्वमनुपमत्वं तज्ज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वं चोक्त्वा -

[1]'**वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्।**

---

1 न तत्र लोका न लोका वेदा न वेदा न देवा देवा यज्ञा न यज्ञा माता न माता पिता न पिता स्नुषा न स्नुषा चाण्डालो न चाण्डालः पौल्कसो न पौल्कसः श्रमणो न श्रमणः पशवो न पशवस्तापसो न तापस **इत्येकमेव तत्परं ब्रह्म विभाति। हृद्याकाशे तद्विज्ञानमाकाशं तत्सुषिरमाकाशं तद्वेद्यं हृद्याकाशं** यस्मिन्निदं संचरति विचरति यस्मिन्निदं सर्वमोतं प्रोतं सं विभोः प्रज्ञा ज्ञायेरन्।। (ब्र.उ.1)

2 श्वे.उ.3.7

3 **या ते रुद्र शिवा तनूः** अघोराऽपापकाशिनी।
तया नस्तनुवा शंतमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि।। (श्वे.उ.3.5)

तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये’ति।

तद्ब्रह्म किमिति देवताविशेषजिज्ञासायामेतं पुरुषमिति प्रकृतं ब्रह्मपुरुष इति निर्धार्य बृहन्तमेतं ‘महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्ता’दिति विवृत्य [2]**‘ईशं तं ज्ञात्वा अमृता भवन्ती**’त्यत्रापेक्षितं देवतान्तरज्ञानस्य साधनत्वाभावं ज्ञानातिरिक्तस्य साधनत्वाभावं चोक्त्वैकशब्दार्थञ्च [3]**‘यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिदि**’ति यस्मादपरमन्यदवधि-विशेषानपेक्षं परं नास्तीति विवृत्य [4]**‘तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्व**’मिति [5]**‘सर्वभूतेषु गूढ**’मित्यत्र भूतशब्दस्सत्ता योगिपर इति व्याख्याय ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयं [6]**‘य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ती**’ति। ततस्तस्मादुक्तहेतुभिर्यदुत्तरतरं समस्तकल्याणगुणविशिष्टमखिलहेयप्रत्यनीकञ्च। तत्तथा ‘विद्वांसः अमृता भवन्तीतरे संसारमेवानुभवन्तीति। तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती’ति विवृत्य,

[7]**‘सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः।**
सर्वव्यापी च भगवान् तस्मात्सर्वगतः शिव’इति।

यतोऽयं भगवान् अतस्सर्वव्यापित्वेऽपि तद्गतदोषासंस्पृष्ट इत्युक्त्वा

[8]**‘महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः।**
सुनिर्मलामिमां शान्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः।।’

---

1 श्वे.उ.3.8

2 ततः परं ब्रह्मपरं बृहन्तं यथा निकायं सर्वभूतेषु गूढम्।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं **ईशं तं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति**।। (श्वे.उ.3.7)

3 **यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्** यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्।। (श्वे.उ.3.9)

4 श्वे.उ.3.9

5 श्वे.उ.3.7

6 ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम्।
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति।। (श्वे.उ.3.10)

7 श्वे.उ.3.11

8 श्वे.उ.3.12

[1]**'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः।**

हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती'ति सत्वप्रवर्तकत्वं प्राप्यस्यैव प्रापकत्वाभिप्रायेण [2]**'परं ज्योतिरभिसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। 'स उत्तमः पुरुष'** इति प्राप्यस्य पदेन निर्देशाज्ज्योतिः पदेन निर्दिश्यते, न पुरुषोत्तमत्व-मभिव्यज्यहृदयसंनिधानमुक्त्वैवमुपास्यतोपयोगिगुणान् प्रदर्श्य तदुपासनस्य मोक्षसाधनत्व-मुक्त्वा देवता स्पाष्ट्यार्थमेव **'सहस्रशीर्षे'**त्यादि पुरुषसूक्तर्चाभ्यां तद्वैभवमुक्त्वा

[3]**'सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।**

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठती'ति प्रथमर्चं व्याख्याय,

[4]**'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्।**

सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृ'दिति सर्वस्वामित्वं सर्वेशितृत्वं सर्वशरण्यत्वं सर्वसुहृत्त्वञ्च [5]**'अतो ज्यायांश्च पुरुष'** इत्यभिप्रेतं विवृत्य, [6]**'नवद्वारे पुरे देही हंसो लोलायते बहि'**रिति हंसशब्देन भगवद्वाचकेन प्रकृतं वस्तु निर्दिश्य तं वैभवं पुनः प्रदर्श्य, [7]**'तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्त'**मिति पुनर्भगवन्तं प्रत्यभिज्ञानेऽपि [8]**'अणोरणीया'**न्नित्यादिना तद्वैभवं प्रतिपादितम्। अतस्ततो यदुत्तरमित्यस्य परोक्तार्थो-ऽनुपपन्नः पूर्वोत्तरसंदर्भविरोधात्। यस्मात्परमित्यत्र यस्मात्परमन्यन्नास्तीत्यर्थः। यस्मात्परं

---

1 श्वे.उ.3.13

2 छा.उ.8.3.4

3 श्वे.उ.3.16

4 श्वे.उ.3.17

5 तावानस्य महिमा **ततो ज्यायाँश्च पुरुषः**।
पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि।। (छा.उ.3.12.6) (पु.सू)

6 **नवद्वारे पुरे देही** हँसो लोलायते बहिः।
वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च।। (श्वे.उ.3.18)

7 अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता **तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्**।। (श्वे.उ.3.19)

8 **अणोरणीयान्महतो** महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्।। (श्वे.उ.3.20)

नास्तीत्येतावत्युक्ते परशब्दस्यान्यार्थकत्वबुद्ध्या तन्निषेधस्य सर्वात्मकत्वे तात्पर्यावगमः स्यात्। तेन विवक्षितार्थलाभ इति अपरत्वविशेषणं कृतम्। तस्मिन् कृते अपर-शब्देनान्यत्वप्रतीतेः परशब्देनोत्कर्षविवक्षाया एव प्रतीतेर्विवक्षितसिद्धिः।

नन्वणीयस्त्वज्यायस्त्वोभयनिषेधवदिहापि परापरोभयनिषेध एव युक्तः। तथा चापरनिषेधवत् परनिषेधः कथंचित् स्तावकतयार्बेन इति चेन्न, यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चिदिति निषेध्यद्वयविवक्षायां नञ्द्वयदर्शनेनात्रैकनञा एकस्यैव निषेधे तात्पर्यावगमादपरमिति विशेषणमेव। नन्वेवमप्यपरमिति नान्यदुच्यते, किंतु निकृष्टम्। तथा च [1]**'यस्मादपरं परं नास्ती'**ति इति [2]प्रकृष्टस्यैव पुरुषात् परत्वनिषेधाद्ब्रह्मणः पुरुषात्परत्वमुपपद्यत एवेति चेन्न। यस्मादिति परावधितयोपस्थितस्यैव बुद्धिस्थतया अपर-शब्दार्थावधित्वस्य औचित्येनापरशब्दस्यान्यत्वपरताया एव ग्राह्यत्वात्। प्रथमप्रयोजनायां तु परशब्देन सर्वोत्कर्षस्य भूयसा प्रयोगेण स्वतः प्रतीतेः यस्मादित्यस्य परावध्युपस्थापकत्वं नाङ्गीकृतम्। [3]**'यस्मात्सर्वगतशिव'** इत्यत्र शिवशब्दस्य रुद्रपरत्वे तत्र सर्वगतत्वस्य विधेयत्वे तस्मादिति पदानन्वयः। प्रकृतसर्वव्यापित्वपरामर्शितया साध्यावैशिष्ट्यात् सर्वगतं विभुत्वादिति प्रभुत्वात् समर्थत्वात् सर्वगतमित्यर्थः। ब्रह्मोपनिषत्तापनीयमैत्रेयाथर्वशिखाथर्वशिरस्स्वक्षरसर्वेश्वरपरशम्भुभगवच्छब्दनिर्दिष्टं तुरीयं वस्तु भगवानेव। नान्यद्विष्णोः त्रिमूर्तिमध्यगतस्य भगवदवतारत्वादक्षरशब्दस्य भगवत्परत्वं सर्वमेव क्षरन्त्यक्त्वाऽक्षरमेव ध्यायेत्। न च पुरुषं विना किंचिदक्षरमस्ति। तं प्राप्य मुक्तो भवतीति परविद्याप्रकरणोदाहृतश्रीविष्णुस्मृतिवाक्यात् तत्प्रकरणोदाहृतेन [4]**'विरजस्को महाबाहुरक्षरं ब्रह्म यं विदु'**रिति हरिवंशे पौष्करप्रादुर्भाववचनेन च सिद्धम्। सहस्रनामसु [5]**'क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव चे'**ति भगवन्नामसु पाठाच्च। सर्वेश्वरशब्दश्च तापनीय एव नृसिंह-

---

1 **यस्मात्परं नापरमस्ति** किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्।। (श्वे.उ.3.9)

2 निकृष्टस्यैव इति पाठभेदः।

3 सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः।
सर्वव्यापी च भगवान् **तस्मात्सर्वगतः शिवः**।। (श्वे.उ.3.11)

4 महतो रजसो मध्ये महार्णवसमस्य वै।
विरजस्को महाबाहुरक्षरं ब्रह्म यं विदुः।। (ह.पु.3.10.2)

5 महा.आनु.149.15

वैकल एष एव [1]तुर्य इति नृसिंहस्यैव तुर्यत्वनिर्धारणात् तत्परः। सुबालोपनिषदि च भगवन्नारायण एव सर्वेश्वर इत्युक्तम्। [2]**'एष सर्वज्ञ एष सर्वेश्वर एष सर्वाधिपति-रेषोऽन्तर्यामी'**त्युत्तरानुशासने तस्य नारायणत्वेन विवरणात्। सहस्रनामसु च [3]**'अज-स्सर्वेश्वरस्सिद्ध'** इति भगवान्नामतया पठ्यते। स च तुरीयस्सर्वेश्वरो नृसिंहः। मैत्रेयोपनिषदि [4]**'अयं वा व खल्वात्मा ते भगवा'**न्निति भगवच्छब्देन वासुदेवासाधारणेन परो निर्दिष्टः। अनन्तरञ्च [5]**'स वा एष शुद्धः पूतश्शून्यश्शान्तोऽप्राणोऽनीशात्मा-ऽनन्तोऽक्षय्यस्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः। स्वे महिम्नि तिष्ठती'**त्यनन्तशब्देन विष्णौ रूढेण निर्दिष्टः। अनीशात्मेति च रुद्राद्व्यावर्तितः। तदनन्तरञ्च [6]**'स वा एष सूक्ष्मोऽग्राह्योऽदृश्यः पुरुषसंज्ञ'** इति प्रकृत्य **'अथ खल्वेतस्यांशोऽयं यश्चेतनमात्रः प्रतिपुरुषः क्षेत्रज्ञ'** इति श्रुतेन वाक्येन पुरुषसंज्ञकत्वेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिमनुरुद्ध्योक्तः। तत्रोक्तं पुरुषांशत्वमुपपादयितुं तमेवेत्यादिकमारब्धम्। अतोऽयं परशब्दो वासुदेवपर एव न्याय्यः। [7]**'एतस्यांशोऽयं यश्चेतनमात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञ'** इति वाक्यञ्च, [8]**'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातन'** इति भगवद्गीतावचनेन,

---

1 तुरीय - इति पाठभेदः।

2 सु.उ.5

3 महा.आनु.149.24

4 अयं वा व खल्वात्मा ते यः क्तमो भगवा इति तं होवाचेति। (मै.उ.2.1)

5 यो ह खलु वा वोपरिस्थः श्रूयते गुणेष्विवोर्ध्वरेतसः स वा एष शुद्धः पूतः शून्यश्शान्तोऽप्राणो निरात्माऽनन्तोऽक्षय्यः स्थिरश्शाश्वतोऽजस्स्वतन्त्रः। स्वे महिम्नि तिष्ठत्यजेनेदं शरीरं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयित्वा वैषोऽप्यस्येति। (मै.उ.2.4)

6 **स वा एष सूक्ष्मोऽग्राह्योऽदृश्यः पुरुषसंज्ञो**ऽबुद्धिपूर्वमिहैवावर्ततेंऽशेनेति सुप्तस्येवाबुद्धिपूर्व विबोध एवमिति। **अथ यो ह खलु वा वैतस्य सोंऽशोऽयं यश्चेतनमात्रः प्रतिपुरुषः क्षेत्रज्ञः** संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापति-र्विश्वाख्यश्चेतनेनेदं शरीरं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता वैषोऽप्यस्येति। (मै.उ.2.5)

7 मै.उ.2.5

8 **ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः।**
मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति।। (भ.गी.15.7)

[1]‘**ब्रह्माद्यास्सकलादेवा यक्षतुम्बुरुनारदाः।**

ते सर्वे पुरुषांशत्वादुच्यन्ते पुरुषा इती’ति नारसिंहपुराणवचनेन, [2]‘**यच्चान्यं पुरुषाख्यं स्यात् स एव पुरुषोत्तम**’ इति मात्स्ये पौष्करप्रादुर्भाववचनेन च पुरुषोत्तमविषयतयोपबृंहितम्। तमः प्रेरकत्वलिङ्गाच्च। सुबालोपनिषदि नारायणस्योक्तं [3]‘**तस्मात् तमस्समजायत**’ इति। ‘**तम आसी**’दिति प्रतिसर्गकालेऽपि श्रुतस्य तमसः प्रेरणातिरिक्तजन्मासंभवात्, [4]‘**तमः परे देव एकी भवती**’ति चाप्युपस्थानतया सौबालोक्तः पर एव तत्प्रेरकत्वेन वाच्यः। स च नारायण एवेति। स एव तत्परेणेरितमित्यत्र परशब्दनिर्देश्यः। मनुश्च नारायणमेव तमःप्रेरकत्वं स्मरति -

[5]‘**ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम्।**

महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुद’ इति ।

अनेन कथं भगवतस्तमःप्रेरकत्वावगमः उच्यते। अत्र ह्येवं पठ्यते।

[6]‘**आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्।**
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः।।
ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तोऽव्यञ्जयन्निदम्।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः।।
योऽसावतीन्द्रियग्राह्यस्सूक्ष्मोऽव्यक्तस्सनातनः।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यस्स एव स्वयमुद्बभौ।।
सोऽभिध्याय शरीरात्स्वां सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजत्।।

---

1 ना.सिं.पु.

2 पुरुषो यज्ञ इत्येतद्यत्परं परिकीर्तितम्।
यश्चान्यः पुरुषाख्यः स्यात् स एव पुरुषोत्तमः।। (म.पु. 67.5)

3 सु.उ.1

4 सु.उ.2

5 म.स्मृ.1.6

6 म.स्मृ.1.5-11

तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्।
तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः।।
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः।।
यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्।
तद्विसृष्टस्स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यत' इति।

अत्र प्रथमश्लोकेनेदं तमोभूतमिति सौबालोक्तक्रमेण तमः पर्यन्तं प्रथमं उच्यते। तेन सौबालार्थः स्मार्यते। तमोभूतमासीदिति तमसत्वं प्राप्तमासीदित्यर्थः। **अप्रज्ञातं** - प्रत्यक्षेण अज्ञातम्। **अलक्षणम्** - प्रत्यक्षोपयोगिरूपादिशून्यम्। **अप्रतर्क्यम्** - कार्ये रूपादिदर्शनात् कारणेऽपि रूपादिना भवितव्यमिति कुतर्कागोचरमित्यर्थः। **अविज्ञेयम्** - परस्मात् ब्रह्मणः पृथग्व्यपदेशानर्हावस्थां क्षीरे नीरमिव प्राप्तमित्यर्थः। **प्रसुप्तमिव** - सुषुप्तजीववद्वर्तते। यथा सुषुप्तो जीवो ब्रह्मणा अविभागापन्नो भवति तथेत्यर्थः। ततः सर्गकाले प्राप्ते स्वयंभूशब्दो चयनार्थपौष्कल्याद्भगवत्परः। यथा सभापर्वणि -

[1]'**अव्यक्तोऽव्यक्तलिङ्गस्थो य एष भगवान् प्रभुः ।**'
[2]'**पुरा नारायणो देवः स्वयंभूः प्रपितामह**' इत्यारभ्य
[3]'**ततस्स भगवांस्तोये ब्रह्माणमसृजत्स्वय**'मिति ।

मोक्षधर्मे च [4]'**नारायणो जगन्मूर्ति**' इत्यारभ्य,

---

1 ईश्वरस्योत्तमस्यैनां कर्मणां गहनां गतिम्।
अव्यक्तोऽव्यक्तलिङ्गस्तु य एष भगवान् प्रभुः।। (महा.सभा.अध्या.38, पुटः-893)

2 महा.सभा.अध्या.38, पुटः-893
पुरा नारायणो देवः स्वयंभूः प्रपितामहः। सहस्रशीर्षः पुरुषो ध्रुवोऽनन्तः सनातनः।।
सहस्रास्यः सहस्राक्षः सहस्रचरणो विभुः। सहस्रबाहुः साहस्रो देवो नामसहस्रवान्।।
सहस्रमुकुटो देवो विश्वरूपो महाद्युतिः। अनेकवर्णो देवादिरव्यक्ताद्वै परे स्थितः।।
असृजत्सलिलं पूर्वं स च नारायणः प्रभुः। **ततस्तु भगवांस्तोये ब्रह्माणमसृजत्स्वयम्**।।

3 महा.सभा. अध्या.38, पुटः-893

4 **नारायणो जगन्मूर्तिरन्तरात्मा सनातनः**।
कूटस्थोऽक्षर अव्यक्तो निर्लेपो व्यापकः प्रभुः।। (महा.मोक्ष.अध्या182,पुटः-559)
महा.मोक्ष.182.11-14:

[1]**'ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वयंभुवा।**

तस्मात्पद्मात् समभवद्ब्रह्मा वेदमयो निधि'रिति ।

आश्वमेधिके च [2]**'विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयंभूर्भवति प्रभु'** इति।

अव्यक्तशब्दश्च भगवति रूढः, **'चक्री सनातनोऽव्यक्त'** इत्यमरशेषोक्तेः। इदं व्यष्टिरूपकार्यजातं व्यञ्जयितुं [3]**'लक्षणहेत्वोः क्रियाया'** इति शतमहाभूतादिवृत्तौजाः व्यष्टिकारणानि पृथिव्यादीनि महाभूतान्यादिशब्देन तत्तत्कारणभूतमहदहंकारौ गृह्येते। तेषु प्रवृत्तसंकल्पज्ञानरूपतेजस्तमोनुदस्सकाशात् प्रादुरासीत्। अन्यस्मादुत्पत्तिभ्रमं वारयितुमाह **'योऽसावादित्यादि वासुदेवावस्थात् स्वस्मादेव विष्णववस्थः स्वयमुद्बभा'**वित्यर्थः। मात्स्ये - [4]**'अतीन्द्रियः परोऽव्यक्तादन्तर्यामि सनातनः।**

नारायण इति ख्यातस्स एव स्वयमुद्बभा'वित्युक्तेः। **'चक्री सनातनोऽव्यक्त'** इत्यमरशेषोक्तेः। [5]**'वैकुण्ठः पुरुषो विष्णुः शुक्रोऽनन्तः सनातन'** इति मोक्षधर्मोक्तेश्च सनातनशब्दो भगवति रूढः।

समष्टिसृष्टिमाह - **'सोऽपि ध्याये'**ति शरीरशब्देन तमोऽव्यक्तावस्थं चित्संसृष्टमचिद्वस्तूच्यते। [1]**'विविधाः प्रजास्सिसृक्षु'** रिति व्यष्टिसृष्ट्यर्थमित्यर्थः। अप एवेति

प्रकृतेः परतो नित्यमिन्द्रियैरप्यगोचरः। स सिसृक्षुः सहस्रांशादसृजत् पुरुषं प्रभुः।।
मानसो नाम विख्यातः श्रुतपूर्वो महर्षिभिः। अनादिनिधनो देवस्तथाभेद्योऽजरामरः।।
अव्यक्त इति विख्यातः शाश्वतोऽथाक्षयोऽव्ययः। यतः सृष्टानि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ते च।।
सोऽसृजत् प्रथमं देवो महान्तं नाम नामतः। महान् ससर्जाहंकारं स चापि भगवानथ।।
आकाशमिति विख्यातं सर्वभूतधरः प्रभुः। आकाशादभवद्वारिसलिलादग्निमारुतौ।।
अग्निमारुतसंयोगात् ततः समभवन्मही।

1 महा.मोक्ष.182.15

2 स धीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति।
विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयंभूर्भवति प्रभुः।। (महा.आश्व.40.12)

3 पा.सू.3.2.126

4 म.पु. 2.27

5 **वैकुण्ठः पुरुषोऽनन्तः शुक्लो विष्णुः सनातनः।**
मुञ्जकेशो हरिश्मश्रुः सर्वभूतपितामहः।। (महा.मोक्ष.279.29)

अप्शब्दोऽण्डकारणसमस्ततत्त्वप्रदर्शनार्थः। अप्शब्दो व्याख्येय श्रुतिगताप्शब्दस्मारणार्थः। '**ता इमा आपः तद्धिरण्यमण्डमभव**'दिति हि श्रुतिः। एवकारेण त्रिवृत्करणं व्यावर्त्यते। अत्र त्रिवृत्कृता आप इत्यर्थः। [2]'**तासु वीर्यमवासृज**'दिति त्रिवृत्करणजनिता-मण्डोत्पादनशक्तिं तास्वजनयदित्यर्थः।

व्यष्टिसृष्टिमाह [3]'**तदण्ड**'मिति तदण्डकारणतत्त्वजातमण्डमभवदित्यर्थः। [4]'**तस्मिन् जज्ञ**' इत्यादि स्वयमेव भगवानेव चतुर्मुखशरीरकोऽभवदित्यर्थः। 'विष्णुः ब्रह्मस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः' इति वचनात्। [5]'**आपो नारा**' इत्यादि अण्डकारण-तत्त्वान्यापः। तासां नारत्वमुपपादयति 'आपो वै नरसूनव' इति। 'रुङ् क्षये' इत्यस्माद्धातोः 'ड'प्रत्यये 'टि'लोपे च कृते 'र' इति भवति। नरः अक्षयो निर्विकार इत्यर्थः। [6]'**जह्नुर्नारायणो नर**' इति वचनान्नर इति भगवन्नाम। तस्माज्जात इत्यण्प्रत्यये कृते 'नारा' इति भवति। 'अयन' शब्देनान्तरात्मत्वमुच्यते। [7]'**तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मे**'ति भगवत एव प्रस्तुतत्वात् स एवात्रास्येति सर्वनाम्ना परामृश्यते। अत एव मोक्षधर्मे -

[8]'**नाराणामयनं ख्यातो ह्यहमेकस्सनातनः।**'

---

1 ततः स्वयंभूर्भगवान् **सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः**।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्।। (ह.पु.1.1.27)

2 ह.पु.1.1.27

3 हिरण्यगर्भो भगवानुषित्वा परिवत्सरम्।
तदण्डमकरोद्द्वैधं दिवं भुवमथापि च।। (ह.पु.1.1.30)

4 हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डमुदकेशयम्।
तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयंभूरिति नः श्रुतम्।। (ह.पु.1.1.29)

5 **आपो नारा** इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः।। (ह.पु.1.1.28)

6 महा.आनु.149.39

7 ह.पु.1.1.29

8 निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथाऽभ्युदयिकोऽपि च।
नाराणामयनं ख्यातो ह्यहमेकः सनातनः।। (महा.मो.341.41)

[1]'**आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।**
अयनं मे मताः पूर्वमतो नारायणोऽस्म्यह'मिति भगवद्वचनम्। हरिवंशे च प्रथमाध्याये -

[2]'**विष्णुस्स्वयंभूर्भगवान् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः।**
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्।।'
[3]'**आपो नारा इति प्रोक्तानननापूर्वमिति श्रुतिः।**
तावदस्यायननं पूर्वं तेन नारायणस्स्मृतः।।'
[4]'**हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डमुदकेशयम्।**
तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयंभूरिति नः श्रुत'मिति।

'यत्तत्कारणमिति तेन नारायणः स्मृत' इत्युक्तो भगवानेव परामृश्यते अव्यवधानात्। एवं भगवतस्स्वस्मात्तमोनुदः प्रादुर्भूतस्य चतुर्मुखस्रष्टृत्वनारायणसंज्ञकत्वा-भिधानाद्भगवत एव तमः प्रेरकत्वमुक्तम्। 'तमोनुत् अः' इति वा पदच्छेदः। अकारो भगवति सुप्रसिद्धः प्रसिद्धः। तमोनुत्सन् प्रादुरासीत्। तमः प्रेरयित्वा विष्णुरूपेणावतीर्ण इत्यर्थः। तमोनुद इत्यकारान्तो वा। न च कर्मण्यण् तमोनोद इति रूपप्रसङ्गः। संबन्धसामान्यषष्ठ्यन्तस्य नुदपदेन [5]'**इगुपधज्ञाप्रीकिरः क**' इति 'क'प्रत्ययान्तेन समासान्मूलविभुजादित्वाद्वा 'क' प्रत्ययः। एवं च कर्मण्यत्व-विवक्षायामपि न दोषः। अत एवारण्यपर्वणि सूर्यस्तोत्रे विश्वकर्मा तमोनुद इति प्रयोगः। अत एव नारायणीये -

[6]'**शिष्याणां वचनं श्रुत्वा सर्वाज्ञानतमोनुदः ।**

---

1 महा.मोक्ष.341.40

2 ह.पु.1.1.27

3 आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणस्स्मृतः।। (ह.पु.1.1.28)

4 ह.पु.1.1.29

5 पा.सू.3.1.135

6 शिष्याणां वचनं श्रुत्वा सर्वाज्ञानतमोनुदः।
पराशरसुतः श्रीमान् **व्यासो वाक्यमथाब्रवीत्**।। (महा.मोक्ष.340.24)

पराशरसुतः श्रीमान् व्यासो वाक्यमुवाच ह।।’

‘पराशराद्गन्धवतीर्महर्षेः तस्मै नमोऽज्ञानतमोनुदाय’ इति प्रयोगः। न चावध्याकाङ्क्षानुरोधात् पञ्चम्यन्तत्वनिर्बन्धः कार्यः। जन्मवत्प्रादुर्भावस्यावध्यपेक्षाविरहात् [1]‘**स्वयमुद्बभावि**’त्यनेन स्वस्मादित्यर्थात् प्रतीत्याकाङ्क्षाशान्तेश्च। मात्स्यपुराणे च -

[2]‘**ततः स्वयंभूरव्यक्तः प्रभवः पुण्यकर्मणाम्।**
व्यञ्जयन्नेतदखिलं प्रादुरासीत्तमोनुद’ इति।

वैष्णवे च हरिरेव तमःप्रेरक उच्यते -

[3]‘**प्रधानं पुरुषं चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः।**
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्यय’ इति ।

एवं श्रीविष्णुधर्मादिष्वपि द्रष्टव्यम्। शम्भुशब्दश्चाभिधानकोशादिषु भगवदभिधानतया सुप्रसिद्धः। ‘शम्भुधातृहरीशाना’ इत्यादिना सुबालोपनिषत्तापनीयादिषु भगवति सर्वेश्वरत्वाभिधानात् तत्समानाधिकृतश्शम्भुशब्दो भगवत्पर एव।

ननु रुद्र एव स्वारस्यमिति चेत्, सत्यम्। तत्तु त्रिमूर्त्यन्तर्गत एव। अत एव ह्यभिधानकोशे ब्रह्मविष्णुरुद्रक्रमेण नामपाठः। अत एकादशरुद्रेषु रुद्राभिधानप्रयोगः समानाकारतया गौण्यैव वृत्या। अत एव स्मरहरत्रिपुरान्तकान्तकरिपुक्रतुध्वंसिप्रमुखपदैस्सह शम्भ्वादिशब्दपाठः। एतेन रुद्रादिशब्दा जातिशब्दा इति निरस्तम्। युक्तञ्चायं नामानुशासनपाठः। एकस्यैव हि रुद्रस्य नामकारणं भगवता स्वनामप्रदानञ्च श्रुतिस्मृतिषु दृश्यते। ‘**एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थ**’ इति वाक्यम्। ‘एक एव रुद्र द्वितीयो नास्ती’ति वेदभाष्ये व्याख्यातम्। तेन च रुद्र शब्दमुख्यार्थ एक एवेत्यवगतम्। युक्तं चैतत् व्याख्यानम्। द्वितीयनिषेधासंभवात्। न हि रुद्रपदं निर्विशेषचिन्मात्रार्थकमिति कस्यापि मतम्। न चेदं वाक्यं प्रलयपरम्, अग्रादि पदाभावात्। अत इदं वाक्यमेकस्यैव रुद्रपदमुख्यार्थत्वमितरेषां गौणत्वमेवेत्येवं परम्। तस्मात् पञ्चसु नलेषु नलशब्दपदं

---

1 अतीन्द्रियः परोऽव्यक्तादन्तर्यामि सनातनः।
नारायण इति ख्यातस्स एव स्वयमुद्बभौ।। (महा.पु.2.27)

2 म.पु.2.26.

3 वि.पु.1.2.29

धकारत्वोत्पन्नेष्वन्धकशब्दवच्चान्यत्र गौणा एव रुद्रादिशब्दाः। न हि वैरसेन्यतिरिक्ते नलनामकरणमस्ति। नाप्यन्धकोत्पन्नेष्वन्धकनामकरणम्। एवं च पराभिमतधर्मिण्येव संदेहात् तत्र प्रयोगस्येहासंप्रतिपत्तेः कुतस्तत्र वृत्तिः कुतस्तरां शक्तिः कुतस्तमाञ्च वा तत्प्रतीतिः परिग्रहश्चानुपपन्नः, सृज्यत्वानपहतपाप्मत्वयोः श्रवणात् परानभिमतश्च तत्परिग्रहः। ततो भगवत एव परिग्रहो युक्तः। विष्णोस्सर्गश्रवणेऽपि [1]‘**अजायमानो बहुधा विजायते। तस्य धीराः परिजानन्ति योनि**’मित्यवतारत्वावगमात्। नन्वीशानस्य ध्येयत्वे उक्ते किमन्येन तादृशः येनैवमवधारणमिति शङ्कायामितरेषां ध्येयत्वव्यवच्छेदाय परिच्छिन्नैश्वर्यत्वलक्षणदोषमुद्भावयितुमिदं वाक्यं प्रवृत्तम् **‘ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सर्वे संप्रसूयन्त’** इति। अतो विष्णोरपि परायत्तमेवेह जन्मविवक्षितमिति चेन्न ह्यत्रेशानमेवेत्यवधारणं दृश्यते। नाप्यन्यद्ध्याननिषेधः, येन तच्छेषभूतोऽयं निन्दार्थवादः स्यात्। अत ईशानस्य ध्येयत्वमुक्त्वा, तदुपयोगिप्रशंसार्थमिदमुच्यते। संभवति च ब्रह्माविष्णुरुद्रस्रष्टृत्वेन प्रशंसा। स्वेच्छास्रष्टृत्वेऽपि विष्णोर्न कारणम्। कारणमित्यनेन तु समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वरेत्युक्तस्य सर्वावतारमूलस्य भगवद्रूपस्य कारणान्तरं निषिध्यते। शम्भ्वादिशब्दानां च प्रमाणानुगुणं स्वारस्यं भगवत्येवेति वदन्ति विद्वांसः।

‘ऋते नारायणादीनि नामानि पुरुषोत्तमः।
प्रादादन्यत्र भगवान् [2]**राजेवर्ते स्वकं पुरम्।**
चतुर्मुखश्शतानन्दो ब्रह्मणः पद्मभूरिति।

उग्रो भस्मधरो नग्नः कपालीति शिवस्य चे’ति भगवत्येव प्रजापतिशिवशम्भ्वादिशब्दानां नैसर्गिकशक्तियोगस्यान्यत्रागन्तुकाभिधानस्य चावगमात्। दृष्टश्च विष्णौ शम्भ्वादिशब्दाः। किंच प्रणवमात्राविभागकथने पूर्वमात्रात्रयसंबन्धित्वेन वेदत्रयानन्तरं क्रमात् ब्रह्मविष्णुरुद्रा उक्ताः। अथार्धमात्रायाथर्ववेदानन्तरं संवर्तकोऽग्निर्ब्रह्मादिदेवतास्थाने श्रूयते। न चार्धमात्राप्रतिपाद्यस्तुरीयः प्रायपाठात्। स च संवर्तकोऽग्निर्भगवान् विष्णुः।

‘यः पुरा ह्यनलो भूत्वा और्वस्संवर्तको विभुः।

---

1 तै.आ.3.13.3

2 नृजेवर्ते - इति पाठभेदः।

पातालस्थोऽर्णवगतं पपौ तोयमयं हरि'रिति हरिवंशे कृष्णावतारप्रश्नाध्याये वचनात्। तत्रैव पौष्करप्रादुर्भावे -

[1]**'क्षीरोदः सागरे चाहं समुद्रे बडबामुखः।**

वह्निसंवर्तको भूत्वा पिबंस्तोयमयं हरि'रिति मार्कण्डेयं प्रति भगवद्वचनात्। [2]**'त्वं बडवामुखोऽग्निः, त्वमाहुति**'रिति नारायणीये नारदस्तुतौ वचनात्। [3]**'अहं हयशिरो भूत्वा समुद्रे पश्चिमोत्तरे'** [4]**'पिबामि सुहुतं हव्यं कव्यं च श्रद्धयान्वित**'मिति तन्नारदं प्रति भगवद्वचनात्। नारायणीये एव नामनिरुक्त्यवसरे [5]**'अथ नारायणो लोकहितार्थाय बडबामुखो नाम ऋषिः पुरा बभूवे**'ति वचनाच्च। [6]**'अहः संवर्तको व्याल**' इति सहस्रनामपाठाच्च। किंच प्रणवस्य चतुर्थ्यार्धमात्रायाः [7]**'यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा' 'विद्युन्मती सर्ववर्णा पुरुषदेवत्ये**'ति पुरुष-देवत्वस्योपक्रमे श्रुतेस्तापनीये प्रणवस्य [8]**'या पूर्वास्य मात्रा पृथिव्यकारस्स ऋग्भि ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्य'** इत्यादिनाथर्वशिखा क्रमेण प्रणवमात्राणां चतुर्णां लोकवर्णवेदादीनभिधायानुष्टुभाप्रतिपाद्य नरसिंहत्वेनार्धमात्राप्रतिपाद्यतुरीयस्याविष्करणाच्च महापुरुष एवात्र प्रतिपाद्यः। एतेन 'पुरुष देवतेत्यतः' प्रागेव 'यावसाने चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोक' इति सोमशब्दवाच्यरुद्रस्यावसानार्धमात्रासंबन्धित्वेनोपक्रमादथर्वशिखा तत्परेति

---

1 ह.वं.3.10.60

2 महा.मोक्ष.अध्या.338.पुटः-1077

3 देवानां ऋषीणां पिता ह्येकोहमादितः।
अहं हयशिरो भूत्वा समुद्रे पश्चिमोत्तरे।। (महा.मोक्ष.339.59)

4 **पिबामि सुहुतं हव्यं कव्यं च श्रद्धयान्वितम्।**
मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा मां यज्ञमयजत् स्वयम्।। (महा.मोक्ष.339.60)

5 **नारायणो लोकहितार्थाय बडबामुखो नाम पूरा महर्षिः बभूव** तस्य मेरौ तपस्तप्यतः समुद्र आहूतो नागतस्तेनामर्षितेनात्मगात्रोष्मणा समुद्रः स्मितजलः कृतः स्वेदप्रस्यन्दनसदृशश्चास्य लवणभावो जनितः। (महा.मोक्ष.342.60)

6 महा.आनु.149.23

7 अ.शिखा.1

8 अ.शिखा.1

निरस्तम्। सोमशब्दस्य हि रुद्रे न रूढिः, किंतु चन्द्र एव। ततश्च योगाद्रूढि-पूर्वकलक्षणाया ज्यायस्त्वात् सोमशब्दः सोमधर्माह्लादकत्वपरः। एवञ्च लोक-विशेषणत्वसंभवात् कर्मधारयलाभस्वारस्यमपि भवति। योगार्थे हि तस्मिन्नाश्रियमाणे लोकशब्देन षष्ठीसमासादस्वारस्यापत्तिः। दृष्टश्च सोमशब्दस्य भोग्यत्वलक्षणया प्रयोगः। यथा तस्या आहुतेस्सोमो राजा संभवतीति। तत्र हि भोग्यभूतदिव्यशरीरप्राप्त्या स्वर्लोकगते जीवे सोमशब्दस्य प्रयोगः।

वस्तुतस्तु भगवति विष्णौ रूढस्सोमशब्दः। तापनीये तथैवोपक्रमे श्रुतस्य सोमस्य नारसिंहत्वेनाग्रे प्रपञ्चनेनाथर्वशिखायामपि विष्णोरेव सोमशब्दाभिधेयत्वं युक्तम्। वाराहे ब्रह्मरुद्रादीनां स्रष्टुस्तुरीयस्य विष्णोस्सोमाख्यत्वमभिधायेयं श्रुतिर्विवृता। तथाहि तत्र सप्तदशाध्याये -

[1]**'सर्वे देवाः सपितरो ब्रह्माण्डाः काण्डमध्यमाः।**
विष्णोः सकाशादुद्भूता इतीयं वैदिकी श्रुतिः' इत्यारभ्य [2]**'अग्निस्तथाश्विना'**वित्यादिनाग्न्यादीनां प्रतिपदादितिथिदेवतानामुत्पत्तिमुक्त्वा तेषाञ्च वैश्वानरादिरूपाणां शरीरमाश्रितानां ज्यायस्त्वे विवादं तत्परिचिकीर्षयैकैकशो निर्गमेऽपि सोमाख्येन स्रष्ट्रा पालितस्य शरीरस्यापि शरणं ततो लज्जितैस्तैस्सोमाख्यस्य परमेश्वरस्य श्रुतिस्रष्टुस्तस्य स्तुत्यं प्रसादं शरीरान्तर्वैश्वानरादि रूपेण सृष्टानां बहिरग्न्यादिरूपेण सृष्ट्या मूर्तामूर्तरूपद्वयदानं बहिर्मूर्तरूपाणाञ्च अग्न्यश्विगौर्यादीनां प्रदानञ्चोपन्यस्य [3]**'एवं वेदान्तपुरुषः प्रोक्तो नारायणात्मक'** इति [4]**'एवं प्रभावो देवोऽसौ वेदवेद्यो जनार्दन'** इति सप्तदशाध्याये प्रतिपादितम्। तत्र -

---

1 **सर्वे देवाः सपितरो ब्रह्माद्याश्चाण्डमध्यगाः।**
विष्णोः सकाशादुत्पन्ना इतीयं वैदिकी श्रुतिः।। (व.पु.17.23)

2 **अग्निस्तथाश्विनौ** गौरी गजवक्त्रभुजङ्गमाः।
कार्तिकेयस्तथादित्या मातरो दुर्गया सह।। (व.पु.17.24)

3 **एवं वेदान्तपुरुषः प्रोक्तो नारायणात्मकः।**
स्वस्थाने देवताः सर्वा देवस्तु विरराम ह।। (व.पु.17.73)

4 **एवं प्रभावो देवोऽसौ वेदवेद्यो जनार्दनः।**
कथितो नृपते तुभ्यं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि।। (व.पु.17.74)

[1]**'एतैर्मुक्तं क्षेत्रं मुक्त्वास्थन्तु संस्थितम्।**
सोमेन पाल्यमानं पुरुषेणानन्दरूपिणा।।'
[2]**'एवं व्यवस्थिते सोमे षोडशात्मन्यथाजरे।'**
[3]**'प्रागवस्थं शरीरन्तं दृष्ट्वा सर्वज्ञपालितम्।**
ताः क्षेत्रदेवताः सर्वा वैलक्ष्यं भावमाश्रिताः।।'

[4]**'तमेवं तुष्टुवुः सर्वास्सोमाख्यं परमेश्वर'**मिति वचनैरानन्दरूपतया सर्वज्ञत्वेन परमेश्वरत्वेन चोक्तः पुरुषो विष्णुरेवेत्यवगम्यते। विष्णोरुद्भूतत्वेनाध्यायादावभिहितक्षेत्रदेवताकृतसोमाख्यपरमेश्वरस्तोत्रे [5]**'स्थानभङ्गो न नः कार्यः स्वयं सृष्ट्वा प्रजापते'** इति सोमाख्यं परमेश्वरं प्रति तत्स्रष्टृत्ववचनात्।

[6]**'उवाच चैताः क्रीडार्थं भवत्युत्पादिता मया।**
कृतकृत्यस्य मे किं नु भवतीभिः प्रयोजन' मिति।

तेनापि सोमाख्येन स्वसृष्टत्ववचनादुक्तस्य शरीरपालनसर्वज्ञत्वकृतकृत्यत्वक्रीडार्थदेवतास्रष्टृत्ववचनादुक्तमहिम्नः [7]**'एवं वेदान्तपुरुषः प्रोक्तो नारायणात्मक'** इति

---

1 **एतैर्मुक्तं तु तत्क्षेत्रं मुक्ताविव तु संस्थितम्।**
सोमेन पाल्यमानं तु पुरुषेणेन्दुरूपिणा।। (व.पु.17.55)

2 **एवं व्यवस्थिते सोमे षोडशात्मन्यथाक्षरे।**
प्राग्वत्तत्र गुणोपेतं क्षेत्रमुत्थाय बभ्रम।। (व.पु.17.56)

3 **प्रागवस्थं शरीरन्तु दृष्ट्वा सर्वज्ञपालितम्।**
ताः क्षेत्रदेवताः सर्वा वैलक्ष्यं भावमास्थिताः।। (व.पु.17.57)

4 **तमेवं तुष्टुवुस्सर्वास्तं देवं परमेश्वरम्।**
स्वस्थानमाशिषुः सर्वांतदा नृपतिसत्तम।। (व.पु.17.58)

5 **स्थानभङ्गो न नः कार्यः स्वयं सृष्ट्वा प्रजापते।**
एवं स्तुतस्ततो देवस्तेषां तोषं परं ययौ।। (व.पु.17.63)

6 **उवाच चैतान् क्रीडार्थं भवतोत्पादिता मया।**
कृतकृत्यस्य चैकं तु भवद्भिर्मे प्रयोजनम्।। (व.पु.17.64)

7 **एवं वेदान्तपुरुषः प्रोक्तो नारायणात्मकः।**
स्वस्थाने देवताः सर्वा देवस्तु विरराम ह।। (व.पु.17.74)

भगवत्संबन्धित्ववचनाच्च। अनन्तरमष्टादशाध्यायप्रभृतिपञ्चत्रिंशाध्यायान्तेन ग्रन्थेन [1]**'कथमग्नेः समुत्पत्तिरश्विनोर्वा महामुने'** इत्यादिना क्षेत्रदेवतानां शरीरात् बहिर्मूर्तिसृष्टिः प्रतिपदादिति यस्तत्र तत्तद्देवत्यवृत्तितञ्चोक्तम्। तत्र सोमाख्येन देवेन मनसः शरीरान्तर्वर्तिदेवताया बहिर्विष्णुरूपेण सृष्टिस्तस्य पालनाधिकारतदपेक्षितसार्वज्ञ्यभूषणायुधविशेषद्वादशीतिथिदानं तद्वृत्तम्। तस्य नाभिपद्माद्ब्रह्मणस्संभवश्च त्रिंशेऽध्यायेऽभिहितः। इमानि तत्र वचनानि -

[2]**'योऽसौ नारायणो देवः परात्परतरो विभुः।**
तस्य चिन्ता समुत्पन्ना सृष्टिं प्रति नरोत्तम।।'
[3]**'सृष्टा चेयं मया सृष्टिः पालनीया मयैव ह।'**
[4]**'एवं चिन्तयतस्तस्य सत्याभिध्यायिनो नृप।'**
[5]**'प्राक्सृष्टिर्यन्मनो राजन् मूर्तिमत्त्वत्पुरो बभौ।**
पुरोभूतस्ततस्तस्मिन् देवो नारायणः स्वयम्।।
प्रविशन्तं ददर्शाथ त्रैलोक्यं तस्य देहतः।
ततः सस्मार भगवान् वरदानं पुरातनम्।।
अग्न्यादीनां[1] ततस्तुष्टः प्रादात्तस्य पुनर्वरम्।
सर्वज्ञः सर्वकर्ता त्वं सर्वलोकनमस्कृतः।।
[2]**त्रैलोक्यवसनाच्च त्वं भव विष्णुस्सनातनः।**

---

1 **कथमग्नेस्समुत्पत्तिरश्विनोर्वा महामुने।**
गौर्या गणपतेर्वापि नागानां वा गुहस्य च।। (व.पु.18.1)

2 व.पु.31.2

3 **सृष्टा चेयं मया सृष्टिः पालनीया मयैव ह।**
कर्मकाण्डन्त्वमूर्तेन कर्तुं नैवेह शक्यते।। (व.पु.31.3)

4 तस्मान्मूर्तिं सृजाम्येकां यया पाल्यमिदं जगत्।
एवं चिन्तयतस्तस्य सत्याभिध्यायिनो नृप।। (व.पु.31.4)

5 व.पु.31.5-8

देवानां सर्वकार्यञ्च कर्तव्यं ब्रह्मणस्तथा।।'

[3]'**सर्वज्ञत्वञ्च भवतु तव देव न संशयः।'**

[4]'**अविद्याविजयञ्चेमं शङ्खरूपेण धारय।**
अज्ञानच्छेदनार्थाय खड्गं तेऽस्तु सदा करे।।
कालचक्रमयं घोरं चक्रं तद्धारयाच्युत।
अधर्मराजघातार्थं गदां धारय केशव।।
मालेयं भूतमाला ते कर्णे तिष्ठतु सर्वदा।
श्रीवत्सकौस्तुभौ चेमौ चन्द्रादित्यछलेन ह' इत्यादि।

[5]'**तस्य सुप्तस्य जठरे नाभिपद्मं विनिःसृतम्'**

[6]'**कर्णिकायां तथा मेरुस्तन्मध्ये ब्रह्मणो भव'** इत्यादि च ।

अत्र बहिर्मूर्तिवरप्रदानस्मरणस्रष्टुत्वाद्युक्तेः प्रागुक्तस्सोमाख्यः परमेश्वरोऽयं नारायण इत्यवगम्यते। त्रयस्त्रिंशेऽध्याये ब्रह्मणो रुद्रसृष्टिरुद्रनामकरणादिकमुक्तम्[7]। विंशाध्याये

---

1 **वागादीनां ततस्तुष्टः प्रादात्तस्य पुनर्वरम्।**
सर्वज्ञः सर्वकर्ता त्वं सर्वलोकनमस्कृतः।। (व.पु.31.7)

2 **त्रैलोक्यप्रतिपालाच्च** भव विष्णुस्सनातनः।
देवानां सर्वकार्यञ्च कर्तव्यं ब्रह्मणस्तथा।। (व.पु.31.8)

3 सर्वज्ञत्वञ्च भवतु तव देव न संशयः।
एवमुक्त्वा ततो दे वः प्रकृतिस्थो बभूव ह।। व.पु.31.9

4 व.पु.31.14-16

5 व.पु.31.12

6 तस्य रूपस्य विस्तारं पातालतलसंस्थितम्।
कर्णिकायां तथा मेरुस्तन्मध्ये ब्रह्मणो भवः।। (व.पु.31.13)

7 व.पु.33.16-25:
नमो देवादिदेवाय त्रिनेत्राय महात्मने। रक्तपिङ्गलनेत्राय जटामुकुटधारिणे।।
भूतवेतालजुष्टाय महाभोगोपवीतिने। भीमाट्टहासवक्त्राय कपर्दिस्थाणवे नमः।।
पूष्णो दन्तविनाशाय भगनेत्रहने नमः। भविष्यवृषचिह्नाय महाभूतपतये नमः।।
भविष्यत्रिपुरान्ताय तथान्धकविनाशिने। कैलासवरवासाय करिकृत्तिनिवासिने।।
विकरालोर्ध्वकेशाय भैरवाय नमो नमः। अग्निज्वालाकरालाय शशिमौलिकृते नमः।।

काश्यपसन्तानोक्तेः आदित्यान्तर्भावेनेन्द्रसृष्टिरुक्त्वैवं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रसंप्रसूतिहेतुत्वं सोमाख्यस्य नारायणस्यात्रोक्तम्[1]। पञ्चत्रिंशे च –

[2]**'योऽसौ क्षेत्रज्ञसंज्ञो वै देहेऽस्मिन् पुरुषः परः।**

स एव सोमो मन्तव्यो देहिनां जीवसंज्ञित' इति परस्यैव पुरुषस्य सोमशब्दवाच्यत्वमुच्यते। न च जीवसंज्ञित इति वचनाज्जीव एवात्र सोम इत्युच्यत इति भ्रमितव्यम्। तत्र परः पुरुष इत्यनुपपत्तेः। क्षेत्रज्ञत्वस्य तु [3]**'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी'**त्यादिषु भगवति प्रसिद्धेः जीवसंज्ञितत्वस्य तदभिमानिसंकर्षणादिमूर्तिमत्वादि-संबन्धेन भगवति संभवात्। तथा च मोक्षधर्मे वचः -

[4]**'अहं हि जीवसंज्ञो वै मयि जीवस्समाहितः'**

भविष्यकृत्तकपालिव्रताय परमेष्ठिने । तथा दारुवनध्वंसकारिणे तिग्मशूलिने।।
कृतकङ्कणभोगीन्द्रनीलकण्ठत्रिशूलिने। प्रचण्डदण्डहस्ताय बडवाग्निमुखाय च।।
वेदान्तवेद्याय नमो यज्ञमूर्ते नमो नमः। दक्षयज्ञविनाशाय जगद्भयकराय च।।
विश्वेश्वराय देवाय शिवशम्भो भवाय च। कपर्दिने करालाय महादेवाय ते नमः।।
एवं देवैः स्तुतः शम्भुरुग्रधन्वा सनातनः। उवाच देवदेवोऽहं यत्करोमि तदुच्यते।।

1 व.पु.20.27-30:
नमस्ते निष्क्रिय निष्प्रपञ्च निराश्रय निरपेक्ष निरालम्ब।
निर्गुण निरालोक निराधार निर्मम निरालम्ब।।
ब्रह्म महाब्रह्म ब्राह्मणप्रिय पुरुष महापुरुष पुरुषोत्तम।
देव महादेव देवोत्तम स्थाणो स्थितिस्थापक ।।
भूत महाभूत भूताधिपते यक्ष महायक्ष यक्षाधिपते ।
गुह्य महागुह्य गुहाधिपते सौम्य महासौम्य सौम्याधिपते ।।
पक्षि महापक्षिपतये दैत्य महादैत्याधिपते ।
रुद्र महारुद्राधिपते विष्णो महाविष्णुपते ।
परमेश्वर नारायण प्रजापतये नमः ।।

2 व.पु.35.11

3 **क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत।**
क्षेत्रं क्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तत् ज्ञानं मतं मम।। (भ.गी.13.2)

4 **अहं हि जीवसंज्ञो वै मयि जीवस्समाहितः।**
नैवं ते बुद्धिरत्राभूत् दृष्टो जीवो मयेति वै।। (महा.मो.339.47)

[1]**'सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वत'** इति च।

तस्मात् सोमोऽत्र नारायणः। तथा वराहेऽष्टपञ्चाशे च कान्तिवृत्ताध्याये -

[2]**'बलदेवाय पादौ तु केशवाय तथार्चयेत्।**
एवमभ्यर्च्य मेधावी वैष्णवं रूपमुत्तमम्।।'

[3]**'परस्वरूपं सोमाख्यं विमलं तद्दिने हि यदि'**त्यादिना सोमाख्यस्य विष्णोर्व्रतम्।

[4]**'कान्तिमानपि लोकेषु सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ।**
त्वत्प्रसादात् सोमरूपिन् नारायण नमोऽस्तु त' इति तच्छब्दलिङ्ग-मात्रञ्चाभिधाय प्रसिद्धस्सोमोऽप्येतद्व्रताचरणतोषितसोमाख्यजनार्दनदत्ततदीयामृत-कलायोगादेव सोमत्वं प्राप्त इत्युक्तम्।

[5]**'आत्रेयेणापि सोमेन कृतमेतत्पुरा नृप।'**
तस्य व्रतान्ते संतुष्टः स्वयमेव जनार्दनः।।'
[6]**'यक्षाणां पवनायाशु अमृताख्यां कलां ददौ।**
तत्कलां सोमराजोऽसौ कर्तुमेतत् भवान्निशि।।'
[7]**'सोमत्वञ्चागमत् सोम ओषधीनां पतिर्बभा'**विति।

किंच [1]**'यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा' 'सा विद्युन्मती सर्ववर्णा पुरुषदेवत्ये'**ति सर्ववर्णत्वं श्रुतम्। तद्देवताभूतपुरुषस्य तद्वर्णत्वादुपचाराद्वाच्यम्। पूर्वमात्रात्रये ब्रह्मविष्णु-

---

1 प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठाः क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् ।
सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः ।। (महा.मो.344.18)

2 व.पु.57.4

3 **परन्तु रूपं सोमाख्यं विमलं तद्दिने हि यत्।**
तस्य देवस्य चार्घ्यं तु दद्यान्मन्त्रेण सुव्रत।। (व.पु.57.5)

4 व.पु.57.13

5 व.पु.57.15

6 व.पु.57.16

7 **सोमत्वञ्चागमत् सोमो द्वि जराजत्वमेव च ।**
द्वितीयामश्विनौ सोमभुजौ कीर्त्यौ तु तद्दिने ।। (व.पु.57.27)

रुद्रदेवत्यतया श्रुते रक्तकृष्णशुक्लत्वस्य तथात्वदर्शनात्। तच्चानेकवर्णत्वं पुरुषशब्दिते भगवतो नारायणस्य रूपो भारतादौ प्रसिद्धम्। तथा सभापर्वणि -

[2]**'अव्यक्तोऽव्यक्तलिङ्गस्थो य एष भगवान्प्रभुः।'**

[3]**'पुरा नारायणो देवः स्वयंभूः प्रपितामहः।**
सहस्रशीर्षः पुरुषो व्यक्तोऽनन्तः सनातनः।।
सहस्रास्यस्सहस्राक्षस्सहस्रचरणो विभुः।
सहस्रबाहुस्साहस्रो देवो नामसहस्रवान।।
सहस्रमकुटो देवो विश्वरूपो महाद्युतिः।
अनेकरूपो देवादिरव्यक्ताद्वै परे स्थित' इति।

अत्र पुरुषस्य पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्य नानारूपत्वमुक्तम्। मोक्षधर्मे च नारायणीये नारदस्तुत्यनन्तरम् -

[4]**'एवं स्तुतस्स भगवान् [5]<u>स्तवैर्गुह्यैश्च</u> नामभिः।**
तं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपधृक्।।'
किञ्चिच्चन्द्राद्विशुद्धात्मा किञ्चिच्चन्द्राद्विशेषवान्।
कृशानुवर्णः किञ्चिच्च किञ्चिद्धिष्ण्याकृतिः प्रभुः।।
शुकपत्रवर्णः किञ्चित् किञ्चित् स्फटिकसन्निभः।
नीलाञ्जनचयप्रख्यो जातरूपप्रभः क्वचित्।।'

[6]**'नीलवैदूर्यसदृश इन्द्रनीलनिभः क्वचित्।**

---

1 **यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा** लुप्तमकारः सोऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्मरुत एकर्षि रुचिरा भास्वती स्वभा। प्रथमा रक्ता ब्राह्मी ब्रह्मदेवत्या द्वितीया शुभा शुक्ला रौद्री रुद्रदेवत्या तृतीया कृष्णा विष्णुमती विष्णुदेवत्या चतुर्थी **विद्युन्मती सर्ववर्णा पुरुषदेवत्या**। (अ.शिखा.1)

2 ईश्वरस्योत्तमस्यैषां कर्मणां गहनां गतिम्।
अव्यक्तोऽव्यक्तलिङ्गस्थो य एष भगवान्प्रभुः।। (महा.सभा.अध्या.38.पुटः-893)

3 महा.सभा.अध्या.38, पुटः-893.

4 महा.मोक्ष.339.1-3

5 गुह्यैस्तथ्यैश्च - पाठभेदः।

6 महा.मोक्ष.339.5-6

क्वचिन्मयूरग्रीवाभो मुक्ताहारनिभः क्वचित्।।
एतान् बहुविधान् वर्णान् रूपैर्बिभ्रत्सनातनः।
सहस्रनयनः श्रीमान् शतशीर्षस्सहस्रपात्।।'
[1]**'सहस्रोदरबाहुश्च अव्यक्त इति च क्वचित् ।'**
[2]**'भगवन् विश्वदृक् सिंहः सर्वमूर्तिर्महान् प्रभु**'रित्याद्युक्त्वा
[3]**'मां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता भक्तास्तु ये मम।**
अहं हि पुरुषो ज्ञेयो निष्क्रियः पञ्चविंशकः।।'

'मां तु जानीहि ब्रह्मर्षे पुरुषं सर्वगं प्रभु'मिति पुरुषत्वञ्चोक्तम्। [4]**'नास्ति तस्मात् परतरं पुरुषाद्वै सनातना**'दिति। ततः परं च निषिद्धं यथाथर्वशिखायां **'स कारणं कारणाना**'मित्यादिना। किंच

[5]**'नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमम्।**
ऋते मामेकमीशानं पुरुषं लोकजीवन'मित्यथर्वशिखार्थः स्फुटमनुगतः।

तत्र [6]**ध्यायन्तेशान**'मिति शिखानिर्देशानुरोधेन ईशानमिति पुरुषदेवत्येत्येतदनुरोधेन पुरुष-मिति ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रा इति वाक्यार्थभूतेतरनश्वरत्वाभिप्रायेण 'नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गम'मित्युक्तम्। ततो -

---

1 **सहस्रोदरबाहुश्च अव्यक्त इति च क्वचित्।**
ओङ्कारमुद्गिरन्वक्त्रात् सावित्रीं च तदन्वयात्।। (महा.मोक्ष.339.7)

2 वर एष ममात्यन्तं दृष्टस्त्वं यत् सनातनः।
भगवन् विश्वदृक् सिंहः सर्वमूर्तिमहान् प्रभुः।। (महा.मोक्ष.339.17)

3 महा.मोक्ष.357.43

4 अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्क्रिये सम्प्रलीयते।
नास्ति तस्मात् परतरं पुरुषाद्वै सनातनात्।। (महा.मोक्ष.339.31)

5 नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमम्।
ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम्।। (महा.मोक्ष.339.32)

6 अ.शिखा.2

[1]**'हिरण्यगर्भो लोकादिश्चतुर्वक्त्रोऽनिरुक्तकः।**

ब्रह्मा सनातनो देवो मम बह्वर्थचिन्तक' इत्यादिना ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रा इति श्रुतिविवक्षितानां ब्रह्मादीनां सर्वेषां देवानामृषीणां पितृणां च तेन पुरुषेणेशितव्यत्वं प्रपञ्चितम्।

[2]**'प्रादुर्भावगतश्चाहं सर्वकार्येषु नित्यदा।**

अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मन्नियोज्यश्च सुतो यथे'त्यादिना ब्रह्मादिभिः सह विष्णोः प्रसूतिरवताररूपेत्यप्याविष्कृतम्।

[3]**'विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्थं सनातनम्।**

कपिलं प्राहुराचार्या साङ्ख्यनिश्चितनिश्चया' इति च। उमाशब्द-वाच्यतया प्रागुपपादितभगवद्बुद्धिशक्त्यभिमानिलक्ष्मीसहितस्याभिधानात्। [4]**'ततो भूयो जगत्सर्वं करिष्यामीह विद्यये'**ति वचनेन [5]**'ततो युगसहस्रान्ते संहरिष्ये जगत्पुनः।'** [6]**'कृत्वाऽऽत्मस्थानि भूतानि जङ्गमानि स्थिराणि चे'**ति तस्मिन्प्रलीनत्वेन कथितानां भूतादीनां संप्रसूतेः कथनात्। [7]**'सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतै'**रिति वाक्यार्थस्सोम-शब्दार्थश्चोपबृंहितः। एवमथर्वशिखास्थानैकार्थप्रत्यभिज्ञापनेन पुरुषसंज्ञकस्य नानावर्णत्व-कीर्तनात्। अथर्वशिखाप्रतिपाद्यो नानावर्णः पुरुषः पुरुषोत्तम इति पञ्चवक्त्रसदाशिवमूर्तौ प्रतिमुखम्। वर्णभेदमात्रान्नानावर्णत्वलिङ्गस्य अन्यस्यान्यथासिद्धिशङ्कावकाशः। यद्यपि वर्णानामविद्यमानानामेव प्रणवे उपास्यत्वमात्रमुच्यते, न तु पुरुषस्य तद्वर्णत्वम्। अथापि

---

1 महा.मोक्ष.339.50

2 महा.मोक्ष.357.65

3 महा.मोक्ष.357.68

4 **ततो भूयो जगत्सर्वं करिष्यामीह विद्यया।**
अस्मिन् मूर्तिश्चतुर्थी या सासृजच्छेषमव्ययम्।। (महा.मोक्ष.339.72)

5 एषोऽहं व्यक्तिमाश्रित्य तिष्ठामि दिवि शाश्वतः।
ततो युगसहस्रान्ते संहरिष्ये जगत् पुनः।। (महा.मो.339.70)

6 **कृत्वाऽऽत्मस्थानि भूतानि स्थावराणि चराणि च।**
एकाकी विद्यया सार्धं विहरिष्ये जगत् पुनः।। (महा.मो.339.71)

7 अ.शिखा.2

पीता कृष्णा शुक्लेति तत्तद्देवतारूपाणामेव ध्यानविधानादिह नानावर्णत्वस्य पुरुषधर्मत्वमवगम्यते। एतेनोपक्रमस्थाभ्यामपि पुरुषश्रुतिसर्ववर्णत्वलिङ्गाभ्यां न विष्णुपरतासिद्धिः। उपसंहारस्थानामपीशानशम्भुशिवशब्दानां भूयस्त्वेन महाप्राणतया अल्पबलोपक्रमबाधादिति निरस्तम्। सोमसंवर्तकशब्दयोरप्युपक्रमगतयोः विष्ण्वाख्यत्वोपपादनेन भूयोऽल्पत्वविशेषाभावात्। ईशानादिशब्दानामपि भगवन्नामत्वाच्च। [1]**'ईशानः प्राणदः प्राणः'** [2]**'स्वयंभूश्शम्भुरादित्यः'** [3]**'सर्वश्शर्वश्शिवस्थाणुः'** [4]**'संक्षेप्ताक्षेमकृच्छिव'** इति सहस्रनामसु पाठात्। यत्तु 'यानि नामानि गौणानी'त्युपक्रमे गौणत्वाभिधानात्। क्रतुपरत्वेनादिशब्दवद्गौणवृत्त्या नामत्वमीशानादिशब्दानामिति तन्न, तत्र वासुदेवजनार्दनादिशब्दानामपि पाठात्। न च शिवरुद्रादिगौणनामभूम्ना गौणव्यपदेश इति वाच्यम्। रूढानां यौगिकानां च बाहुल्येन गौणत्वाभिमतशिवादि शब्दबाहुल्यासिद्धेर्भूम्नोपचारयोगात्। किंच मोक्षधर्मे नारायणीये -

[5]**'अस्तौषीद्वैदिकैः व्यासः सशिष्यो मधुसूदनम्।**
नामभिर्विविधैरेषां निरुक्तं भगवन् मम।।'

[6]**'वक्तुमर्हति शिश्रूषोः प्रजापतिपतेर्हर'** इति जनमेजयेन पृष्टेन वैशम्पायनेन [7]**'शृणु राजन् यथाऽऽचष्ट फाल्गुनस्य हरिः प्रभुः। प्रसन्नात्माऽऽत्मनो नाम्नां निरुक्तं गुणकर्मज'**मित्यादिना नामनिरुक्तविषयः कृष्णार्जुनसंवादोऽवतारितः। तत्र गुणनिमित्तकं च गुणकर्मजमिति क्रियानिमित्तकञ्च शब्देनोक्तम्। अनन्तरं च -

---

1 महा.आनु.149.21

2 महा.आनु.149.28

3 महा.आनु.149.27

4 महा.आनु.149.77

5 **अस्तौषीत् यैरिमं व्यासः सशिष्यो मधुसूदनम्।**
नामभिर्विविधैरेषां निरुक्तं भगवन् मम।। (महा.मोक्ष.341.1)

6 **वक्तुमर्हसि शुश्रूषोः प्रजापतिपतेर्हरेः।**
श्रुत्वा भवेयं यत्पूतः शरश्चन्द्र इवामलः।। (महा.मोक्ष.341.2)

7 महा.मोक्ष.350.3

[1]'**ऋग्वेदेऽथ यजुर्वेदे सामवेदे तथैव च।**
पुराणे सोपनिषदे तथैव ज्यौतिषेऽर्जुन।।'
[2]'**साङ्ख्ये च योगशास्त्रे च आयुर्वेदे तथैव च।**
बहूनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः।।'
गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानिचित्।

निरुक्तं कर्मजानाञ्च शृणुष्व प्रयतोऽनघे'त्यादिनार्जुनं प्रति भगवतो वचनमुपन्यस्तम्। तत्र गुणकर्मजमिति पूर्वोक्तयोर्गुणजमिति स्थाने गौणमिति निर्दिष्टम्। कर्मजशब्दस्तु पूर्ववदेव निर्दिष्टः। अतः स्थानप्रमाणात् कर्मजशब्दसमभिव्याहाराच्च गुणकृतं तत्र विवक्षितम्। अग्रे गौणत्वाभिमतशिवरुद्रादिशब्दानामकथनाच्च नारान्तरायजनजगद्वासनभूतप्रवेशचिदचिन्नियमनादिक्रियानिमित्तकानां नारायणवासुदेवविष्णुसत्यादिशब्दानामजननाक्षयत्वश्यामवर्णादिगुणनिमित्तानामजाधोक्षजहर्यादिनामुमेव चाग्रे निरुक्तोपदेशदर्शनाच्च अमुख्ये निरुक्त्यसंभवाच्च। एवञ्च,

[3]'**यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः।**
ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये'

इति सहस्रनामोपक्रमे [4]'**बहूनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः**' [5]'**गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानिचि**'दिति नारायणीयवचनार्थसारूप्यात् तत्रत्यगौणशब्दसमानार्थत्वमुचितम्। नारायणीये कर्मजानामिति पृथक्ग्रहणं **गोबलीवर्दन्यायेन**[6]

---

1 **ऋग्वेदे स यजुर्वेदे तथैवाथर्वसामसु।**
पुराणे सोपनिषदे तथैव ज्यौतिषेऽर्जुन।। (महा.मोक्ष.341.8)

2 महा.मोक्ष.341.9-10

3 महा.आनु.149.13

4 महा.मोक्ष.341.9

5 महा.मोक्ष.341.10

6 **गोबलीवर्दन्यायः** - लौकिकन्यायविशेषः। (गामानय बलीवर्दं चानय इति हि न्यायकारः) तदुक्तं श्रुतप्रकाशिकाचार्यैः-उपात्तविशेषव्यतिरिक्तविषये सामान्यशब्दस्य विरोधपरिहाराय संकोचोत्सर्गापवाद न्यायः, अविरोधेऽपि वैयर्थ्यपरिहाराय संकोचश्चेत् गोबलीवर्दन्यायः उपात्तविशेष विषये तस्य संकोचः सामान्यविशेषन्यायः इति भिदा इति।

द्रष्टव्यम्। वैशेषिकाद्यभिमतस्य गुणस्यात्राग्रहणात्। अथवा गुणशब्दः क्रियाव्यतिरिक्तपरः। सहस्रनामादौ 'गौणानी'त्येतत् कर्मजानामप्युपलक्षणम्। [1]**'ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सर्वे संप्रसूयन्त'** इत्यत्र विष्णोः प्रसूत्यभिधानमङ्गीकृत्य अवताररूपत्वात् प्रसूतेः तुरीयत्वमविरुद्धमित्युक्तम्। वाक्यतात्पर्यपर्यालोचनायां भगवतः प्रसूतिरेव न प्रतिपाद्यते। तथाहि ध्यानध्यात्रभिमानिदेवताप्रश्नोत्तरयोः सर्वकरणानि च मनसि संप्रतिष्ठाप्य [2]**'ध्यानं विष्णुर्मनसि सहकरणैस्संप्रतिष्ठाप्य ध्याता रुद्र'** इति ध्यानमात्रस्य ध्यातृमात्रस्य च विष्णुरुद्रदेवता एकत्वव्यावृत्तये करणनियमनं विशेषणमुक्तम्। तद्विशिष्टस्यैव मोक्षोपयोगित्वात् तादृशस्यैव तद्देवताकत्वाच्च। तदेव विशेषणं विहितम्। [3]**'प्राणं मनसि सहकरणैः नादान्ते परमात्मनि संप्रतिष्ठाप्य ध्यायीते'**ति। [4]**'कश्च ध्येय'** इति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमुक्तं [5]**'ईशानं प्रध्यायितव्य'**मिति। 'कश्च ध्येय' इति प्रश्नसारूप्यात् पूर्वप्रश्नोत्तरवत् न तु ध्यायीतेशानमितिनोत्तरश्च वैरूप्यात्। ईशान इति पुंलिङ्गनिर्देशे कृतदेवतान्तरस्य बुद्धौ विपरिवृत्त्या परमात्मबुद्धिप्रतिबन्धो भवितेति नपुंसकनिर्देशः कृतः ईशितव्यानिर्देशात् सर्वेशानं वस्तु ध्यातव्यमित्यर्थः। प्रधानेषु प्राधान्यमुपास्यस्य वक्तुं ब्रह्मादीनां प्राधान्यमाह - सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रा इति। इदं प्रमाणसिद्धं सर्वं विष्णुब्रह्मरुद्रेन्द्राः निर्वाह्यनिर्वाहकभावात् सामानाधिकरण्यं 'ते सर्वे संप्रसूयन्ते' इति

'गाम् आनय बलीवर्दं चानय' इत्यत्र बलीवर्दस्यापि स्त्रीपुंससाधारण गोत्वेनैव ग्रहणसंभवे बलीवर्दं चानय इति वाक्यस्य अविरोधेऽपि वैयर्थ्यपरिहाराय बलीवर्दव्यतिरिक्ता एव गौरानीयते। स्त्रीव्यक्तावेव गोशब्दप्रसिद्धेः दुर्दम्यत्वज्ञापनपरत्वेन च बलीवर्दपदं सफलमिति भावः।। (वि.को.4, पृ.380)

1 अ.शि.2

2 अ.शि.2

3 अ.शि.2

4 पिप्पलादोऽङ्गिराः सनत्कुमारश्चाथर्वाणं भगवन्तं पप्रच्छ भगवन्किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यं किं तद्ध्यानं को वा ध्याता **कश्चिदध्येय** इति। अथैभ्योऽथर्वा प्रत्युवाच - ओमित्येतदक्षरमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यमोमित्येतदक्षरस्य पादाश्चत्वारो देवाश्चत्वारो वेदाश्चतुष्पादेतदक्षरं ब्रह्म। (अ.शिखा.1)

4 अ.शि.2

वाक्यान्तरम्। एवं सति हि तच्छब्दस्य प्रयोजनलाभः। एष भगवतः प्रसूत्यभावं भावं विवक्षन् तद्वत् तेषु तदन्यस्यापि कस्यचित् तदाशङ्का मा भूदिति सर्व इत्युक्तम्। एवं सत्येव ह्यस्य प्रयोजनलाभः।

न च सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रा इत्युत्तराशिद्वयपरामर्शितया 'ते सर्वे' इत्यस्य प्रयोजनलाभः। चकाराभावेन 'ते सर्व' इति समुदायपरामर्शस्यापेक्षितत्वादिति वाच्यम्। नपुंसकशेषापत्तेः 'ते' इति पुल्लिङ्गायोगात्। इन्द्रियादिसहपाठात् तत्तुल्यपरायत्ता प्रसूति-ब्रह्मादेरिति स्वरसतोऽवगम्यते। भगवतः प्रसूतिं निषेधति न कारणं कारणानां धाता ध्यातेति कारणानां त्रयाणां मध्ये कारणं ध्याता धाता न प्रसूयते इति विपरिणामेनानुषङ्गः। विपरिणामः परपक्षेऽपि समानः। कारणं ध्याता इति कारणावस्थायां ध्यातृत्वेन प्रसिद्ध इत्यवगम्यते। तथा प्रसिद्धश्च 'भगवानेव नारायणो-ऽकामयत' 'सोऽन्यं कामं मनसा ध्यायीत' इति धातृशब्दश्चाणोरणीयानित्यादौ भगवत्परतया शङ्खलिखितोपबृंहिते प्रसिद्धः। सहस्रनामसु च '**अनादिनिधनो धाते**'ति पाठात् भगवन्नामभूतः। यद्वा कारणानां कारणमिति शेषे षष्ठी। अर्थात्तु निर्धारणलाभः। उपबृंहिता चेयं श्रुतिस्संभवपर्वणि –

[1]'**अनादिनिधनो देवः स कर्ता जगतः प्रभुः।**
अव्यक्तमक्षरं ब्रह्म प्रधानं त्रिगुणात्मकम्।।
आत्मानमव्ययं चैव प्रकृतिं प्रभवं प्रभुम्।
पुरुषं विश्वकर्माणं सत्वयोगं ध्रुवाक्षरम्।।
अनन्तमचलं मेरुं हंसं नारायणं परम्।
धातारमजरन्नित्यं यमाहुः परमव्यय' मिति।

तत्र '**अव्यक्तमक्षर**'मित्यारभ्य '**आहु**'रित्यन्तेन तत्तत्पदचिह्नितोपनिषदामुपबृंहणं कृतम्। '**नादान्ते**'[1] संप्रतिष्ठाप्येत्येतत्तस्मिन् रमापतौ प्राणञ्चित्तञ्चानीय कारणे विशुद्धचेतसा

---
1 महा.आदि.63.100-102

'पश्य नादान्ते पुरुषोत्तम'मिति योगयाज्ञवल्क्यवचनेनोपबृंहितम्। यद्वा नात्र विपरिणामः कार्यः। नापि धातृशब्दस्य प्रसिद्धार्थभङ्गः। धाता चतुर्मुखः ध्याता रुद्रश्च कारणानां न कारणमित्यर्थः। विष्णुरेव कारणमिति भावः, ध्याता रुद्र इति प्रागभिधानात्। अत्र ध्यातृ-देवता रुद्रो ध्यातेत्यभिधीयते। यद्वा नात्र कस्याप्युत्पत्तिः प्रतिपाद्यते। संप्रसूयत इति हि 'षू प्रेरण' इति धातोः कर्मणि लकारे रूपम्। न तु 'षूञ् प्राणिप्रसव' इत्यस्य षूञ् प्राणि-गर्भविमोचन इत्यस्य वा। तस्य प्राणिविषतया सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूतैरित्यत्रा-नुषङ्गेणाप्यन्वयायोगात् जायन्त इत्यध्याहारापातात् [2]**'ईशानं प्रध्यासितव्य'**मिति पूर्व-वाक्ये असंकोचलब्धसर्वेश्वरत्वस्य साक्षादुपपादकतया प्रेरणार्थकस्यैव धातोरत्र ग्राह्यत्वाच्च। परमकारणभूतो ध्याता धाता तु न केनचित् प्रेर्यत इति न कारणमिति वाक्यस्यार्थः। 'कारणं तु ध्येय' इति तु ध्यातव्यस्य हृदयाधिकरणविधिः। तत्र श्रुत्यन्तरसिद्धं कारणत्वं सर्वेश्वरत्वोपपादनार्थमनूद्यते। तच्चेशानमित्यत्रैवासंकोचादेव सिद्धम्। सर्वापेक्षमपरिच्छिन्नैश्वर्यमुपपादयति। [3]**'सर्वैश्वर्यसंपन्न'**मित्यत्र सर्वञ्च तदैश्वर्यञ्चेति कर्मधारयः। न तु सर्वेश्वरशब्दाच्छष्ठीसमासात् ष्यञ्, आदिवृद्धि-प्रसङ्गादनेन सर्वप्रकारमीशनं विवक्षितम्। अस्ति च नियमने प्रकारभेदः। यथा अन्तः प्रविश्य नियमनम्, राजादिवत् बहिर्नियमनं धारणप्रवर्तनादिविषयञ्च सद्वारकमद्वारकञ्च। इदं च सर्वप्रकारमैश्वर्यन्न कतिपयविषयमित्युच्यते सर्वेश्वर इति। एवञ्च सर्वैश्वर्यसंपन्नसर्वेश्वरशब्दयोरैकार्थ्यभ्रमात् सर्वेश्वरशब्दे तच्छब्दवाच्यत्वलक्षणमाश्रित्य पौनरुक्त्यपरिहारः केनचित् कृतो निरस्तः। वस्तुवृत्तमुक्तं तथार्थेऽपि सिद्धान्तेऽपि न दोषः। सर्वेश्वरशब्दस्य रुद्रे रूढ्यसिद्धेः। इहैव कल्पनायां भगवत्येवास्तु। अस्मिन् पक्षे कारणस्यैव नियन्तृत्वेन कारणत्वोक्त्या नियन्तृत्वस्यापि सिद्ध्या पूर्वोदाहृतोप-बृंहणोपपत्तिः। श्रुतौ नियमनोक्त्यार्थसिद्धकारणत्वोपबृंहणं वा। अत्र च 'सर्वाणि

---

[1] प्रणवः सर्वान्प्राणान्प्रणामयति नामयति चैतस्मात्प्रणवश्चतुर्धाऽवस्थित इति वेददेवयोः निर्धेयाश्चेति संधर्ता सर्वेभ्यो दुःखभयेभ्यः संतारयति तारणात्तानि सर्वाणीति विष्णुः सर्वाञ्जयति ब्रह्माऽबृहत्सर्व-कारणानि संप्रतिष्ठाप्य ध्यानाद्विष्णुर्मनसि **नादान्ते परमात्मनि** स्थाप्य **ध्येयमीशानं प्रध्यायन्तीशा** वा सर्वमिदं प्रयुक्तम्। ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्राः संप्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूतानि करणं **सर्वमैश्वर्यं संपन्नं** शिवमाकाशं मध्ये ध्रुवस्थम्। (अ.शिखा.2)

[2] अ.शिखा.2

[3] अ.शिखा.2

चेन्द्रियाणी'ति पृथगिन्द्रियग्रहणमिन्द्रियप्रेरणरुपं हृषीकेशशब्दार्थं नारायणत्वलिङ्ग-मुपस्थापयितुं पूर्वस्मिन् पक्षे संप्रसूयन्त इत्युत्पत्तिर्लक्ष्यते।

यद्वा 'कारणं तु ध्येय' इति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरम्। उपोद्घातरीत्या तदुपपादनाय 'ईशानं प्रद्ध्यायितव्य'मिति सर्वेशितुरेव मोक्षप्रदानसामर्थ्यात् तस्यैवोपास्यत्वं युक्तमिति भावः। किंच [1]**'कश्च ध्येय'** इत्युपक्रमादिह कारणविशेषविधानादर्शनाच्च ध्येयविशेष-विधिपरमेवेदम् प्रकरणम्। तत्र श्रुत्यन्तरसिद्धकारणत्वस्यैवायमनुवादः।

ननु 'संप्रसूयन्त' इत्युक्तेः कारणं किमित्यपेक्षायां समभिव्याहृतस्येशानस्य कारणत्वमवगम्यत इति चेन्न। ब्रह्मादीनां प्रसूतिमत्त्वेनापकर्षस्य कारणस्य तद्राहित्येनो-त्कर्षस्य च प्रतिपिपादयिषिततया कारणप्रतिपादनतात्पर्ये हेतोरदर्शनात्। अत्र श्रुत्यन्तर-सिद्धकारणत्वानुवादं एवायम्। न च वाक्यतात्पर्याभावेति जन्यत्वेनानुमानात् सिद्धं कारणमनूद्यत इति वाच्यम्। श्रुतिसिद्धार्थानुवादे संभवति तदयोगात्। कर्मणापि प्रसवोपपत्तेरप्रयोजकं कथमपेक्ष्येत। तस्मात् सुबालोपनिषदादिप्रसिद्धजगत्कारणत्वस्यैवाय-मनुवादः। तत्र च भगवत एव जगत्कारणत्वं सुप्रसिद्धम्। तत्र कार्येषु भगवतः स्थिति-प्रतिपादकपर्यायेषु त्रिमूर्तिषु स्थितिश्रवणात् तत्कारणत्वमपि विवक्षितम्। मैत्रेयोपनिषदि [2]**'स वातिसूक्ष्मोऽग्राह्योऽदृश्यः पुरुषसंज्ञ'** इत्युपक्रम्य तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवः ब्रह्मा विष्णुरुद्र इति [3]**'स वा एष एक त्रिधा भूतोऽष्टधाभूत'** इति च त्रिमूर्ति-कारणत्वमुपदिश्यते। अग्र्या अग्रे भावः। ननु श्वेताश्वतरे -

[4]**'यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न चासच्छिव एव केवलः।**

---

1 पिप्पलादोऽङ्गिराः सनत्कुमारश्चाथर्वाणं भगवन्तं पप्रच्छ भगवन्किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यं किं तद्ध्यानं को वा ध्याता **कश्च ध्येय** इति। (अ.शिखा.1)

2 **स वातिसूक्ष्मोऽग्राह्योऽदृश्यः पुरुषसंज्ञो**ऽबुद्धिपूर्वमिहैवावर्ततेऽशेनेति सुप्तस्येवाबुद्धिपूर्वं विबोध एवमिति। (मै.उ.2.5)

3 अथ यो ह खलु वावास्य तामसोंऽशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योऽयं ब्रह्माऽथ यो ह खलु वावास्य सात्विकोंऽशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योऽयं विष्णुः **स वा एष एकस्त्रिधा भूतोऽष्टधैकादशधा द्वादशधा परिमितधा वोद्भूतः** उद्भूतत्वाद्भूतं भूतेषु चरति प्रविष्टः स भूतानामधिपतिर्बभूव इत्यसावात्माऽन्तर्बहिश्चान्तर्बहिश्च।। (मै.उ.5.2)

4 श्वे.उ.4.18

तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी'ति रुद्रस्य कारणत्वावगमात् तदनुवादेन ध्यानविधिः किं न स्यादिति चेन्न। यदेति तस्याप्यनुवादरूपतया [1]'**एको ह वै नारायण आसी**'दित्यादि श्रुत्यन्तरसापेक्षत्वात्। न च तत्राप्यनुवादशङ्का। तथा हि [2]'**सदेव सोम्येदमग्र आसी**'दिति विहितकारणानुवादेन '**ब्रह्म वा इद**'मिति ब्रह्मत्वं विहितम्। एकमासीदित्यनुवादः। ब्रह्मेति विधिः। तथा [3]'**आत्मा वा इदमग्र आसी**'दित्यात्मत्वं विहितम्। पूर्ववदनुवादः। एवं [4]'**एको ह वै नारायण आसी**'दित्यत्रापि 'एको ह व आसीत्' इत्यनुवादः। नारायण इति विधिः। अनुवादत्वेऽपि [5]'**नारायणाद्ब्रह्मा जायत**' इत्यादिवाक्यापेक्षया भगवच्छ्रुतिमद्भिरपि वाक्यैरनुवाद इति स्यात्। अतो [6]'**यदाऽतम**' इत्यत्र न रुद्रस्य कारणविधिः। किन्तु भगवत्कारणत्वानुवाद एव।

ननु 'यदाऽतमस्तत्तदा शिव' इति रुद्रकारणत्वविधिरस्त्विति चेन्न। 'तन्न दिवा न रात्रि'रिति श्रवणेन दिवादिनिषेधस्यापि विधित्वप्रसङ्गान्न चेष्टापत्तिः। तमस्सर्वदा विद्यमानत्वेन सर्वदैव दिवादिनिषेधप्रसङ्गात् तम एवेति। साधारणत्वविवक्षायां कथं निषेधस्य विधित्वम्। 'तच्छिव एवे'त्यन्वये व्यवहितान्वयः। किं च एवकारोपहतविधिशक्तित्वादपि न शिवशब्दो विधायकः। अत एव षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादित्यत्र न षड्विंशतिविधिरित्युक्तम्।

---

1 एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नापो नाग्नीषोमौ नेमे द्यावापृथिवी न नक्षत्राणि न सूर्यो न चन्द्रमाः। (महो.उ.1)

2 **सदेव सोम्येदमग्र आसी**देकमेवाद्वितीयम्। तद्धैक आहुः। असदेवेदमग्र आसीदेकमेव अद्वितीयम् तस्मादसतः सज्जायत। (छा.उ.6.2.1)

3 **आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी**न्नान्यत्किंचन मिषत् स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति। (ऐ.उ.1.1)

4 महो.उ.1

5 ना.अ.शि.1.1

6 **यदाऽतमस्तन्न दिवा** न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः।
तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी।। (श्वे.उ.4.18)

अश्वमेधे श्रूयते – 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो वंक्रीश्वरस्य स्वधितिस्समेती'ति अध्रिगुप्रैषमन्त्रः। स च वंक्रीयत्ता प्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गात्। तत् प्रकृतौ दैक्षे श्रुतस्य वंक्रीयत्ता प्रकाशनकार्यस्य षड्विँशतिरस्य वंक्रियत इत्यस्याध्रिगुप्रैषगतस्य मन्त्रस्य कार्ये वर्तते। तत्राश्वमधिकृत्येदं श्रूयते न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्। षड्विँशतिरित्येव ब्रूयादिति तत्र संशयः। किमयं वैशेषिकमन्त्रे च चतुस्त्रिंशत्पद प्रतिषेधः उत चतुस्त्रिंशन्मन्त्रस्य वैशेषिकस्य प्रतिषेधः। पूर्वपक्षे प्राकृतस्य षड्विंशतिमन्त्रस्याश्वे निवृत्तिः। सिद्धान्ते तु प्रवृत्तिः। तत्र मन्त्रप्रतिषेधे चतुस्त्रिंशत्पदस्य मन्त्रे लक्षणाविकल्पश्च स्यात्। लिङ्ग-कल्पितश्रुतिप्रापितस्य प्रतिषेद्ध्यतया श्रुतिविहितप्रतिषिद्धत्वात्। तस्मात् पदप्रतिषेध इति प्राप्त उच्यते। पदप्रतिषेधमन्त्रस्य न्यूनता यथा प्रकृतिसंख्याया अनभिधानात्। षड्विँशति-पदेन पूरणे अयथार्थाभिधानम्। अश्वंवंक्रीणामधिकसंख्यत्वात्। चतुस्त्रिंशत्पदप्रतिषेधेऽपि षड्विंशतिपदाप्राप्तेस्तस्यापि विधेयत्वे वाक्यभेद एवकारोपहतविधिशक्तित्वाद्विध्य-संभवश्च। तस्मान्मन्त्रप्रतिषेधः। तथा सति चोदकस्य निर्बाधतया तत्प्राप्तषड्विंशति-मन्त्रानुवादसंभवाद्वाक्यभेदाद्यभावः। लक्षणात् वाक्यभेदादिपरिहारलाभान्न दुष्यति। वस्तुत-स्सापि नास्ति। तेन चतुस्त्रिंशदिति शब्देनैवाद्यर्थेन तदादि मन्त्रोपस्थापनात्।

ननु चतुस्त्रिंशदिति पदस्थाने षड्विंशतिशब्दं ब्रूयादिति वाक्यद्वयार्थः। एवञ्च न वाक्यभेदः। नाप्ययथार्थाभिधानं वचनादेन्द्रीन्यायेनाभिधानसंभवादिति चेत् तथाप्येवकारो बद्धेन विधित्वायोगात् तदयमर्थः '**यदा तत्तमः तमः परे देव एकीभवती**'त्यविभक्तावस्थं तमः न दिवादि च समस्तकार्यविधुरो भगवानेव तत् तदा अक्षरमिति भगवतः स्वरूपतो विकाराभावो विधीयते। अत्र च शिवशब्देन भगवन्निर्देशः सर्वशून्यत्वेऽपि मङ्गल-रूपत्वं व्यञ्जयितुम्।

ननु यदा शिवस्तदाऽक्षरमित्युक्ते शिवाक्षरस्य भेदोऽवगम्यते। यथा 'यदा देवदत्तस्तदा कौण्डिन्य' इत्युक्ते देवदत्तात् कौण्डिन्य इत्यस्य भेद इति विषमो दृष्टान्तः। तत्र न्यायनिबन्धनत्वात् भेदप्रतीतेः। न चोभयत्राप्यभेदबोधकशब्दोऽस्ति भेदबोधको वा। किन्तु दृष्टान्ते भेदप्रतीतिर्न्यायात्। न्यायान्तरादभेदप्रतीतिर्दार्ष्टान्तिके कौण्डिण्यदेवदत्तयोरभेदे 'कौण्डिन्यो देवदत्त आस्त' इति प्रयुज्येत। न तु कौण्डिण्यकाललक्षणतया देवदत्त इति न्यायानुसन्धानादेव भेदप्रतीतिः। इह तूद्देश्यविधेयभावस्य विवक्षितत्वादेव निर्देशः। तत्र तूद्देश्यविधेयभावविवक्षायामपि धर्म्येव

विधेयतया हठादन्वेति[1]। इह तु प्रलयकाले सर्वं वस्तु निषिध्य तमः परे देव एकीभवतीति ब्रह्मणो विभक्तावस्थतमसश्चावस्थानावगमान्न धर्मिविधानसंभव इति धर्मिविधाने परिशिष्टेऽक्षरणस्वभावे तमस्यक्षरविधानासंभवात् प्रलयकालत्वादेव तदानींतनक्षरणासंभवेन तच्छङ्काविरहात् उपादानत्वोक्त्या शिवेऽक्षरणशङ्कायास्सत्त्वादव्यवधानाच्च तत्रैवाक्षरविधिरिति न्यायान्तरेणाभेदप्रतीतिरिति। अस्तु वा शिवशब्दस्यैव विधायकत्वम्, अथापि शिवशब्देन भगवत एव कारणतया विधिः स्यात् नारायणकारणत्वविध्यनुसारात्।

न च वैपरीत्यं शङ्क्यम्। शिवादिशब्दानां भगवदभिधानत्वाद्रूढ्यन्तरनिमज्जनसाम्यान्यतरवद्रूढिमत्त्वाद्भगवति दृष्टप्रयोगत्वाच्च। न चैवं नारायणादिशब्दाः। स्मार्तयोगो हि न रुद्रे निश्चितः। भगवदभिधानत्वं तावत् वामने -

[2]'**न तु नारायणादीनां नाम्नामन्यत्र संभवः।**

अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुरेक एव प्रकीर्तित' इति भगवतैव स्वनामप्रदानं च प्रागुपवर्णितम्। हरिवंशे कैलासयात्रायां रुद्रकृतभगवत्स्तोत्रे रुद्रनामदर्शनेन परिसरवर्तिनां विचिकित्सानिराकरणार्थमुक्तम् -

[3]'**नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च।**

तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणे'ति ।

लोक्यतेऽनेनेति लोकः प्रमाणम्। यानि त्वदभिधायकतया प्रमाणसिद्धानि परत्वगमकानि च भवन्ति तान्येव मम नामानि। तानि च ईश्वरमहेश्वरपरमेश्वरमहादेवशिवादीनि। अत्र भगवन्नामत्वरूपविशेषणद्वयविशिष्टेतरव्यवच्छेदकेनावधारणेन नोभयविशेषणविधुरं व्यावर्त्यते। 'उग्रो भस्मधरो नग्नः कपालीति शिवस्य वे'ति वचनविरोधात्। एवं चैकैकविशेषणयुक्तस्य व्यवच्छेद्यत्वे वाच्ये महत्त्वाविशेषितं त्वदीयन्नाम मम नास्तीत्येवं केवलभगवदीयत्वविशेषणवतो व्यवच्छेदे तेन प्राकरणिकभगवत्प्रशंसाया असिद्धेः अवतारिकोक्तविचिकित्सानिरासे तस्याहेतुत्वात् व्यवच्छेदस्यैव श्लोके प्रधानप्रतिपाद्यतया स्वनामसु केषांचिद्भगवत्संबन्धेन प्रतिपादनमात्रे तात्पर्यासिद्धेश्च केवलमहत्त्वविशेषणवतो व्यवच्छेदात् मदीयमहानामसु त्वदनभिधायकं किमपि नाम नास्तीत्यर्थः।

---

1 बाधादन्वेति - इति पाठभेदः।

2 वा.पु.

3 ह.पु.3.88.61

ननु 'यानि तव नामानि यानि च महान्ति' एतान्युभयविधान्येव मम नामानीत्यर्थः किं न स्यात्। यच्छब्दान्तरं मन्नामानीति पदान्तरयोरध्याहारान्न स्यात्। 'मानसारश्चन्द्रसंज्ञ' इतिवत् भगवन्नाम्नां कार्त्स्न्येन रुद्रनामत्वविधानं किं न स्यात्। विधिशक्त्याकर्ष-प्रकरणाध्याहारचलनैर्न स्यात्। एवकारेण हि विधिशक्तिराकृष्टा व्यवच्छेदरूपविषयानीति प्रकरणञ्च भगवत्परत्वपरम्। त्वदीयान्यपि मम महान्त्यपि ममेत्यत्राध्याहार उक्त एव। नामान्येवेत्यन्वये स्थानचलनम्। एवमनेन वचनेन रुद्रेणैव शिवादिनाम्नां भगवदीयत्वं समर्थितम्। केचिच्छब्दाः सामान्यरूढिनिमग्नविशेषरूढिशक्तयः तत्समरूढि यो वा। यथा शिवपुरुषादि शब्दाः। केचिद्योगः निमग्नरूढिशक्तयः। यथा महेश्वरमहापुरुषपरमेश्वरपरम-पुरुषमहादेवादिशब्दाः। केचिद्रूढिनिमग्नयोगशक्तयः। यथा नारायणविष्णुवासुदेवादयः। तत्र द्विविधा अपि शिवपुरुषमहेश्वरमहापुरुषादिशब्दाः न रुद्रविष्णुव्यावर्तकाः। नारायणादि-शब्दास्तु व्यावर्तका एव।

ननु शिवशब्दः शक्तिद्वयानुग्रहाय रुद्रपर एवेति कथं तस्यानिर्धारकतेति, चेन्न। एकवृत्त्यनुग्रहस्यैवौत्सर्गिकतायाः स्थापनात्। किंच शिवशब्दे रूढिद्वयानुग्रहे नारायणशब्दे लक्षणा स्यात्। शिवशब्दे विशेषरूढिं परित्यज्य सामान्यरूढिमात्राङ्गीकारे न कुत्रापि लक्षणेति विशेषरूढिर्नानुग्राह्या। अपि च बर्हिराज्यनयात् न विशेषरूढिश्शिवशब्दस्य तत्संज्ञकत्वप्रमाणबलाद्विशेषरूढिस्वीकारः पुरुषशब्द इति प्रागेवोक्तम्। एतेन ईशादिशब्देषु यौगिकेष्वपि वृत्तिद्वयानुग्रहो निरस्तः। नारायणशब्दे लक्षणाप्रसङ्गादेव भगवतोऽन्यत्र योगाङ्गीकारेण त्वभावस्सुप्रसिद्धः। यथा कथंचित् येन केनचिद्व्युत्पत्तिविशेषणतदुपपादने स्मृत्यादिप्रसिद्धयोगपरित्यागः। ईश्वरादिशब्दानां रूढिपरित्यागेपि न प्रसिद्धयोगपरित्यागः। अतोऽन्यतररूढिपरित्यागस्यावश्यकत्वात् प्रसिद्धयोगद्वयानुग्रहाय ईश्वरादिशब्दानां नारायण एव योगेन वृत्तिरुचिता। अपि च कारणविषयनारायणशब्दस्येयं निरुक्तिः प्रकरणात् कारणगोचरनारायण शब्दस्यैव च त्वया रुद्रपरत्वमिष्यते। अतस्तेनैव योगेन तत्र प्रवृत्तेर्णत्वानुपपत्तिरनिवार्या। तन्निरुक्तेश्चतुर्मुखपरत्वं नराज्जातानि तत्त्वानीति वचनेन तद्विसृष्ट इति वचनेन च निरस्तम्। नह्यण्डोत्पत्यनन्तरोत्पन्नस्य महदादितत्त्वकारणत्व-संभवः। एतेन तमोनुदस्सकाशाद्रुद्राद्भगवान् प्रादुरासीत्। ततश्चतुर्मुखः। अतो भगवत्येवेयं निरुक्तिः। न तु परमकारणविषयेति निरस्तम्। महदादिकारणत्वस्य निरुक्त्यनुप्रवेशादेव।

नन्वस्तु भगवत एव महदादिकारणत्वम्। तत्कारणं तु तमोनुत्। अतो भगवत्येव निरुक्तिरिति तन्न। तथा सति योगान्तरोपपादनवैयर्थ्यात्। परविषयनारायणशब्दविषयोऽयं योग इति चेन्न। अत्रापि परमविषयत्वस्यैव प्रतीतेः। [1]**'महाभूतादि वृत्तौजा'** इति महच्छब्देन तमस एव प्रतीतेः। तत्प्रेरणहेतुभूततद्गोचरप्रेरणसंकल्प एव हि स्वरसतोऽवगम्यते। [2]**'वृत्तौजाः प्रादुरासी'**दिति प्रादुर्भावकाल एव संकल्पाश्रयत्वमवगम्यते। तथा प्रादुरासीदिति चावताररूपता। अतः संकल्पाश्रयणमवतरणं च तमोनुदः परमकारणस्यैव युक्तम्। 'योऽसावतीन्द्रियग्राह्य'मिति श्लोकेन 'यत्तत्कारण'मिति श्लोकेन च तथैव परमकारणमेव स्वरसतोऽवगम्यते। परमकारणं विहायान्यस्योक्तौ त्वदिच्छां विना हेत्वन्तरं न पश्यामः। अतः परमकारणविषयनिरुक्तिरेवेयम्। अतो णत्वविरोधो दुरपह्नवः। अपि च नेश्वरादिशब्दानां रुद्रे रूढिरपि [3]**'प्रोक्षणीन्यायेन'** योगेनैवोपपत्तेः। प्रसिद्धिप्राचुर्यादभिधानकोशोपपत्तिरिति प्रागेवोक्तम्। सामान्यरूढिश्च निश्चितैव भगवति दृष्टप्रयोगाश्च देवतान्तरशब्दाः। तथाहि - [4]**'शाश्वतं शिवमच्युतम्।'** यमस्मृतौ -

---

1 ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम्।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोनुदः।। (म.स्मृ.1.6)

2 म.स्मृ.1.6

3 **प्रोक्षणीन्यायः** - नहि प्राणातिवादिन्येवातिदिशब्दो रूढः - 'क्लृप्तावयवशक्त्यैव लब्धे स्वार्थावबोधने। नष्टावयवनामत्वं प्रत्याचष्टे हि सूत्रकृत्' इति दर्शितात्, 'प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात्' इति सूत्रितात् प्रोक्षणीनयात् अवयवशक्त्या स्वार्थबोधे संभवति रूढिक्ल्पनाऽयोगात्। अतो न प्राणातिवादिन्येवातिवादिशब्दस्वारस्यम् इत्यर्थः (श्रु.प्र.1.3.7)। वेदान्तेऽप्यस्योपयोगो यथा अक्षरशब्दस्य अवयवशक्त्या स्वार्थप्रतिपादने प्रमाणान्तरानपेक्षणात्। संबन्धग्रहणदशायां अर्थस्वरूपं येन प्रमाणेन अवगम्यते, न तत् प्रतिपादनदशायां अपेक्षणीयम् (श्री.भा.1.3.9)। रूढिशक्त्या अवयवशक्त्या वा शब्देन स्वार्थप्रतिपादनं स्यात्। तत्र वक्ष्यमाण परिहारस्य पक्षद्वयसाधारण्येऽपि 'प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात्' इति न्यायेन अवयवशक्त्या अर्थप्रतिपादनसंभवे समुदायशक्तिक्ल्पनाऽयोगात् अयमक्षरशब्दो न रूढ्या वर्तत इत्यभिप्रेत्य यौगिकत्वपक्षे परिहार उच्यते। तत्र व्युत्पन्नानां पदावयवानां संहत्य स्वार्थप्रतिपादने किं प्रमाणान्तरापेक्षा उत तत्तत्पदावयवव्युत्पत्तिवेलायामिति विकल्पं हृदि निधाय प्रथमे कल्पे परिहारमाह - अक्षरशब्दस्येति (श्रु.प्र)। (वि.को.7.पृ.313)

4 पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं **शाश्वतँ शिवमच्युतम्।**
नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम्।। (म.ना.उ.11.3)

'एष वै पुरुषो विष्णुर्व्यक्ताव्यक्तः सनातनः।
एष धाता विधाता च प्रधानं निष्कलश्शिवः।।'

सभापर्वणि - [1]**'बाहू द्वौ स्थापयामास कृष्णस्साक्षात्स्वयं शिवः।'** हरिवंशे षट्चत्वारिंशच्छततमे [2]**'शिवयोर्देवयोस्तत्र हरेश्चैव भवस्य च।'** त्रिपञ्चाशच्छततमे [3]**'ध्यायन् हरिं जगद्योनिं विष्णुं पीताम्बरं शिवम्।'** पञ्चाशच्छततमे [4]**'चतुर्भुजं शुभगिरं निश्चलं सर्वगं शिवम्।'** सप्तपञ्चाशच्छततमे [5]**'तपश्चर्तुं हरिः कृष्णो विष्णुः सर्वेश्वरः शिवः'**, [6]**'अव्ययः शाश्वतो देवस्सकलो निष्कलश्शिवः।'** एकनवतिशततमे **'वसन्तमम्भोनिधिशायिनं हरिम्' 'भक्तप्रियं भक्तजनास्पदं शिवम्।'** चतुर्विंशतिद्विशततमे **'महादेवं महाभागमनन्तं शिवमच्युतम्।'** शान्तिपर्वणि राजधर्मप्रशंसायां भीष्मः [7]**'लोकनाथ महाबाहो शिव नारायणाच्युत।'** श्रीवराहे तृतीयेऽध्याये [8]**'तत्र गत्वा महाविष्णुः पुराणः पुरुषः शिवः।'** द्वादशेऽध्याये [9]**'शिवं स्वरूपं**

---

1 महा.सभा.

2 **शिवयोर्देवयोस्तत्र हरेश्चैव भवस्य ह।**
हतेष्वसुरसंघेषु नरकादिषु भूमिप।। (ह.पु.3.73.16)

3 निश्चलेनैव मनसा सुखमास्ते स्म संयतः।
ध्यायन् हरिं जगद्योनिं विष्णुं पीताम्बरं शिवम्।। (ह.पु.3.80.84)

4 नीलमेघनिभं कान्तं गरुडस्थं प्रभञ्जनम्।
चतुर्भुजं शुभगिरं निश्चलं सर्वगं शिवम्।। (ह.पु.3.81.13)

5 **तपश्चर्तुं कि™ हरिर्विष्णुः सर्वेश्वरः शिवः।**
जटी चीरी जगन्नाथो मानुषं वपुरास्थितः।। (ह.पु.3.84.15)

6 किरीटी श्रीपतिः कृष्णो नीलकुंजितमूर्द्धजः।
अव्यक्तः शाश्वतो देवस्सकलो निष्कलश्शिवः।। (ह.पु.3.110.2)

7 **लोकनाथ महाबाहो शिव नारायणाच्युत।**
तव वाक्यमुपश्रुत्य हर्षेणास्मि परिप्लुतः।। (महा.शान्ति.52.2)

8 **तत्र गत्वा महाविष्णुः पुराणः पुरुषः शिवः।**
आराधितो मया भक्त्या जपं नारायणात्मकम्।। (व.पु.3.8)

9 नमामि नरनाथमच्युतं कविं पुराणं त्रिदशारिनाशनम्।

प्रभवं महेश्वरं सदा प्रपन्नार्तिहरं वृतश्रियम्।' पञ्चविंशेऽध्याये [1]**'पुरुषो विष्णुरित्युक्तः शिवो नारायण स्मृतः।'** सूर्यसिद्धान्ते **'निरामयं निराभासं निर्द्वन्द्वं केवलं शिवम्।'** सुवर्णवैकुण्ठसंवादे **'भूतभव्यभवेशाय शिवाय शिवमूर्तये' 'शिवयोनये शिवाख्याय शिवपूज्यतमाय च।'** इतिहाससमुच्चये [2]**'तमाहुः पुरुषं केचित् केचिदीश्वरमव्ययम्'**, [3]**'केचिच्च परमात्मानं केचित् शिवमनामयम्।'**

हरिवंशे शततमेऽध्याये [4]**'तुष्टुवुर्देवमीशानं मन्त्रैर्भागवतैः तथा'**, [5]**'इत्यादिभिस्तदा देवं वाग्भिरीशानमव्ययम्।'** द्विपञ्चाशच्छततमे [6]**'तं देवं द्रष्टु-मीशानं यतामः सांप्रतं हरिम्।'** एकषष्ठिशततमे [7]**'तानि त्वामाहुरीशानं भूतानि च जगत्पते।'** अन्यत्र **'स्तुत्वा च देवमीशानं वरदं भक्तवत्सलम्।'** भारतसारसमुच्चये -

---

शिवं स्वरूपं प्रभवं महेश्वरं सदा प्रपन्नार्तिहरं धृतश्रियम्।। (व.पु.12.5)

1 **पुरुषो विष्णुरित्युक्तः शिवो वा नामतः स्मृतः**।
अव्यक्तं तु उमा देवी श्रीर्वा पद्मनिभेक्षणा।। (व.पु.25.4)

2 तस्मिन्निवासः संसर्गे वासुदेवस्ततस्तु सः।
तमाहुः पुरुषं केचित् केचिदीश्वरमव्ययम्।। (नृ.पु.64.73)

3 **केचिच्च परमात्मानं केचिच्छिवमनामयम्**।
केचित्क्षेत्रज्ञमित्याहुः केचित्षड्विंशकं तथा।। (नृ.पु.64.75)

4 ह.पु.3.76.12-16:
ततो देवाः सगन्धर्वा आकाशेऽधिष्ठितास्तदा। **तुष्टुवुः पुण्डरीकाक्षं वाग्भिरिष्टाभिरीश्वरम्**।।
जय देव जगन्नाथ जय विष्णो जगत्पते। जयाजय नमो देव भूतभावनभावनः।।
नमः परमसिंहाय दैत्यदानवनाशन। जयाजय हरे देव योगिध्येय परागते।।
नारायण नमो देव कृष्ण कृष्ण हरे हरे। आदिकर्ता पुराणात्मन् ब्रह्मयोने सनातनः।।
नमस्ते सकलेशाय निर्गुणाय गुणात्मने। भक्तिप्रियाय भक्ताय नमो दानवनाशन।।

5 ह.पु.3.76.17-18:
अचिन्त्यमूर्तये तुभ्यं नमस्ते सकलेश्वर। **इत्यादिभिस्तदा देवं वाग्भिरीशानमव्ययम्**।।
तुष्टुवुः देवगन्धर्वाः ऋषयः सिद्धचारणाः। शृण्वन्नेव जगन्नाथः स्तुतिवाक्यानि तानि च।।

6 **तं द्रष्टुं देवमीशानं यतामः सांप्रतं हरिम्**।
दशा घोरतमा लोके विद्विष्टा सर्वजन्तुभिः।। (ह.पु.3.79.12)

7 **तानि त्वामाहुरीशानं भूतानीह जगत्पते**।

[1]**‘आद्यं पुरुषमीशानं सर्वलोकमहेश्वरम्।**
स चिन्तयति यो विष्णुं नारायणमनन्यधीः।।’

यज्ञाहराध्याये -

[2]**‘प्राहुरादित्यवर्णं तं पुरुषं तमसः परम्।**
बृहन्तं सर्वगं देवमीशानं वरदं प्रभुम्।।’

महाभारते आदिपर्वणि [3]**‘आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम्।’** हरिवंशे [4]**‘स हि युद्धगतः श्रीमानीशो न स्म व्यकम्पत।’ ‘जहि निद्रां जगद्धातः केशवेश जनार्दन’ ‘एतैस्सप्तभिराद्येशं विचिन्वन् प्रणवं तथा।’** त्रिपञ्चाशच्छततमे [5]**‘यज्ञात्मको यज्ञपतिर्जगत्पतिं द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्मः’** [6]**‘वेदान्तसंस्थापितसत्त्वयुक्तं द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्मः’** [7]**‘आहुर्यमात्मानमजं पुराविदो द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यता स्मः’ ‘अन्तर्हितो माधव एव साक्षाद्द्रष्टुं रणं याति नगेन्द्रमीशः।’** पञ्चपञ्चाशद्द्विशतितमे [8]**‘तं पावकं लोकगुरुं दिवीशं साङ्गाश्च वेदा मखदेवताश्च।’**

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्।। (ह.पु.3.88.23)

1 ह.पु.1.1.1

2 महा.मोक्ष.340.57

3 **आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम्।**
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम्।। (महा.आदि.1.22)

4 **स हि युद्धगतः श्रीमानीशो न स्म व्यकम्पत।**
सहिष्णुत्वाज्जगत्स्वामी न चुक्रोध गदाधरः।। (ह.पु.1.46.30)

5 हरिः पुराणः पुरुषोत्तमः प्रभुः कर्ता समस्तस्य समस्तसाक्षी।
यज्ञात्मको यज्ञपतिर्जगत्पतिर्द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्मः।। (ह.पु.3.80.48)

6 केचिद्बहुत्वेन वदन्ति देवमेकात्मना केचिदिमं पुराणम्।
वेदान्तसंस्थापितसत्त्वयुक्तं द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्मः।। (ह.पु.3.80.49)

7 अनेकमेकं बहुधा वदन्ति श्रुतिस्मृतिन्यायनिविष्टचित्ताः।
आहुर्यमात्मानमजं पुराविदो द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्मः।। (ह.पु.3.80.50)

8 **तं पावकं लोकगुरुं स्वयंभुवं साङ्गाश्च वेदा मखदेवताश्च।**
सेवन्ति देवं भुवनेश्वरेशं भूतानि चान्यानि महानुभावम्।। (ह.पु.3.53.38)

भागवते प्रथमस्कन्धे द्वादशेऽध्याये [1]**'उत्तराया हतो गर्भ ईशेनाजीवितः पुनः।'** तृतीयस्कन्धे त्रयोदशेऽध्याये [2]**'यस्याहं हृदयादासं स ईशः शं करोतु मे।'** तत्रैव [3]**'विरिञ्चिमुख्या उपतस्थुरीश्वरम्।'** षष्टमस्कन्धे द्वितीयेऽध्याये [4]**'नाधर्मजं तद्हृदयं तदपीशांघ्रिसेवया।'** सप्तमस्कन्धे दशमेऽध्याये [5]**'सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीशम्।'** अष्टम-स्कन्धे प्रथमेऽध्याये [6]**'स विश्वकायः पुरुहूत ईशस्सत्यः परञ्ज्योतिरजः पुराणः।'** तथान्यत्र, [7]**'ईहते भगवानीशो नहि तत्र विषज्जते।'** चतुर्थेऽध्याये [8]**'सोऽनुकम्पित ईशानं परिक्रम्य प्रणम्य तम्।'** द्वाविंशे [9]**'भूयात् स ईशः परमो गुरोर्गुरुः।'** नवमस्कन्धे षष्ठे [10]**'एकश्चरन् रहसि चित्तमनन्त ईशे।'** द्वाविंशे [1]**'तदा हि भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः।'**

---

1 अश्वत्थाम्नोपसृष्टेन ब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा।
उत्तराया हतो गर्भ ईशेनाजीवितः पुनः।। (भा.पु.1.12.1)

2 **यस्याहं हृदयादासं स ईशो विदधातु मे। (**भा.पु.3.13.18)

3 तमालनीलं सितदन्तकोट्या क्ष्मामुत्क्षिपन्तं गजलीलयाङ्ग।
प्राज्ञाय बद्धाञ्जलयोऽनुवाकैः **विरिञ्चिमुख्या उपतस्थुरीश्वरम्**। (भा.पु.3.13.34)

4 तैस्तान्यघानि पूयन्ते तपोदानजपादिभिः।
नाधर्मजं तद्हृदयं तदपीशांघ्रिसेवया।। (भा.पु.6.2.17)

5 कथा मदीया जुषमाणः प्रियास्त्वमावेश्य मामात्मनि सन्तमेकम्।
सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीशं यतस्व योगेन च कर्म हिन्वन्।। (भा.पु.7.10.12)

6 **स विश्वकायः पुरुहूत ईशस्सत्यं स्वयं ज्योतिरजः पुराणः**।
धत्तेऽस्य जन्माद्यजयात्मशक्त्या तां विद्ययोदस्य निरीह आस्ते।। (भा.पु.8.1.13)

7 **ईहते भगवानीशो न हि तत्र विषज्जते**।
आत्मलाभेन पूर्णार्थो नावसीदन्ति योऽनृतम्।। (भा.पु.8.1.15)

8 **सोऽनुकम्पित ईशानं परिक्रम्य प्रणम्य तम्**।
लोकस्य पश्यतो लोकं स्वमगान्मुक्तकिल्बिषः।। (भा.पु.8.4.5)

9 यत्सेवयाऽग्नेरिव रुद्ररोदनं पुमान् विजह्यान्मलमात्मनस्तमः।
भजेत वर्णम् निजमेष सोऽव्ययो **भूयात्स ईशः परमो गुरोर्गुरुः**। (भा.पु.8.24.48)

10 सङ्गं त्यजेत मिथुनव्रतिनां मुमुक्षुः सर्वात्मना न विसृजेद्बहिरिन्द्रियाणि।
एकश्चरन् रहसि चित्तमनन्त ईशे युञ्जीत तद्व्रतिषु साधुषु चेत्प्रसङ्गः।। (भा.पु.9.6.52)

हरिवंशे [2]**'कृत्वात्मानं महाबाहुश्चतुर्धा प्रभुरीश्वरः'**, [3]**'ईश्वरत्वं हि तस्येमां कर्मणां गहनां गतिम्'**, [4]**'ऋषिभिः पूजितस्तैस्तु विवेश हरिरीश्वरः'**, [5]**'प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवानां प्रभुरीश्वरः'** [6]**'एवं तां स समादिश्य गतोऽन्तर्धानमीश्वरः' 'समुत्तेरतुरीशौ तौ सयूथाविव यूथपौ'** [7]**'ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः' 'बालाञ्चाबालसद्वृत्तमीश्वरं सकलेश्वरम्' 'योगिनां योगगम्यं तमीश्वरं सकलेश्वरम्' 'कोऽयं मत्सदृशो लोके दृष्टवान् योऽहमीश्वरम्।'** विंशतितमे **'रुक्मिणी च तदा देवी ददृशे कृष्णमीश्वरम्।'** षड्विंशतितमे च **'अर्थ्याभिर्वाग्भिरर्थ्याभिरीश्वरं प्रणता स्थिताः।'** एकोनत्रिंशच्छततमे [8]**'आकर्णपूर्णमाकृष्य जघान हरिरीश्वरः।'** त्रयस्त्रिंशच्छततमे [9]**'तथा क्षणमुहूर्ताभ्यां यथा जज्ञे**

---

1 यदा यदेह धर्मस्य क्षयो वृद्धिश्च पाप्मनः।
तदा तु भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः।। (भा.पु.9.24.54)

2 **कृत्वात्मानं महाबाहुश्चतुर्धा प्रभुरीश्वरः**।
लोके राम इति ख्यातस्तेजसा भास्करोपमः।। (ह.पु.1.41.122)

3 **ईश्वरत्वं च तस्येदं गहनां कर्मणां गतिम्**।
संप्रत्यतीतां भाव्यां च शृणु राजन्यथातथम्।। (ह.पु.1.42.2)

4 **ऋषिभिः पूजितस्तैस्तु विवेकी हरिरीश्वरः**।
पौराणं ब्रह्मसदनं दिव्यं नारायणाश्रमम्।। (ह.पु.1.50.1)

5 नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवानां प्रभुरीश्वरः।। (ह.पु.1.55.1)

6 **एवं तां स समादिश्य गतोऽन्तर्धानमीश्वरः**।
सा चापि तं नमस्कृत्य तथास्त्विति च निश्चिता।। (ह.पु.2.3.34)

7 **ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः**।
उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः।। (ह.पु.2.19.46)

8 आकर्णपूर्णमाकृष्य विव्याध निशितं शरम्।
स तेन विद्धो यदुना वासुदेवः प्रतापवान्।। (ह.पु.3.96.12)
आकर्णपूर्णमाकृष्य धनुः प्रवरमुत्तमम्।
मुमोच परसैन्येषु शिनिर्वीरः प्रतापवान्।। (ह.पु.3.95.23)

9 **तथा क्षणमुहूर्ताभ्यां यथा जज्ञे सुरेश्वरः**।

सुरेश्वरः।' एकोनपञ्चाशच्छततमे [1]**'तुष्टुवुः पुण्डरीकाक्षं वाग्भिरिष्टाभिरीश्वरम्' 'तन्न विन्दे यथाकामं दुर्ज्ञेयेश्वरचिन्तनात्।'** त्रिसप्ततिशततमे [2]**'स्तुत्या स्तोतुं हरिं विष्णुमीश्वरं कमलेक्षणम्।'** पञ्चसप्ततिशततमे [3]**'अभ्यन्तरे जगन्नाथः प्रविश्य हरि-रीश्वरः'** [4]**'ततः स्वभवनं विष्णुः प्रविश्य हरिरीश्वरः।'** षण्णवतिशततमे [5]**'शरेणाकृष्य चाकर्णं धनुः प्रवरमीश्वरम्।'** एकद्विशततमे [6]**'दारुकं पृष्ठवाहं तं कृत्वा देशं तमीश्वरः।'** तत्रैव [7]**'अथ विद्धो दृढं तेन शरेण हरिरीश्वरः।'** एकादशद्विशततमे **'अर्चयन्तं जगन्नाथं मनसा विष्णुमीश्वरम्' 'वधाय हि मनो दध्रे दैत्यस्य हरिरीश्वरः' 'असिधारानिभैस्तीक्ष्णैर्मृगेन्द्रो हरिरीश्वरः।'** एकोनपञ्चाश-च्छततमे **'तथेत्यथाब्रवीद्दैत्यः प्रणम्य हरिमीश्वरम्।'** तत्रैव [8]**'क्षीरोदस्योत्तरं कूलं जगाम हरिरीश्वरः।'** द्विसप्ततिशततमे **'निश्शेषं दानवबलञ्चकार हरिरीश्वरः।'**

यत्कृते सगणं कंसं जघान पुरुषोत्तमः।। (ह.पु.2.101.12)

1 ततो देवाः सगन्धर्वा आकाशेऽधिष्ठितास्तदा।
तुष्टुवुः पुण्डरीकाक्षं वाग्भिरिष्टाभिरीश्वरम्।। (ह.पु.3.76.12)

2 **स्तुत्या स्तोतुं हरिं विष्णुमीश्वरं कमलेक्षणम्।**
गताश्च यादवा सर्वे परिवव्रुर्जनार्दनम्।। (ह.पु.3.100.12)

3 **अभ्यन्तरे जगन्नाथः प्रविश्य हरिरीश्वरः।**
रुक्मिणी सत्यभामाभ्यामाचचक्षे यथाभवत्।। (ह.पु.3.102.18)

4 **ततः स्वभवनं विष्णुः प्रविश्य हरिरीश्वरः।**
चतुर्विधं तथाहारं कारयित्वा यथाविधि।। (ह.पु.3.112.22)

5 **शरेणाकर्णमाकृष्य धनुः प्रवरमीश्वरम्।**
जघान स्तनमध्ये च पश्यतस्तु शचीपतेः।। (ह.पु.3.123.5)

6 **दारुकं पृष्ठवाहं तं कृत्वा देशं तमीश्वरः।**
अथ तेन समादिष्टः सात्यकिर्वाहयन् रथम्।। (ह.पु.3.127.33)

7 मण्डलानि बहून्याजो दर्शयामास सत्वरम्।
अथ विद्धो दृढं तेन शरेण हरिरीश्वरः।। (ह.पु.3.127.34)

8 ततो नदत्सु तूर्येषु नृत्यन्तीष्वप्सरःसु च।
क्षीरोदस्योत्तरं कूलं जगाम प्रभुरीश्वरः।। (ह.पु.3.47.35)

षट्चत्वारिंशच्छततमे [1]**'द्वारवत्यां जगन्नाथो वसन् वृष्णिभिरीश्वरः।'** पञ्चाशच्छततमे [2]**'सुखासनं समास्थाय समाधौ यतते शिवम्' 'नमः पुष्करनाभाय वन्दे त्वामहमीश्वरम्' 'ईशस्त्वं सर्वभूतानामीश्वरोऽसि सदा हरे।'** सभापर्वणि [3]**'ईश्वरस्योक्तमस्यैनां कर्मणां गहनां गतिम्'** [4]**'हिरण्यकशिपुं राजन् जगाम हरिरीश्वरः', 'दत्तेत्युक्ते जलं हस्ते दृष्ट्वा पतितमीश्वरः'** [5]**'बुभुजे पायसं शौरिरीश्वरः सर्वहृच्छयः'** [6]**'चक्राराथ यथाद्देशेमीश्वरो मणिपर्वतम्'** [7]**'एष तिष्ठति गोविन्दः पूजितोऽस्माभिरीश्वरः।'** भागवते प्रथमस्कन्धेऽष्टमेऽध्याये [8]**'नमस्ये पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परम्।'** दशमे [9]**'निवेशयित्वा कुरुराज्यमीश्वरो युधिष्ठिरं प्रीतमना बभूव।'** त्रयोदशे [10]**'तावद्यूयमवेक्षध्वं भवेद्यावदिहेश्वरः।'** द्वितीयस्कन्धे षष्ठेऽध्याये

---

1 **द्वारवत्यां जगन्नाथो वसन्वृष्णिभिरीश्वरः।**
रुक्मिण्या संगतो देवो वसंतत्र पुरे हरेः।। (ह.पु.3.73.18)

2 **सुखासनं समास्थाय समाधौ यतते श्वपः।**
एकचित्तस्तदा भूत्वा नमस्कृत्य च केशवम् ।। (ह.पु.3.80.58)

3 **ईश्वरस्योक्तमस्यैनां कर्मणां गहनां गतिम्।**
अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थो य एष भगवान् प्रभुः।। (महा.सभा.38, पुटः-893)

4 **हिरण्यकशिपुं राजन् जगाम हरिरीश्वरः।**
दैत्यास्तमागतं दृष्ट्वा नारसिंहं महाबलम्।। (महा.सभा.38, पुटः-901)

5 **बुभुजे पायसं शौरिरीश्वरः सर्वभूतकृत्।**
तं दृष्ट्वा गोपकाः सर्वे कृष्णमेव समर्चयन्।। (महा.सभा.38. पुटः-916)

6 ततः शौरिः सुपर्णेन स्वं निवेशनमभ्ययात्।
चक्राराथ यथाद्देशेमीश्वरो मणिपर्वतम्।। (महा.सभा.38. पुटः-935)

7 **एष तिष्ठति गोविन्दः पूजितोऽस्माभिरच्युतः।**
यस्य वस्त्वरते बुद्धिर्मरणाय स माधवम्।। (महा.सभा.44.41)

8 **नमस्ये पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परम्।**
अलक्ष्यं सर्वभूतानामन्तर्बहिरवस्थितम्।। (भा.पु.1.8.18)

9 वंशं कुरोर्वंशहवाग्निनिर्हृतं संरोहयित्वा भवभावनो हरिः।
निवेशयित्वा निजराज्य ईश्वरो युधिष्ठिरं प्रीतमना बभूव ह।। (भा.पु.1.10.2)

10 निष्पादितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीक्ष्यत।

[1]**'तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरम्।'** सप्तमे [2]**'मायां वर्णयतोऽमुष्य ईश्वरस्यानुमोदतः।'** तृतीयस्कन्धे चतुर्थेऽध्याये [3]**'ज्ञानं परं स्वात्मरहः प्रकाशं यदाह योगेश्वर ईश्वरस्ते।'** पञ्चमे [4]**'चकार कर्माण्यतिमानुषाणि यानीश्वरः कीर्तय तानि मह्यम्।'** तत्रैव [5]**'गृहीतोऽनन्यभावेन यत्त्वया हरिरीश्वरः।'** षष्ठेऽध्याये [6]**'निशाम्य गतिमीश्वरः।'** विंशेऽध्याये - [7]**'अन्ववात्सीत्तमीश्वरः'**, [8]**'यस्य नाभेरभूत् पद्मम्।'** एकोनत्रिंशे [9]**'सन्तमात्मानमीश्वरम्'**, [10]**'ईश्वरं मां स्वकर्मकृत्'** [11]**'ईश्वरो**

तावद्यूयमवेक्षध्वं भवेद्यावदिहेश्वरः।। (भा.पु.2.13.49)

1 इति संभृतसंभारः पुरुषावयवैरहम्।
तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरम्।। (भा.पु.1.6.27)

2 **मायां वर्णयतोऽमुष्य ईश्वरस्यानुमोदत**।
शृण्वतः श्रद्धया नित्यं माययाऽऽत्मा न मुह्यति।। (भा.पु.2.7.53)

3 **ज्ञानं परं स्वात्मरहः प्रकाशं यदाह योगेश्वर ईश्वरस्ते**।
वक्तुं भवान् नोऽर्हति यद्धि विष्णोर्भृत्याः स्वभृत्यार्थकृतश्चरन्ति।। (भा.पु.3.4.25)

4 स विश्वजन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारः प्रगृहीतशक्तिः।
चकार कर्माण्यतिपूरुषाणि यानीश्वरः कीर्तय तानि मह्यम्।। (भा.पु.3.5.16)

5 नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्त र्बादरायणवीर्यजे।
गृहीतोऽनन्यभावेन यत्त्वया हरिरीश्वरः।। (भा.पु.3.5.19)

6 इति तासां स्वशक्तीनां सतीनामसमेत्य सः।
प्रसुप्तलोकतन्त्राणां **निशाम्य गतिमीश्वरः**।। (भा.पु.3.6.1)

7 सोऽशयिष्टाब्धिसलिले अण्डकोशो निरात्मकः।
साग्रं वै वर्षसाहस्रं **अन्ववात्सीत्तमीश्वरः**।। (भा.पु.3.20.15)

8 **तस्य नाभेरभूत् पद्मं सहस्रार्कोरुदीधिति**।
सर्वजीवनिकायौको यत्र स्वयमभूत्स्वराट्।। (भा.पु.3.20.16)

9 यो मां सर्वेषु भूतेषु **सन्तमात्मानमीश्वरम्**।
हित्वार्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति यः।। (भा.पु.3.29.22)

10 अर्चादावर्चयेत्तावत् **ईश्वरं मां स्वकर्मकृत्**।
यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम्।। (भा.पु.3.29.25)

11 मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहुमानयन्।

जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति।' चतुर्थस्कन्धे एकोनविंशेऽध्याये [1]**'यत्र यज्ञपतिस्साक्षाद् भगवान् हरिरीश्वरः।'** एकोनत्रिंशे [2]**'सेव्यते हरिरीश्वरः।'** तत्रैव [3]**'भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वरं समगात्पदम्।'** पञ्चमस्कन्धे चतुर्दशेऽध्याये [4]**'तस्मिन् दुर्गाध्ववदसुगमे-ऽध्वन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायये'**ति। षष्ठस्कन्धे चतुर्थे [5]**'अन्तर्देहेषु भूतानामात्मास्ते हरिरीश्वरः।'** तत्रैव [6]**'स ईश्वरो मे कुरुतां मनोरथम्।'** पञ्चदशेऽध्याये [7]**'हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमीश्वरम्। इष्ट्वा नारायणं देवम्।'** सप्तमस्कन्धे षष्ठेऽध्याये [8]**'एक एव परो ह्यात्मा**

ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति।। (भा.पु.3.29.35)

1 **यत्र यज्ञपतिस्साक्षात् भगवान् हरिरीश्वरः।**
अन्वभूयत सर्वात्मा सर्वलोकगुरुः प्रभुः।। (भा.पु.4.19.3)

2 तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनो वचः।
नृणां येनेह विश्वात्मा **सेव्यते हरिरीश्वरः**।। (भा.पु.4.31.9)

3 यो नारदात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीम्।
भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वरं समगात्पदम्।। (भा.पु.4.31.27)

4 य एष देहात्ममानिनां सत्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मित विविधदेहावलिभिः वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन षडिन्द्रियवर्गेण **तस्मिन् दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायया** जीवलोकोऽयं यथा वणिक्सार्थोऽर्थपरः स्वदेह-निष्पादितकर्मानुभवः श्मशानवदशिवतमायां संसाराटव्यां गतो नाद्यापि विफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापो-पशमनीं हरिगुरुचरणारविन्द मधुकरानुपदविमवरुन्धे।। (भा.पु.5.14.1)

5 **अन्तर्देहेषु भूतानामात्मास्ते हरिरीश्वरः।**
सर्वं तद्धिष्ण्यमीक्षध्वमेवं वस्तोषितो ह्यसौ।। (भा.पु.6.4.13)

6 यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयं देहगता विभाति।
यथानिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं **स ईश्वरो मे कुरुतां मनोरथम्**।। (भा.पु.6.4.34)

7 **हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमीश्वरम्।**
इष्ट्वा नारायणं देवं मोक्ष्यसेऽपि जगद्वधात्।। (भा.पु.6.13.7)

8 गुणेषु गुणसाम्ये च गुणव्यतिकरे तथा।
एक एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽव्ययः।। (भा.पु.7.6.21)

भगवानीश्वरोऽव्ययः।' सप्तमेऽध्याये [1]'**यदीश्वरे भगवति**' [2]'**हरिस्सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः**', [3]'**क्रियते भक्ति-रीश्वरे। वासुदेवे भगवति**' [4]'**भजतानीहमात्मानमनीहं हरिमीश्वरम्**' [5]'**सर्वभूतात्मनीश्वरे।**' अष्टमे [6]'**स ईश्वरः काल उरुक्रमोऽसावोजः सहःसत्त्व-बलेन्द्रियात्मा**' [7]'**वयं किंपुरुषास्त्वं तु महापुरुष ईश्वरः।**' नवमे [8]'**तस्मादहं विगत-विक्लव ईश्वरस्य सर्वात्मतामभिगृणामि यथामनीषम्**' [9]'**त्वामीश्वरो मदपरोऽवतु कं हरामि।**' अष्टमस्कन्धे चतुर्थेऽध्याये [10]'**स एकदाऽराधनकाल आत्मवान् गृहीत-मौनव्रत ईश्वरं हरिम्।**' षष्ठेऽध्याये

---

1 तत्रोपायसहस्राणामयं भगवतोदितः।
यदीश्वरे भगवति यथा यैरञ्जसा रतिः।। (भा.पु.7.7.29)

2 **हरिस्सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः**।
इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत्।। (भा.पु.7.7.32)

3 एवं निर्जितषड्वर्गैः **क्रियते भक्तिरीश्वरे।**
वासुदेवे भगवति यया संलभते रतिम्।। (भा.पु.7.7.33)

4 तस्मादर्थाश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः।
भजतानीहमात्मानमनीहं हरिमीश्वरम्।। (भा.पु.7.7.48)

5 ततो हरौ भगवति भक्तिं कुरुत दानवाः।
आत्मौपम्येन सर्वत्र **सर्वभूतात्मनीश्वरे**।। (भा.पु.7.7.53)

6 **स ईश्वरः काल उरुक्रमोऽसावोजः सहःसत्त्वबलेन्द्रियात्मा**।
स एवं विश्वं परमः स्वशक्तिभिः सृजत्यवत्यत्ति गुणत्रयेशः।। (भा.पु.7.8.9)

7 **वयं किंपुरुषास्त्वं तु महापुरुष ईश्वरः**।
अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिर्यदा।। (भा.पु.7.8.53)

8 **तस्मादहं विगतविक्लव ईश्वरस्य सर्वात्मनामभिगृणामि यथामनीषम्**।
नीचोऽजया गुणविसर्गमनुप्रविष्टः पूयेत येन हि पुमाननुवर्णितेन।। (भा.पु.7.9.12)

9 मत्प्राणरक्षणमनन्त पितुर्वधश्च मन्ये स्वभृत्यऋषिवाक्यमृतं विधातुम्।
खड्गं प्रगृह्य यदवोचदसद्विधित्सुः **त्वामीश्वरो मदपरोऽवतु कं हरामि**। (भा.पु.7.9.29)

10 **स एकदाऽराधनकाल आत्मवान् गृहीतमौनव्रत ईश्वरं हरिम्**।
जटाधरस्तापस आप्लुतोऽच्युतं समर्चयामास कुलाचलाश्रमः।। (भा.पु.8.4.8)

[1]**'एवं स्तुतस्सुरगणैर्भगवान् हरिरीश्वरः'** [2]**'तेषामन्तर्दधे राजन् स्वच्छन्दगतिरीश्वरः।'** सप्तमेऽध्याये [3]**'विलोक्य विघ्नेशविधिं तदीश्वरः।'** अष्टमेऽध्याये [4]**'एतस्मिन्नन्तरे विष्णुः सर्वोपायदृगीश्वरः।'** एकादशेऽध्याये [5]**'सर्वेषामेव भावानां त्वमात्मा हेतुरीश्वरः।'** चतुर्दशे [6]**'भवद्विधो भवान् वापि वर्जयित्वेश्वरं हरिम्।'** षोडशेऽध्याये [7]**'चिन्तयन्त्येकया बुद्ध्या महापुरुषमीश्वरम्।'** द्वाविंशे - [8]**'यदर्थमदधाद्रूपं मात्स्यं लोकजुगुप्सितम्।**
तमः प्रकृति दुर्मर्षं कर्मग्रस्तमिवेश्वरः।।'

[9]**'गोविप्रसुरसाधूनां छन्दसामपि चेश्वरः। रक्षामिच्छंस्तनुं धत्ते**।' तथा [10]**'दधार शफरीरूपं भगवान् हरिरीश्वरः'** [1]**'कर्तुं समेताः प्रभवः पुमांसः तमीश्वरं त्वां शरणं**

---

1 **एवं स्तुतस्सुरगणैर्भगवान् हरिरीश्वरः।**
तेषामाविरभूद्राजन्सहस्रार्कोदयद्युतिः।। (भा.पु.8.6.1)

2 इति देवान्समादिश्य भगवान् पुरुषोत्तमः।
तेषामन्तर्दधे राजन् स्वच्छन्दगतिरीश्वरः।। (भा.पु.8.6.26)

3 **विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो** दुरन्तवीर्योऽवितथाभिसन्धिः।
कृत्वा वपुः कच्छपमद्भुतं महत् प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार।। (भा.पु.8.7.8)

4 **एतस्मिन्नन्तरे विष्णुः सर्वोपायविदीश्वरः।**
योषिद्रूपमनिर्देश्यं दधार परमाद्भुतम्।। (भा.पु.8.8.41)

5 देवदेव जगद्व्यापिञ्जगदीश जगन्मय।
सर्वेषामेव भावानां त्वमात्मा हेतुरीश्वरः।। (भा.पु.8.12.4)

6 **भवद्विधो भवान् वापि वर्जयित्वेश्वरं हरिम्।**
नास्य शक्तः पुरः स्थातुं कृतान्तस्य यथा जनाः।। (भा.पु.8.15.29)

7 **चिन्तयन्त्येकया बुद्ध्या महापुरुषमीश्वरम्।**
प्रगृह्येन्द्रियदुष्टाश्वान् मनसा बुद्धिसारथिः।। (भा.पु.8.17.2)

8 भा.पु.8.24.2

9 **गोविप्रसुरसाधूनां छन्दसामपि चेश्वरः।**
रक्षामिच्छंस्तनूर्धत्ते धर्मस्यार्थस्य चैव हि।। (भा.पु.8.24.5)

10 ज्ञात्वा तद्दानवेन्द्रस्य हयग्रीवस्य चेष्टितम्।
दधार शफरी रूपं भगवान् हरिरीश्वरः।। (भा.पु.8.24.9)

शरणं प्रपद्ये।' नवमस्कन्धे प्रथमेऽध्याये [2]**'तस्मै कामवरं तुष्टो भगवान् हरिरीश्वरः।'** चतुर्थे [3]**'ईजेऽश्वमेधैरधियज्ञमीश्वरम्'**, [4]**'स्वधर्मेण हरिं प्रीण'**न्निति प्रकरणम्। अष्टमे [5]**'और्वोपदिष्टयोगेन हरिमात्मानमीश्वरम्।'** एकादशे [6]**'स्मरंस्तस्या गुणांस्तांस्तान् नाशक्नोद्रोद्धुमीश्वरः।'** चतुर्दशे [7]**'क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः'** [8]**'एवं भृगुषु विश्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः।'** मोक्षधर्मे सनत्कुमारसंहितायाम् [9]**'तं विश्वभूतं विश्वादिं परमं विद्धि चेश्वरम्।'** षट्त्रिंशे **'प्रभो प्रभुमनाद्यन्तं प्रपद्ये प्रभुमीश्वरम्।'**

---

1 न यत्प्रसादायुतभागलेशमन्ये च देवाः गुरवो जनाः स्वयम्।
कर्तुं समेताः प्रभवन्ति पुंसस्तमीश्वरं त्वां शरणं प्रपद्ये।। (भा.पु.8.24.49)

2 **तस्मै कामवरं तुष्टो भगवान् हरिरीश्वरः।**
ददाविलाऽभवत्तेन सुद्युम्नः पुरुषर्षभः।। (भा.पु.9.1.22)

3 **ईजेऽश्वमेधैरधियज्ञमीश्वरं** महाविभूत्योपचिताङ्गदक्षिणैः।
ततैर्वसिष्ठासितगौतमादिभिर्धन्वन्यभिस्रोतमसौ सरस्वतीम्।। (भा.पु.9.4.22)

4 स इत्थं भक्तियोगेन तपोयुक्तेन पार्थिवः।
स्वधर्मेण हरिं प्रीणन् सङ्गान्सर्वान् शनैर्जहौ।। (भा.पु.9.4.26)

5 सोऽश्वमेधैरयजत सर्ववेदसुरात्मकम्।
और्वोपदिष्टयोगेन हरिमात्मानमीश्वरम्।। (भा.पु. 9.8.7)

6 तच्छ्रुत्वा भगवान् रामो रुन्धन्नपि धिया शुचः।
स्मरंस्तस्या गुणांस्तांस्तान् नाशक्नोद्रोद्धुमीश्वरः।। (भा.पु.9.11.16)

7 क्षमया रोचते लक्ष्मीः ब्राह्मी सौरी यथा प्रभा।
क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः।। (भा.पु.9.15.40)

8 **एवं भृगुषु विश्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ।**
अवतीर्य परं भारं भुवोऽहं बहुशो नृपान्।। (भा.पु.9.16.26)

9 नक्षत्रचक्रं नेत्रं च आस्यमग्निं च दानव।
तं विश्वभूतं विश्वादिं परमं विद्धि चेश्वरम्।। (महा.मोक्ष.280.23)

श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशेऽष्टादशे [1]**'यत्रानपायी भगवान् हृद्यास्ते हरिरीश्वरः।'** द्वाविंशे [2]**'क्षराक्षरमयो विष्णुः बिभर्त्यखिलमीश्वरः।'** तत्रैव [3]**'भूतादिमिन्द्रियादिञ्च द्विधाहंकारमीश्वरः।'** षष्ठे अंशे प्रथमे [4]**'कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वस्त्रष्टार-मीश्वरम्।'** चतुर्थे [5]**'तद्ब्रह्म परमं धाम परमात्मा स चेश्वरः।'**

वाराहेऽष्टमेऽध्याये **'नृसिंहं हरिमीश्वरम्' 'प्रभुं त्रिधामनामानमनन्त-वर्चसम्।'** वाराहे चतुर्थेऽध्याये-

[6]**'यस्य ब्रह्मा समुत्पन्नो नाभिपङ्कजमध्यगः।**
तस्माच्च ब्रह्मणो रुद्रः स विष्णुः परमेश्वरः।।'

एकपञ्चाशे [7]**'इदानीं त्वत्प्रसादेन स्मरणं प्राक्तनं मम।'** [8]**'जातं जातिस्मरत्वञ्च विशोका परमेश्वर।'** अष्टपञ्चाशे -

[9]**'न विष्णोर्व्यतिरिक्तं स्याद्दैवतं नृपसत्तम।**

---

1 **यत्रानपायी भगवान् हृद्यास्ते हरिरीश्वरः।**
भङ्गो भवति वज्रस्य तत्र शूलस्य का कथा।। (वि.पु.1.18.36)

2 **क्षराक्षरमयो विष्णुर्बिभर्त्यखिलमीश्वरः।**
पुरुषाव्याकृतमयं भूषणास्त्रस्वरूपवत्।। (वि.पु.1.22.65)

3 **भूतादिमिन्द्रियादिञ्च द्विधाहङ्कारमीश्वरः।**
बिभर्ति शङ्खरूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम्।। (वि.पु.1.22.70)

4 **कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वस्त्रष्टारमीश्वरम्।**
नार्चयिष्यन्ति मैत्रेय पाषण्डोपहता जनाः।। (वि.पु.6.1.50)

5 **तद्ब्रह्म परमं धाम परमात्मा स चेश्वरः।**
स विष्णुस्सर्वमेवेदं यतो नावर्तते यतिः।। (वि.पु.6.4.38)

6 व.पु.4.25

7 मया कृतस्य तपसस्तन्मया विस्मृतं प्रभो।
इदानीं त्वत्प्रसादेन स्मरणं प्राक्तनं मम।। (व.पु.51.4)

8 **जातं जातिस्मरत्वञ्च विशोका परमेश्वर।**
यदि नाम परं देव कौतुकं हृदि वर्तते।। (व.पु.51.5)

9 व.पु.57.18

नामभेदैस्तु सर्वत्र संस्थितः परमेश्वरः।।'

सप्तषष्टितमे [1]**'एवं विचिन्त्य संदध्यौ तं देवं परमेश्वम्।'**

अष्टषष्ठितमे **'न स किंचिद्ददर्शाथ सत्त्वजातं महामुनिः।**

ततश्चिन्तापरो भूत्वा तमेव परमेश्वरम्।।'

एकोनसप्ततितमे [2]**'न विष्णोः परतो देवो विद्यते नृपसत्तम। ततो देवक्रिया-योगाद्दृश्यते परमेश्वरः।'** सप्ततितमे [3]**'स चतुर्भिर्युगैः कीदृग्विज्ञेयः परमेश्वरः।'**

नारसिंहपुराणे सप्तविंशे [4]**'परमेश्वरो विमानस्थो विभीषणेन नीयमानः।'** द्वात्रिंशेऽध्याये [5]**'संस्थाप्य भक्त्या विधिवच्च पूजयन् स याति साक्षात् परमेश्वरं हरिम्।'** विष्णुधर्मे

[6]**'भक्त्या दूर्वाङ्कुरैः पुंभिः पूजितः परमेश्वरः।**

हरिर्ददातीह फलं सर्वयज्ञैस्सदुर्लभम्।।'

---

1 येन वेद्मि परं देव कृष्णं नारायणं प्रभुम्।
एवं विचिन्त्य संदध्यौ तं देवं परमेश्वरम्।। (व.पु.66.6)

2 ततो जगत्समुत्तस्थौ देवादस्माच्च सत्तम। स विष्णुः परमो देवो विज्ञेयो नृपसत्तम।
न च वेदक्रियाहीनः पश्यते परमेश्वरम्। (व.पु.67.8)

3 योऽसौ सर्वगतो देवः परमात्मा व्यवस्थितः।
चतुर्युगे त्वसौ कीदृग्विज्ञेयः परमेश्वरः।। (व.पु.68.1)

4 स तु पितृवचनात् भ्रातृभार्यासहितो दण्डकारण्यं प्राप्य तपश्चकार। वने रावणापहृतभार्यो भ्रात्रा सह दुःखितोऽनेककोटि वानरनायकसुग्रीवसहायो महोदधौ सेतुं निबध्य तैर्गत्वा लङ्कां रावणं देवकण्टकं सबान्धवं हत्वा सीतामादाय पुनरयोध्यां प्राप्य भरताभिषिक्ते विभीषणस्य लंकाराज्यं विमानं वा दत्वा तं प्रेषयामास। स तु **परमेश्वरो विमानस्थो विभीषणेन नीयमानो** लङ्कायामापि राक्षसपुर्यां वस्तुमनिच्छन् पुण्यारण्यं तत्र स्थापितवान्।। (नृ.पु.27.10)

5 नरो नृसिंहं तमनन्तविक्रमं सुरासुरैरर्चितपादपङ्कजम्।
संस्थाप्य भक्त्या विधिवच्च पूजयेत् प्रयाति साक्षात् परमेश्वरं हरिम्।। (न.सिं.पु.32.21)

6 वि.धर्म.1

श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीये [1]'**कर्मणा श्रद्धया ज्ञानादर्चितः परमेश्वरः।**' सप्तमे [2]'**सर्वान्तरात्मा जगतामाधारः परमेश्वरः।**' नवमे [3]'**तोषितोऽभिमतान् कामान् ददाति परमेश्वरः।**'

श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे द्वितीये [4]'**सर्वगस्सर्वभूतेशः सर्वत्मा परमेश्वरः।**' तत्रैव [5]'**नागपर्यङ्कशयने स शेते परमेश्वरः।**' चतुर्थे [6]'**यच्चोक्तं यच्च नैवोक्तं मयात्र परमेश्वर।**' श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे तत्रैव [7]'**विश्वस्य पत्यः परमेश्वरोऽसि प्रसीद नाथोऽसि चराचरस्य।**' नवमे -

[8]'**एवं संस्तूयमानस्तु भगवान् शङ्खचक्रधृत्।**
जगाम दर्शनं तेषां मैत्रेय परमेश्वरः।।'

द्वादशे [9]'**त्वद्भक्तिप्रवणं ह्येतत् परमेश्वर मे मनः।**' सप्तदशे [10]'**यतो यश्च स्वयं विष्णुः स विष्णुः परमेश्वरः।**' एकोनविंशे [1]'**तं सर्वसाक्षिणं विष्णु नमस्ये**

---

1 वि.धर्म.2

2 वि.धर्म.7

3 वि.धर्म.9

4 ततस्तु तत्परं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः।
सर्वगस्सर्वभूतेशः सर्वत्मा परमेश्वरः।। (वि.पु.1.2.28)

5 भक्षयित्वा च भूतानि जगत्येकार्णवीकृते।
नागपर्यङ्कशयने स शेते परमेश्वरः।। (वि.पु.1.2.64)

6 मूर्तामूर्तमदृश्यं च दृश्यं च पुरुषोत्तम। **यच्चोक्तं यच्च नैवोक्तं मयात्र परमेश्वर**।
तत्सर्वं त्वं नमस्तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः।। (वि.पु.1.4.24)

7 पदक्रमाक्रान्तभुवं भवन्तमादिस्थितं चाक्षर विश्वमूर्ते।
विश्वस्य विद्यः परमेश्वरोऽसि प्रसीद नाथोऽसि चराचरस्य।। (वि.पु.1.4.35)

8 वि.पु.1.9.66

9 **त्वद्भक्तिप्रवणं ह्येतत् परमेश्वर मे मनः**।
स्तोतुं प्रवृत्तं त्वत्पादौ तत्र प्रज्ञां प्रयच्छ मे।। (वि.पु.1.12.48-49)

10 न शब्दगोचरं यस्य योगिध्येयं परं पदम्।
यतो यश्च स्वयं विष्णुः स विष्णुः परमेश्वरः।। (वि.पु.1.17.22)

परमेश्वरम्।' द्वाविंशे [2]'**बिभर्ति पुण्डरीकाक्षस्तं देवं परमेश्वरः।**' तृतीये अंशे सप्तमे [3]'**सकलमिदमहञ्च वासुदेव परमपुमान् परमेश्वरः।**' सप्तदशे स्तोत्रस्यावसाने [4]'**ते ददृशुः परमेश्वरम्।**' चतुर्थे अंशे प्रथमे [5]'**न च स्वरूपं न परस्वभावं न चैव सारं परमेश्वरस्य।**' पञ्चमे अंशे प्रथमे [6]'**एवं संस्तूयमानस्तु भगवान् परमेश्वर।**' अष्टादशे [7]'**अनाख्येयाभिधानं त्वां नतोऽसि परमेश्वर।**' विंशे [8]'**स त्वं प्रसीद परमेश्वर पाहि विश्वमंशावतारकरणैर्न ममासि पुत्रः।**' त्रयोविंशे [9]'**प्राह ज्ञातो**

---

1 योऽन्तस्तिष्ठन्नशेषस्य पश्यतीशः शुभाशुभम्।
तं सर्वसाक्षिणं विष्णु नमस्ये परमेश्वरम्।। (वि.पु.1.19.81)

2 सविकारं प्रधानं च पुमांसमखिलं जगत्।
बिभर्ति पुण्डरीकाक्षस्तं देवं परमेश्वरम्।। (वि.पु.1.22.77)

3 **सकलमिदमहञ्च वासुदेव परमपुमान् परमेश्वरस्स एकः**।
इति मतिरचा भवत्यनन्ते हृदयगते व्रज तान्विहाय दूरात्।। (वि.पु.3.7.32)

4 स्तोत्रस्य चावसाने **ते ददृशुः परमेश्वरम्**।
शङ्खचक्रगदापाणिं गरुडस्थं सुरा हरिम्।। (वि.पु.3.17.35)

5 न ह्यादिमध्यान्तमजस्य यस्य विद्मो वयं सर्वमयस्य धातुः।
न च स्वरूपं न परं स्वभावं न चैव सारं परमेश्वरस्य।। (वि.पु.4.1.83)

6 **एवं संस्तूयमानस्तु भगवान् परमेश्वरः**।
उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने।। (वि.पु.5.1.60)

7 अनाख्येयस्वरूपात्मन्ननाख्येयप्रयोजन।
अनाख्येयाभिधानं त्वां नतोऽस्मि परमेश्वर।। (वि.पु.5.18.52)

8 **स त्वं प्रसीद परमेश्वर पाहि विश्वमंशावतारकरणैर्न ममासि पुत्रः**।
आब्रह्मपादपमिदं जगदेतदीश त्वत्तो विमोहयसि किं पुरुषोत्तमास्मान्।। (वि.पु.5.20.103)

9 संस्मृत्य प्रणिपत्यैनं सर्वं सर्वेश्वरं हरिम्।
प्राह ज्ञातो भवान्विष्णोरंशस्त्वं परमेश्वर।। (वि.पु.5.23.26)

भवान्विष्णोरङ्गस्त्वं परमेश्वर।' तत्रैव [1]**'शाश्वती प्राप्यते केन परमेश्वर निर्वृत्तिः।'** त्रिंशे [2]**'न जानामि परं यत्ते प्रसीद परमेश्वर।'**

हरिवंशे सप्तषष्ठिद्विशततमे **'पुष्पहास परमेश्वर परमख।'** भागवते सप्तम-स्कन्धे षष्ठेऽध्याये [3]**'केवलानुभवानन्दस्वरूपः परमेश्वरः।'** श्रीवाराहे षष्ठेऽध्याये [4]**'आदिदेवं महादेवं वेदवेदाङ्गपारगम्।'** दशमेऽध्याये [5]**'ते प्रतस्थुः महादेवं चिन्तयन्तः श्रियोधरम्।'** हरिवंशे पञ्चाधिकद्विशततमे [6]**'ते समेत्य महादेवमृषयो वीतमत्सराः।'** सप्तषष्टिद्विशततमेऽध्याये [7]**'सुरासुरगुरोर्ब्रह्मा।'** चतुरशीतिद्विशततमे **'दृष्ट्वा दृतो महादेवो महाभूतविभावनः।'** चतुरशीतिशततमे अध्याये [8]**'जानामि त्वां महादेवं वञ्चयन्निव भाषसे।'** **'महादेवं महाभागमनन्तं शिवमच्युतम्।'** पुराणान्तरे **'अनादिरक्ष योऽनन्तो महादेवो महेश्वरः।'**

---

1 त्वामाराध्य जगतां सर्वेषां प्रभवास्पदम्।
शाश्वती प्राप्यते केन परमेश्वर निर्वृत्तिः।। (वि.पु.5.23.43)

2 एतत् पश्यामि ते रूपं स्थूलचिह्नोपलक्षितम् ।
न जानामि परं यत्ते प्रसीद परमेश्वर।। (वि.पु.5.30.23)

3 **केवलानुभवानन्दस्वरूपः परमेश्वरः**।
माययान्तर्हितैश्वर्य ईयते गुणसर्गया।। (भा.पु.7.6.23)

4 **आदिदेवं महादेवं वेदवेदाङ्गपारगम्**।
गंभीरं सर्वदेवानां नमस्ये वारिजेक्षणम्।। (व.पु.6.12)

5 **प्रतस्थुस्तेऽथ मनसा चिन्तयन्तो जनार्दनम्**।
तैः संचिन्तितमात्रस्तु देवश्चक्र गदाधरः।। (व.पु.10.69)

6 **ते समेत्य महादेवमृषयो वीतमत्सराः**।
अर्धादिसमुदाचारं कृत्वैनं यादवोत्तमम्।। (ह.वं.3.131.2)

7 **सुरासुरगुरोर्ब्रह्मा** पातु मां जगतः पतिः।
अथोङ्कारवषट्कारौ सावित्री विधयस्त्रयः।। (ह.पु.2.109.6)

8 **जानामि त्वां महादेवं वञ्चयन्निव भाषसे**।
पुरातना वयं विष्णो पूर्ववृत्तान्तवेदिनः।। (ह.पु.3.111.32)

हरिवंशे सप्तषष्टिद्विशततमेऽध्याये **'शम्भुरशम्भुर्भवः स्वयंभूर्भूतादिः।'** त्र्यशीतिद्विशततमे **'तथान्यद्रूपमास्थाय शम्भुर्नारायणोऽव्ययः।'** सभापर्वणि **'इति नारायणश्शम्भुर्भगवान् जगतः प्रभुः।'**

वाराहे सप्तमे [1]**'कलौ घनाभ्रप्रतिमं महेश्वरं गदाधरं प्रणमति यस्सुखं वसेत्।'** द्वादशे [2]**'शिवं सुरूपं महेश्वरं सदा प्रपन्नार्तिहरं वृतश्रियम्।'** ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि गोलाध्याये **'अस्मान्नारायणाद्भीषा वातः पवत एव ही'**ति प्रकृत्य,

'ऊर्णनाभिर्यथा तन्तुं सृजते संहरन्त्यपि।
तथा विश्वं सृजत्यत्ति पाति चायं महेश्वरः।।'

भागवते सप्तमस्कन्धे दशमेऽध्याये

[3]**'वरं वरय एतत्ते वरदेवान्महेश्वर।'**

श्रीविष्णुधर्मोत्तरे षष्ठे [4]**'पूजाफलं महेशस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिणः।'** एकादशे -

'आदर्शं यो महेशाय संदर्शयति मानवः।
फलं वक्तुं न शक्नोमि महेशकरुणोद्भवम्।।'

श्रीविष्णुधर्मोत्तरेऽष्टमे [5]**'परमेशप्रसादेन संजाता याः पयोनिधौ।'** त्रयोदशे [6]**'स याति ब्रह्मसालोक्यं परमेशप्रभावतः।'** हरिवंशे सप्तषष्टिद्विशततमे **'हिरण्यगर्भः हिरण्यनाभ।'**

---

1 सितं कृते त्रेतयुगेऽरुणे विभुं तथा तृतीये नीलसुवर्णमच्युतम्।
कलौ घनाभ्रप्रतिमं महेश्वरं गदाधरं प्रणमति यस्सुखं वसेत्।। (व.पु.7.35)

2 नमामि रामं नरनाथमच्युतं कविं पुराणं त्रिदशारिनाशनम्।
शिवस्वरूपं प्रभवं महेश्वरं सदा प्रपन्नार्तिहरं धृतश्रियम्।। (व.पु.12.5)

3 **वरं वरय एतत्ते वरदेवान्महेश्वर**।
यदनिन्दत् पिता मे त्वामविद्वांस्तेज ऐश्वरम्।। (भा.पु.7.10.15)

4 वि.धर्म.6

5 वि.धर्म.उ.8

6 वि.ध.13

सभापर्वणि [1]**'असौ बत महद्भूतं स्वयंभूर्यदिदं स्वयम् ।'** [2]**'पुरा नारायणो देवस्स्वयंभूः प्रपितामह'** इति। किंच रुद्राभिधानानां प्रसिद्धे संप्रतिपन्ने गुणिनि रुद्रे त्रिमूर्तिमध्यपरिगणित एव रूढत्वात्। तस्य च कारणत्वानुपपत्तेः परस्यापि तत्संमतश्च श्रुत्यन्तरानुसारात् भगवत्परत्वमेव परतत्वविषयाणां सर्वासामप्युपनिषदां युक्तम्। न तु ततोऽप्यतिरिक्तविषयत्वम्। भगवत्परत्वे ततोप्यतिरिक्तपरत्वे वा स्वारस्यभङ्गाविशेषेण श्रुत्यन्तरानुसरणपरित्यागे हेत्वभावात्। तस्माच्छिवादिशब्दानां यथासंभवं रूढियोगगुण-वृत्तिभिर्भगवत्परत्वमेव युक्तमिति परतत्त्वविषयाणां सर्वासामप्युपनिषदां भगवत्परत्वं सिद्धम्। अतोऽपीह शिवशब्दो भगवत्परः। अपि च शिवेश्वरादिशब्दाः परब्रह्मणि स्वरसा इति तावत् सर्वसंप्रतिपन्नम्। अतः परमात्मपरत्वात्तेषां शब्दानां परब्रह्मपरमात्मादिशब्दवन्न तैर्देवताविशेषनिर्धारणसंभवः। अतो नारायणादि शब्दा एव देवतानिर्धारकः। तेषां भगवतो ब्रह्मत्वनिर्धारणात् प्राक् परमात्मपरत्वनिर्णयाभावात्।

ननु परमात्मन्येवैषां शक्तिः। रुद्रस्य परमात्मभेदे तत्र शक्त्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गात्। तदभेद एव रुद्रस्य वाच्य इति चेन्न। प्रसिद्धरुद्रे शक्त्यन्तरस्य कल्पनीयत्वात्।

ननु तत्र न शक्तिः, किंतु गौण्येव वृत्तिः। लोकप्रयोगमात्रात् तत्र निखण्डुपाठोऽपीति चेत्, तर्हि सिद्धन्नस्समीहितम्। शिवादिशब्दानां प्रसिद्धरुद्रातिरिक्ते शक्तौ शिवादिशब्दैः भगवद्व्यावर्तनाभावेन जगत्कारणतया श्रुत्यन्तरप्रसिद्धे भगवत्येव तेषां वृत्त्युपपत्तेः। न हि किञ्चित् तत्र बाधकं पश्यामः। प्रत्युत सकलोपनिषदैककण्ठ्यलाभः। तस्मात् परविषयशब्दास्सर्वे भगवद्विषया एव। अथ स्यात् शिवादिशब्दानामपि रुद्रस्य परमात्मत्वनिर्णयात् प्राक् परमात्माभिधायकत्वं नेति। तर्हि प्रसिद्धरुद्र एव तेषां व्युत्पत्ते-स्तदन्यप्रतीतिर्लक्षणयैवेति श्रुत्यन्तरानुसारेण तैः कथं भगवत्प्रतीत्यभावः। उपक्रमानु-साराच्चायं शिवशब्दो भगवत्परः। तथाहि प्रथमे खण्डे -

[3]**'ब्रह्मवादिनो वदन्ति-**
किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम केन क्व च संप्रतिष्ठाः।

---

1 **अहो बत महद्भूतं स्वयंभूर्यदिदं स्वयम्।**
आदास्यति पुनः क्षत्रमेवं बलसमन्वितम्।। (महा.सभा.39.19)

2 **पुरा नारायणो देवस्स्वयंभूः प्रपितामहः।**
सहस्रशीर्षः पुरुषो ध्रुवोऽनन्तः सनातनः।। (महा.सभा.43.10)

3 श्वे.उ.1.1-2

**अधिष्ठिताः केन सुखतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम्।।
कालस्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम्।
संयोग एषां सत्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः।।'**

[1]**'ते ध्यानयोगानुगतापश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्'** इत्याद्युक्त्या तद्ब्रह्मोपनिषत्परमित्युपसंह्रियते। तत्र तद्ब्रह्मोपनिषत् परमित्युपसंहारात् प्रथमखण्डे एव उपक्रान्तः प्रधानार्थो निर्धारित इत्यवगम्यते। तत्र किं कारणं ब्रह्मेति कारणभूतं वस्तु ब्रह्म वा कालो वा स्वभावो वा नियतिर्वा यदृच्छा प्रभूतानि वा पुरुषो वेत्येवं कारणधार्मिकब्रह्मादिकोटिकसंशयो विवक्षित इति न संभवति। तदाह कारणं ब्रह्म किं कारणं ब्रह्म वेत्यन्वयं स्यात्। तत्र कालादिकोट्यन्तरानुपन्यासात् कथं तथा संशय-विवक्षासंभवः। किंच एवं संशये कालादिवाक्यस्य कालाद्यापेक्षपरताया वाच्यत्वात् संयोग एषान्नत्वात्मभावादिति वाक्यमन्वितं स्यात्। कारणानां संयोगस्य हेतुत्वानुक्त्या तदापेक्षा-संभवात्। अचितः कोटित्वे अधिष्ठाताः केनेति चानुपपन्नम्। तस्मात् कारणं ब्रह्मेति। धर्मिनिर्देशः प्रदर्शनं किं दैवतमित्यर्थः। ब्रह्माविष्णुरुद्रो वेति विवक्षितम्। एवं किं शब्देनैव नानाकोट्युपस्थापनान्नास्मिन् पक्षे पूर्वोक्तकोट्यन्तरोपस्थापकाभावलक्षणदोषावकाशः। इत्थं संशयाद्देवताविशेषविषयमेव निर्धारणमिह चिकीर्षितमिति चावगम्यते। पराभिमता च देवता निर्धारणता। ततः प्रथमखण्डकारणीभूतदेवता निर्धारणं वाच्यम्। तत्र पुरुषेशहर-पदानि त्रीण्येवाश्रूयन्त इति तदन्यत्तस्मिन्नेवायं देवतानिर्धारणभावः पर्यवस्थितः। तत्र न तावदीशशब्दो निर्धारकः। [2]**'व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीश'** इत्याधारत्वमेव हि श्रूयते, न तु कारणत्वम्। तत्र [3]**'पृथगात्मानं'** [4]**'उद्गीतमेत'**मिति नियन्तृनियाम्यभेदज्ञानस्य

---

1 **ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्।**
यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः।। (श्वे.उ.1.3)

2 संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च **व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः।**
अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः।। (श्वे.उ.1.8)

3 सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते अस्मिन्हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे।
पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति।। (श्वे.उ.1.6)

4 **उद्गीतमेतत्परमं** तु ब्रह्म तस्मिंस्त्रयं सुप्रतिष्ठाक्षरं च।
अत्रान्तरं ब्रह्मविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः।। (श्वे.उ.1.7)

मोक्ष-साधनत्वं तदनुष्ठानं चोक्त्वा तदेव ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं [1]**'संयुक्तमेत'**दिति परमात्मनो बन्धकत्वादस्य जीवस्य बध्यत्वाच्चास्य तदुपासनया बन्धनिवृतिर्युक्तेप्युपपाद्यते। अतः कथमिदं वाक्यं कारणं ब्रह्म किंदेवतारूपमित्यस्योत्तरं स्यात्। किंच [2]**'अनीशश्च आत्मा बध्यते भोक्तृभावात्'** इत्युत्तरवाक्ये समुच्चयासंभवाश्चास्त्वर्थः। 'ईशे बिभर्ति अनीशस्तु बध्यत' इत्यनीशनं हेतुतया विवक्षितम्। अन्यथान्यत्वमात्रविवक्षायामन्यश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावादिति हि वाच्यम्। अतः अनीश इत्यत्र योगार्थस्य विवक्षितत्वात्। पूर्वत्रापि तस्यैव वाच्यतया नात्र ईशशब्देन देवताविशेषनिर्धारणसंभवः। यत्र च योगोद्भवः न तत्र रूढिपरिग्रहे निमित्तमस्ति। योगमात्रेणापि प्रयोगचारितार्थ्यात्। अस्येशशब्दस्य विवरण-सापेक्षतया हरपदस्य तद्विवरणरूपत्वं वदता परेणापि ईशशब्दस्यानिर्धारकत्वमङ्गी-कृतमेव। ईशशब्दस्योन्मिषितयोगत्वात् भगवति प्राचुर्यादपि निर्धारणाक्षमत्वादेव हि विवरणसापेक्षता। नापि हरशब्दनिर्धारकः। [3]**'क्षरं प्रधानं अमृताक्षरं हरः क्षरात्मना-वीशते देव एक'** इति श्रूयते। अत्रापि कारणत्वं न प्रतीयते। किंतु नियन्तृतत्वमात्रम्। तच्चाकारणस्यैव जीवस्य शरीरनियमनवदुपपद्यते। किंचात्राक्षरपदविवरणमेव हरश्शब्दः सकारान्तः। स च तेजोवाचकत्वात् प्रकाशरूपत्वविवक्षयामात्मनि प्रसज्यते। यथा [4]**'अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः'** [5]**'प्राणेषु हृद्यन्तज्योति'** इत्यादिः। यद्वा भोग्यजातं स्वार्थतया हरदीति हरो जीवः। अकारान्तश्च हरशब्दः सर्वदा अक्षरपदविवरणमेवेदं हर इति।

ननु हरतेरनूद्यमने ञिति सोपपदादभिधीयते। निरुपपदं चेदम् न च पचाद्यच्। पचाद्यन्तर्भावकल्पने प्रमाणाभावादिति चेन्न। 'पश्यतो हर' इत्यादिषु वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेष्वित्यलुग्विधायकसूत्राङ्गीकृतस्य हरशब्दस्य दर्शनेन पचाद्यन्तर्भावकल्पनात्।

---

1 श्वे.उ.1.8

2 श्वे.उ.1.8

3 श्वे.उ.1.10

4 स यत्र प्रस्वपिति अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामुपादाय निहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति। **अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः**। (बृ.उ. 6.3.9)

5 कतम आत्मेति। योऽयं विज्ञानमयः **प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः**। (बृ.उ.6.3.7)

हरशब्दस्य विवरणसापेक्षत्वात् क्षरात्मानावित्यात्मपदप्रयोगः। तथा हि 'संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरञ्चे'त्युक्तं क्षराक्षरशब्दयोर्विवरणमिह क्रियते। तत्र [1]'**क्षरं प्रधान**'मिति व्याख्येयं पूर्वमुपादाय अनन्तरं व्याख्यानात्। उत्तरत्रापि तथैव वाच्यतया 'अक्षरं हर' इति हरपदेन व्याख्यानं युक्तम्, न तु पूर्वेणामृतपदेन। किंचोपक्रमे संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरं चेति भर्तव्ये पृथक्पादेन निर्दिश्य [2]'**व्याक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीश**'मिति पादान्तरेण भर्ता निर्दिश्यते। तथोत्तरत्र [3]'**क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्ये**'तीशितव्यं पृथङ्निर्दिश्य [4]'**विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्य**' इतीशिता पृथक्पादेन निर्दिश्यते। तदनुसारात् प्रथमपादस्येशितव्यमात्र-परत्वमेव युक्तम्। किञ्च न ह्यमृतमिति श्रूयते। येन व्याख्यानरूपता स्यात्। यदुक्तं '**सप्तदशारत्नीर्वाजपेयस्य यूपो भवती**'त्यत्र समासान्तर्गतस्यापि सप्तदशपदस्य यथा विधायकता तथैव समासान्तर्गतस्याप्यमृतपदस्य विधायकतोपपत्तेर्विवरणरूपता युज्यत इति, तन्न, तत्र हि परम्परासंबन्धिवाजपेययूपोद्देशेन सप्तदशारत्निरिति विधाने अरत्निमात्रस्यापि प्राप्तत्वात् साप्तदश्ये विधिपर्यवसानमिष्यते। तत्रोद्दिश्य विधानरूप-वाक्यभङ्गीसत्वात् कथमुद्दिश्य विधिः। तत्र यूपोद्देशेन साप्तदश्यविधौ साप्तदश्य-संबन्धघटकारत्नयोऽनूद्यते। अपि चोभयोर्यौगिकत्वेनाभिन्नार्थता प्रतीतेश्च कथं व्याख्यान-व्याख्येयभावः। किंच क्षरं किमित्यपेक्षायां प्रधानमिति व्यक्तिविशेषनिर्धारणं हि कृतम्। न तु योगार्थ उक्तम्। अतो नामृतशब्देन व्याख्यानम्। अतो हरशब्देनैव व्याख्यानमुचितम्। हरो देव इत्यन्वये पदान्तरान्वयो व्यवहितान्वयश्च। एवं हरशब्दोऽक्षरशब्दस्य व्याख्यान-मिति स्थिते अमृतशब्दो व्याख्येयविशेषणं तस्य प्रयोजनमन्यत्र क्वचिदमृतपदेन जीवोपलम्भः। एवं अमृतपदस्य विशेषणत्वे सति हि उत्तरत्र [5]'**क्षरं त्वविद्या ह्यमृतन्तु विद्ये**'त्यमृतपदेनाक्षरनिर्देश उपपद्यते। क्षरं प्रधानमित्यत्र यद्व्याख्येयं क्षरपदम्। तेन हि

---

1 श्वे.उ.1.10

2 संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च **व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः**।
अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः।। (श्वे.उ.1.8)

3 द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनन्ते विद्याविद्ये निहिते यत्र गूढे।
क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः।। (श्वे.उ.5.1)

4 श्वे.उ.5.1

5 श्वे.उ.5.1

क्षरं त्वविद्येऽत्र क्षरस्य निर्देशो दृश्यते, न तु प्रधानमिति व्याख्यानपदेन। तस्मात् 'अमृतं तु विद्ये'त्यत्रापि 'अमृताक्षरं हर' इत्यत्र यद्व्याख्यानं तेन पदेन क्षरस्य निर्देशो न कार्यः, किन्तु व्याख्येयेनैव। एवञ्चामृतपदस्य व्याख्येयविशेषणतया व्याख्येयानुप्रवेशे सत्येव तेनाक्षरस्य निर्देशसंभवः, न तु व्याख्यानरूपत्वे। तस्माद्धरशब्दो जीवपर इति, न तेन देवतानिर्धारणसंभवः। अतः पुरुषशब्द एव देवतानिर्धारणवाच्यः। किंच कालादि-वाक्यस्य निर्धारकाभावे कालादिकारणत्वाक्षेपपरता वाच्या। कारणं ब्रह्मेति निश्चित्य देवताविमर्शे क्रियमाणे कालाद्याक्षेपस्य कः प्रसङ्गः। एतेन देवताविमर्शमङ्गीकृत्यापि कालादिवाक्यस्याक्षेपपरत्वं वदन्तः परे निरस्ताः। तदयमर्थः किं कारणमिति कर्तृनिर्देशः। [1]**'कुतः स्म जाता'** इत्युपादानस्य [2]**'जीवाम केने'**त्यस्य केन जीवाम इत्यन्वयः। अनेन क्षरस्य [3]**'क्व च संप्रतिष्ठे'** इति संहर्तुर्लयस्थानस्य च सर्वप्रतिष्ठारूपलयस्थानस्य लयकर्तृत्वसूचनसंभवात् तदधिकरणकस्य लयस्य तत्कर्तृकत्वं सामीचीन्यं विवक्षितम्। अधिष्ठिताः केनेति नियन्तुर्नियाम्यत्वेन पारतन्त्र्ये हेतुः। सुखेतरेष्विति अधिष्ठितत्वाभावे दुःखत्वं न स्यादिति भावः। सुखानि तदितराणि, दुःखानि च सुखेतराणि। अव्यवस्थाः दुःखवृत्तौ सुखवृत्तौ वा व्यवस्थाशून्याः। व्यवस्थितत्वे हि स्वाभाविकत्वान्नाधिष्ठानापेक्षेति शङ्कोदयेऽपि इत्थं विप्रतिपत्तिरुपन्यस्ता। अथ सिद्धान्त उपन्यस्यते [4]**'कालस्वभाव'** इत्यादि। कालस्वभावः कालविशेषः कारणमस्तीति निश्चित्य, संशयप्रवृत्तेः स्वभाव-वादस्याप्रसक्त्या तन्निराकरणासंभवात्। योनिपदानन्वयाक्षेपपक्षेऽपीत्थमेवं वाच्यत्वात् नियतिरदृष्टम्। यदृच्छा क्वचित्क्वचित् तत्तत्कार्यविशेषेषु हेतुभूतानि दैवाद्यदृच्छयेति च समानार्थतया प्रयोगाद्भूतानीति महदादीनामप्युपलक्षणम्। एतानि पुरुषः निर्वाह्यनिर्वाहकभावनिबन्धनं सामानाधिकरण्यम्। तेन कारणनिर्वोढृत्वेन कर्तृत्वमुक्तम्। योनिरित्युपादानत्वमुक्तम्। एवं किं कुत इत्यस्योत्तरमुक्तम्। उभयविधकारणत्वरक्षकत्व-लयाधिकरणत्वकर्तृत्वनियन्तृत्वविशिष्टं वस्तु किं दैवतमिति हि विप्रतिपत्तिः। अतः

---

1 ब्रह्मवादिनो वदन्ति। किं कारणं ब्रह्म **कुतः स्म जाता** जीवाम केन क्व च संप्रतिष्ठाः। अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम्।। (श्वे.उ.1.1)

2 श्वे.उ.1.1

3 श्वे.उ.1.1

4 **कालस्वभावो** नियतियदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्या ।
संयोग एषां न त्वात्मभावात् **आत्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः** ।। (श्वे.उ.1.2)

कारणत्वादीनामेकधर्मिगतत्वस्य निश्चितत्वात् प्रधानभूतकारणनिर्धारणेनैव निर्धारणान्तरमपि सिद्धमिति पृथक् तदनुक्तिः चिन्त्यमिति निर्धार्यमित्यर्थः। सन्देहवाचिना तत्प्रयोज्यनिर्धारणाभिधानात्। अत एवाह भवनाथः 'तत्सिद्धिर्जातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिङ्गसमवाया'दित्यत्र एवं शाब्दता स्थितीनिह नयान्तरात् गौणमुख्याधिकनयान्तराद्विवेकः शाब्दत्वेपीति चिन्त्यमिति। अत एव सम्यक् चिन्तितोऽयमर्थ इति वक्तारो भवन्ति। एतदभिप्रायेणैवेदं चिन्त्यमित्यादि वदन्ति। तद्वदिहापि निर्धारणमेवार्थः। इयांस्तु विशेषः गौरव्यविषये तदुक्तं नेति वक्तुमक्षमांश्चिन्त्यमिति व्यतिरेकनिर्धारणं लक्षयन्ति। इह तु तादृशविवक्षाहेत्वाभावादन्वयनिर्धारणमेव विवक्षितम्। अतः कारणं ब्रह्मेति धर्मिनिर्देशः किमिति नानादेवताकोटिप्रदर्शनं पुरुष इति परदेवतानिर्धारणम्। यदि हि कालादिवाक्यमाक्षेपः स्यात् तथाभूतानि पुरुषो योनिरिति चिन्त्यमिति वाच्यम्। पुरुषशब्देन परमात्मनिर्देशादेव हि। तेन पदेन जीवनिर्देशे पूर्वनिर्दिष्टपुरुषप्रत्यभिज्ञा भवितेति तन्निवृत्तये पुरुषजीवयोर्भेदप्रतीतिसिद्ध्यर्थं [1]'**आत्माप्यनीशस्सुखदुःखहेतोः**' [2]'**कालात्मयुक्तानि**' [3]'**पृथगात्मानं**' [4]'**क्षरात्मनावीशते**' [5]'**अनीशश्चात्मे**'त्यात्मशब्देन जीवनिर्देशः।

अस्मिन् प्रकरणे क्वापि पुरुषपदेन जीवनिर्देशाभावश्च। आक्षेपपरत्वे पुरुषचिन्त्यमित्यनन्तरं तद्धेतूपन्यासे 'पुरुषोऽप्यनीशस्सुखदुःखहेतो'रिति हि वाच्यम्। एवं सति ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं दैवत्यं पौर्णमासमिति ब्रूयादित्यादिषु संशयप्रदर्शनवाक्यानन्तरवाक्यस्यैव निर्धारणपरत्वदर्शनात्। इहापि तादृशश्रुतिशैल्यनुरोधो भवति। एवं परमपुरुषस्यैव कारणत्वं प्रतिज्ञाय अस्यैवेदमुपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह 'संयोग' इति। कालादि-

---

1 कालस्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्या।
संयोग एषां न त्वात्मभावात् **आत्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः**।। (श्वे.उ.1.2)

2 ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्।
यः कारणानि निखिलानि तानि **कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः**।। (श्वे.उ.1.3)

3 सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते अस्मिन्हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे।
पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति।। (श्वे.उ.1.6)

4 क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः **क्षरात्मनावीशते देव एकः**।
तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः।। (श्वे.उ.1.10)

5 संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः।
अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः।। (श्वे.उ.1.8)

संयोगस्य कार्यापेक्षितत्वात् संयोगस्य च कालादिस्वरूपप्रयुक्तत्वाभावात्तदनुगुणसार्वज्ञ-सर्वशक्तियुक्तः परमपुरुष एव तत्संयोजकः। न तु ब्रह्मरुद्रादिर्जीववर्गः। तस्य सुखदुःख-भागित्वेन कर्मपरतन्त्रतया निरङ्कुशज्ञानशक्त्योरभावादित्यर्थः। सुखदुःखहेतोरिति ब्रह्म-वादिनो वदन्तीत्यन्वयः। इदं च वाक्यं भारते एवोपबृंहतिम् -

[1] **'तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः सर्वतोमुखैः।**
तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः।
प्रधानं कारणं येषां पुरुषश्चापि कारणम्।
स्वभावश्चैव कर्माणि दैवं येषां च कारणम्।

पञ्चकारणसंख्यातो निष्ठा सर्वत्र वै हरि'रिति प्रधानमिति भूतानीत्येतदुक्तम्। पुरुष इत्यात्माप्यनीश एव इत्येतदुक्तम्। स्वभाव इति कालस्वभाव इत्येतदुक्तम्। कर्माणीति नियतिरित्येतदुक्तम्। दैवमिति यदृच्छेत्येतदुक्तम्। अत्र काल-पदाभावात् पञ्चसंख्योक्तेश्च कालस्वभाव इत्येककारणनिर्देशः। अत्र हरिपदेन पुरुषशब्दो व्याख्यातः। केचिदध्येतारः किञ्चिद्वाक्यपर्यालोचनया प्रधानं कारणमिति वदन्ति। एवं तत्तद्वाक्यपर्यालोचनया पुरुषादीनां कारणत्वं तदध्येतारो वदन्ति। तेषां सर्वेषामपि भगवदनधिष्ठितानां प्रधानादीनां कारणत्वेन तात्पर्यम्। किंतु भगवदधिष्ठितानामेव कारणत्वं इति भावः। निष्ठाभूतो हरिरेव पञ्चकारणसंख्यात इति योजना। अस्य कथं पञ्चकारणसंख्यातता। प्रधानादीनामेव हि तदित्यत्र उक्तम्। निष्ठेति निष्ठा पर्यवसानं तात्पर्यभूमिः। एवं भगवतः कारणत्वं निर्धार्य किं विशेषणद्वारकपरिणामान्वयाद्विशिष्ट-मुपादानम्। किं स्वरूपपरिणामात् केवलस्वरूपमेवोपादानमिति ध्यानयोगेन विचार्य विशिष्टोपादानत्वं निर्धारयाम्बभूवुरित्याह [2]**'ते ध्याने'**ति। आत्मशक्तिरनन्याधीनत्वशक्तिः। गुणवैषम्यनिबन्धनत्वात् कार्यस्य **'स्वगुणैर्निगूढा'**मिति सत्त्वादिगुणत्रयोपन्यासः। एव-मुपक्रमे भगवतः कारणत्वनिर्धारणात्तदनुरोधेनात्र शिवशब्दो भगवत्पर एव। किंचास्य

---

1 महा.मोक्ष.347.88-90:
प्रधानं कारणं येषां पुरुषश्चापि कारणम्। स्वभावश्चैव कर्माणि दैवं येषां च कारणम्।
अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्। विविधा च तथा चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्।।
तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः सर्वतोमुखैः। पञ्चकारणसंख्यातो निष्ठा सर्वत्र वै हरिः।।

2 **ते ध्यानयोगानुगता** अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्।
यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः।। (श्वे.उ.1.3)

श्वेताश्वतरस्य भगवत्परत्वं तत्रत्यकृत्स्नवाक्यैरेवावगम्यते। विरोधोऽपि नोपलभ्यते। तथा हि प्रथमखण्डस्य भगवत्परत्वं तावदुक्तमेव। तत्र यः कारणानि निखिलानीति वाक्येन पूर्ववाक्यसिद्धमधिष्ठातृत्वमनूद्य विशिष्टकारणे विशेषणविशेष्यस्वरूपमुक्तम्। तत्राधीमेति ब्रह्मविदामनुसन्धानम्। तमेकनेमिमित्यारभ्याधीमेत्यनेनैवान्वितम्। अपश्यन्नित्यस्य परस्पराकाङ्क्षाबलेन शक्तिमित्यनेनैवान्वितत्वात्। एतेन [1]**'ते ध्यानयोगानुगता अपश्य'**न्निति वाक्ये गौरीदर्शनमुच्यते। यः कारणानीति रुद्रदर्शनमुच्यत इति निरस्तम्। **'**अपश्यन्नि**'**त्यस्योत्तरत्रान्वयासंभवात्। न चाधिमेत्यस्याव्यवधानात्। स्त्रीलिङ्गान्तपद-बोधितकर्मणैवान्वयः। आकाङ्क्षाया अविशेषणस्य सन्निधेरवैषिकत्वात्तनुर्वर्षिष्टेतिवत् सर्वजीव इत्यधिष्ठिताः केनेत्युक्ताधिष्ठातृत्वस्यापि कालादिवाक्ये विवक्षितत्वात्तद्विवृतं [2]**'पृथगात्मान'**मिति। ब्रह्मचक्रभ्रमणरूपसंसार मोक्षणे हेतुरुक्तः। [3]**'उद्गीथ'**-मित्यनुष्ठानमुक्तम्। [4]**'संयुक्तमेत'**दित्यनेन [5]**'सर्वाजीवे' 'पृथगात्मान'**मित्येतदुभयं विवृतम्। [6]**'ज्ञाज्ञौ द्वा'**वित्यशक्तिपदज्ञानस्यापि बन्धहेतुत्वम्। तन्मोचकस्यानन्तविश्व-रूपाभिधानस्य भगवतः कर्मवश्यत्वाभावश्चोक्तः। कर्मवश्यत्वाभावोक्त्या ईशने हेतुरुक्तः। **'ईशे'**ति योगार्थस्य विवक्षितत्वात्। तस्याभिध्यानादिति ज्ञात्वा इत्येतद्विवृतम्। भूयो-ऽभिधानादित्यन्वयः। वह्नेर्यथेत्यादिनाद्येन प्रणवस्य साधनत्वमुक्तम्। एवं प्रथमखण्डे परा देवता तज्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं च निर्धारिते। द्वितीयखण्डे योगारम्भप्रयोज्यमन्त्रादिक-मुच्यते। तत्र **'एको हि देव'** इति वाक्येन [7]**'एष हि देव'** इत्यम्भसिवाक्यं प्रत्यभिज्ञाप्य

---

1 श्वे.उ.1.3

2 श्वे.उ.1.6

3 श्वे.उ.1.7

4 श्वे.उ.1.8

5 श्वे.उ.1.6

6 **ज्ञाज्ञौ द्वा**वजावीशानीशावजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता।
अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं सदा विन्दते ब्रह्ममेतत्।। (श्वे.उ.1.9)

7 **एष हि देवः** प्रदिशोनुसर्वाः पूर्वो हि जातः स उ गर्भे अन्तः।
स एव जातः स जनिष्यमानः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः।। (श्वे.उ.2.16)

भगवानेवेह विवक्षित इति ख्यापितम्। तृतीयखण्डे [1]**'विश्वतश्चक्षु'**रित्यादिना पुरुष-सूक्तार्थप्रत्यभिज्ञापकेनाम्भसिवाक्येन भगवत्परेण जगत्कारणमुक्तम्। [2]**'यो देवाना'**मिति भगवदुपासनोपयोगिरुद्रगोचरज्ञानप्रार्थनामन्त्र उक्तः। 'ईश्वरात् ज्ञानमन्विच्छेत्, उपायोऽस्मि हरेः स्मृता'विति हि स्मर्यते। [3]**'हिरण्यगर्भं जनयामासे'**ति हिरण्यगर्भमपश्यदित्यर्थः। अनुवादरूपस्यास्य हिरण्यगर्भोत्पत्तिविधायकमहोपनिषदादि वाक्यानुसारेणैव नेयत्वात्। एवमर्थो जातः, ममार्थो न जातः, अयमर्थो निष्पन्न इत्यादिभूयः प्रयोगदर्शनात् जनयामासेति ज्ञानपरत्वं युक्तम्। [4]**'हिरण्यगर्भं पश्यत जायमान'**मिति तैत्तिरीय-वाक्यानुसारादत्रत्यतद्वाक्यानुसाराच्च इष्टप्राप्त्यनिष्टनिवृत्तिप्रार्थनारूपध्यानाङ्गमन्त्रोप-देशानन्तरं ध्येयस्वरूपमाह [5]**'ततः पर'**मिति मन्त्रप्रतिपाद्यरुद्रात् परमित्यर्थः। तत इत्यवधिपरम्, न तु हेतुपरम्। तथात्वे परपदद्वयानन्वयात्। अवधिपरत्वे तु प्रथमः पर-शब्दोऽन्यपरः। द्वितीयः सर्वस्मादुत्कर्षपरः। ईश्वरशब्दविवरणार्थं भगवति तात्पर्य-व्यञ्जनार्थञ्च पुरुषसूक्तशङ्खलिखितेन भगवत्परतयोपबृंहिता। [6]**'अणोरणीया'**-नित्यनुवाकवाक्यञ्चोदाहृत्य भगवति तात्पर्यं व्यञ्जितम्। **'वेदाहमेत'**मित्यारभ्य **'सर्व'**मित्यन्तेन ततो यदुत्तरमिति व्याख्यातम्। [7]**'य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती'**ति **'य**

---

1 **विश्वतश्चक्षुरुत** विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात्।
सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमीजनयदेव एकः।। (श्वे.उ. 3.3)

2 **यो देवानां** प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः।
हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु।। (श्वे.उ.3.4)

3 श्वे.उ.3.4

4 यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षेः।
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्तु।। (म.ना.उ.10.3)
यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः।
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु।। (श्वे.उ.4.12)

5 **ततः परं** ब्रह्मपरं बृहन्तं यथानियाकं सर्वभूतेषु गूढम्।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति।। (श्वे.उ.3.7)

6 **अणोरणीयान्महतो** महीयानात्मा गुहायां निहितोस्य जन्तोः।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रासादान्महिमानमीशम्।। (श्वे.उ.3.20)

7 य एको जालवानीश ईशनीभिः सर्वाल्लोकानीशत ईशनीभिः।

एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती'त्यम्भसिवाक्यार्थः प्रत्यभिज्ञापितः। [1]'**तस्मात् सर्वगतः शिव**' इति यतो भगवान् अतस्सर्वगतत्वेऽपि शिव इत्युक्तम्। [2]'**महान् प्रभुर्वै पुरुष**' इति सत्त्वप्रवर्तकत्वं भगवति प्रसिद्धमुक्तम्। '**शान्तिमीशान**'इति अधीगर्थदयेशां कर्मणीति न षष्ठी कर्मणश्शेषत्वेनाविवक्षितत्वात्। शान्तिमीशानः पुरुष इत्याह [3]'**अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष**' इति। पुरुषसूक्तोदाहरणेन भगवत्परत्वं स्पष्टीकृतम्। पुरुषसूक्तं विवृतं [4]'**सर्वतः पाणिपादं तत्**' इति [5]'**सर्वस्य प्रभुम्**' सर्वस्येशानमित्यन्वयः '**सर्वस्य शरणं**' सर्वस्य सुहृदित्यन्वयात्। [6]'**नवद्वारे**' इति हंसो भगवान् स एव, सर्वशरीरत्वात् देही।

हरिवंशे द्विसप्ततिद्विशततमेऽध्याये पौष्करप्रादुर्भावे [7]'**अथायं भगवान् हंसो गतो योगेन बालता**'मिति। [8]'**तस्मिन्नहनि संप्राप्ते तं हंसं महदक्षर**'मिति। वाराहे प्रादुर्भावे

य एवैक उद्भवे संभवे च **य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति**।। (श्वे.उ.3.1)

1 सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः।
सर्वव्यापी स भगवान् **तस्मात् सर्वगतः शिवः**।। (श्वे.उ.3.11)

2 **महान् प्रभुर्वै पुरुषः** सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः।
सुनिर्मलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः।। (श्वे.उ.3.12)

3 **अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा** सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति।। (श्वे.उ.3.13)

4 **सर्वतः पाणिपादं तत्** सर्वतोक्षिशिरोमुखम्।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति।। (श्वे.उ.3.16)

5 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्।
सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत्।। (श्वे.उ.3.17)

6 **नवद्वारे** पुरे देही हँसो लेलायते बहिः।
वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च।। (श्वे.उ.3.18)

7 **तथैव भगवान् हंसो गतो योगेन बालताम्।**
बभाषे मेघतुल्येन स्वरेण पुरुषोत्तमः।। (ह.पु.3.10.35)

8 **तस्मिन्नहनि संप्राप्ते तं हंसं महदक्षरम्।**
प्रविशन्ति महायोगं हरिं नारायणं प्रभुम्।। (ह.पु.3.33.19)

[1]‘**प्रच्छाद्य सलिलेनोर्वीं हंसो नारायणायत**’ इति। पौष्करप्रादुर्भावे [2]‘**रराम सुखमेकान्तं शुश्रूषुर्हंसमव्यय**’मिति। एकादशस्कन्धे वसुदेवनारदसंवादे -

[3]‘**हंसः सुपर्णो वैकुण्ठो धर्मयोगेश्वरोऽमलः।**
ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते।।’

नानारत्नमालायां ‘**हंसः खगे स्मरे विष्णा**’विति। एवं तृतीयखण्डे पुरुषशब्दः सप्तधावृत्तः भगवत्पुराणहंसशब्दाश्च श्रुताः। [4]‘**विश्वतश्चक्षुः**’ [5]‘**वेदाहमेतम्**’ [6]‘**यस्मात्परम्**’ [7]‘**सहस्रशीर्षा पुरुषः**’ [8]‘**हृदा मनीषा**’ [9]‘**अणोरणीया**’निति षोढा भगवति प्रत्यभिज्ञा। एवं भगवदभिधानश्रुतेः प्रत्यभिज्ञया [10]‘**ततः परं ब्रह्म परं बृहन्त**’मिति रुद्रात्परत्वश्रुतेश्चास्य खण्डस्य भगवत्परत्वं स्पष्टम्। [11]‘**तस्मात् सर्वगतः शिव**’ इति हेत्वन्वयान्मङ्गलपरः। ‘**शान्तिमीशानः, सर्वस्येशान**’मिति यौगिक इत्युक्तम्। ‘ईशं तमि’ति ‘ततः पर’मित्येतत्परामर्शाद्भगवत्परत्वं स्पष्टम्। अतस्तृतीय-

---

1 एवमेकार्णवीभूते शेते लोके महाश्रुतिः।
प्रच्छाद्य सलिलेनोर्वीं हंसो नारायणायते।। (ह.पु.3.10.1)

2 प्रवेशयामास ततो जठरं विश्वरूपधृक्।
ततो भगवतः कुक्षिं प्रविष्टो मुनिसत्तमाः।
रराम सुखमासाद्य शुश्रूषुर्हंसमव्ययम्।। (ह.पु.3.11.68)

3 भा.पु.11.5.23

4 श्वे.उ.3.3

5 श्वे.उ.3.8

6 श्वे.उ.3.9

7 श्वे.उ.3.14

8 श्वे.उ.3.13

9 श्वे.उ.3.20

10 श्वे.उ.3.7

11 श्वे.उ.3.11

खण्डे भगवत्परत्वहेतवो भूयांसः। अतस्तस्मिन् खण्डे [1]**'एक एव रुद्र'** इत्यत्र रुद्रशब्द-स्संहारकालीनक्रौर्याभिप्रायो भगवत्परः। चतुर्थखण्डे [2]**'य एकोऽवर्ण'** इति वाक्यं **'तदेवाग्नि'**रित्यम्भसिवाक्येन भगवत्परतया व्याख्यातम्। अजामेकामित्यणोरणीया-नित्यनुवाकवाक्यमपि भगवन्तं प्रत्यभिज्ञापयति। [3]**'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश'**मित्यत्र च ईशशब्दोऽनीशया शोचतीति पूर्ववाक्यानुरोधाद्यौगिकः। [4]**'मायिनं तु महेश्वर'**मित्यत्र महेश्वरशब्दो भगवत्परः। [5]**'मम माया दुरत्यये'**त्यादिभिर्मायाया भगवदधीनत्वावगमात्। सौबालादौ तथावगमाच्च। [6]**'यो योनिं योनि'**मित्यत्रेशानशब्दः कारणत्वानुवादात् तथाप्रसिद्धभगवत्परः। [7]**'यो देवाना'**मिति पूर्ववदङ्गमन्त्रः ऋषित्वात् स्वपितरं जायमानावस्थं पश्यतीत्यर्थः। [8]**'य ईशेऽस्ये'**ति भगवत्प्राप्त्यभिज्ञा **'हिरण्यगर्भ-स्समवर्तताग्र'** इत्यष्टर्च्चान्तर्भावात्। [9]**'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेती'**ति शिवशब्दो

---

1 श्वे.उ.3.2

2 य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णाननेकान्निहितार्थो दधाति।
विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु।। (श्वे.उ.4.1)

3 समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः।। (श्वे.उ.4.7)

4 मायां तु प्रकृतिं विद्यात् **मायिनं तु महेश्वरम्**।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्।।(श्वे.उ.4.10)

5 दैवी ह्येषा गुणमयी **मम माया दुरत्यया**।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते।। (भ.गी.7.14)

6 **यो योनिं** योनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं स च विचैति सर्वम्।
तमीशानं वरदं देवमीड्यं निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति।। (श्वे.उ.4.11)

7 **यो देवानां** प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः।
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ।। (श्वे.उ.4.12)

8 यो देवानामधिपो यस्मिंल्लोका अधिश्रिताः।
य ईशेऽस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम।। (श्वे.उ.4.13)

9 सूक्ष्मातिसूक्ष्मं सलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम्।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं **ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति**।। (श्वे.उ.4.14)

[1]**‘ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढ’**मिति व्याख्यातः। सर्वभूतसंबन्धेऽपि दोषासंस्पृष्टमित्यर्थः। [2]**‘तस्मात् सर्वगतः शिव’** इतिवत् [3]**‘तमेवं ज्ञात्वा अमृता भवन्ती’**ति [4]**‘तमेवं विद्वानमृत इह भवती’**त्यर्थप्रत्यभिज्ञानात् [5]**‘हृदा मनीषा’** [6]**‘नैनमूर्ध्व’**मित्यम्भसिवाक्याभ्यां भगवत्प्रत्यभिज्ञानाच्च भगवत्परम्। अजायत इति रुद्रविषयोऽयमङ्गमन्त्रः भगवतो ब्रह्मणो वा जातः। अत एव [7]**‘रुद्र यत्ते’ ‘जनिम चारुचित्र’**मित्याद्युच्यते। एवं चतुर्थखण्डः प्रत्यभिज्ञाबाहुल्यात् भगवत्परः। पञ्चमषष्ठयोः कारणत्वनियन्तृत्वादिसुबालोपनिषदाद्यर्थानुवादात् ब्रह्मयोनिरिति [8]**‘यो ब्रह्माण’**मिति च चतुर्मुखोत्पादकत्वोक्तेः। [9]**‘एको हंसः तमेव विदित्वे’**ति भगवत्प्रत्यभिज्ञानाच्च भगवत्परत्वं स्पष्टमेव। [10]**‘ब्रह्मणे ब्रह्मदायिन’** इति कैलासयात्रायां हरिवंशे श्रूयते।

---

1 वृतात्परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं **ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम्**।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः।। (श्वे.उ.4.16)

2 सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः।
सर्वव्यापी स भगवान् **तस्मात् सर्वगतः शिवः**।। (श्वे.उ.3.11)

3 श्वे.उ.3.7

4 तस्मादिदं सच्चिदानन्दमयं परं ब्रह्म **तमेवं विद्वानमृत इह भवति**। (नृ.पू.ता.उ.1.6)

5 एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति।। (श्वे.उ.4.17)

6 **नैनमूर्ध्वं** न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत्।
न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महायशः।। (श्वे.उ.4.19)

7 अजात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रपद्यते।
रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम्।। (श्वे.उ.4.21)

8 **यो ब्रह्माणं** विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै।
तँ ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये।। (श्वे.उ.6.18)

9 **एको हंसो** भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले संनिविष्टः।
तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय।। (श्वे.उ.6.15)

10 अचिन्त्याय सुचिन्त्याय तस्मै चिन्त्यात्मने नमः।
हराय हरिरूपाय ब्रह्मणे ब्रह्मदायिने।। (ह.पु.3.90.16)

अपि च [1]**'यदाऽतम'** इत्यनुवाद इति सर्वसंप्रतिपन्नम्। प्रलयावस्थापर इत्यपि तत्प्रापकं च [2]**'तमः परे देवे एकी भवती'**ति इति सौबालवाक्यम्। स च देवो नारायण एव। मैत्रायणीयोपनिषदि च [3]**'तमो वा इदमेकमास'** इति श्रूयते। तत्रापि [4]**'स वा एष सूक्ष्मोऽग्राह्योऽदृश्यः पुरुषसंज्ञ'** इत्युपक्रम एवास्या उपनिषदो भगवत्परत्वेन निर्णयात् तत्रापि भगवान् प्रतिपन्नः। 'नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं' 'तम आसी'दिति वाक्यमपि 'तदानी'मिति सौबालादिप्रसिद्धप्रलयानुवादात्। अथ सदभावस्य तमस्सद्भावस्य च तत्रैव प्रपञ्चितत्वात्तद्वाक्यनुवादः। किंच यदि क्वचित् तमोमात्रं श्रुतं तत्राप्युक्तश्रुत्यनुसाराल्लयस्थानत्वेन स एव देवो विवक्षितः। तस्मादिह प्रलयावस्थतमसोऽनुवादात् तल्लयस्थानत्वेन तदधिष्ठातृत्वेन तत्प्रेरकत्वेन च तत्र प्रतिपन्नस्य भगवतः प्रत्यभिज्ञानात्तत्रैव भगवत्यक्षरत्वविधानमुचितम्। तत्रैव शिवत्वविधानेऽपि न दोषः। लीलापुरुषार्थसाधनशून्यत्वेन प्राप्ता माङ्गल्यशङ्कानिरासाय माङ्गल्यस्य विधेयत्वाल्लयस्यापि लीलोपकरणत्वात् पुरुषार्थाहानेर्नामाङ्गल्यमिति भावः। शिवत्वविधौ केवलशब्दोऽपि सप्रयोजनः। कैवल्येऽप्यमाङ्गल्यं नास्तीत्यर्थात् कारणत्वशङ्कितदोषनिरासार्थं वा शिवत्वोक्तिः।

यत्तु उपक्रम एवास्याः श्रुतेः देवतानिर्धारणार्थत्वावगमात् सौबालादावनेकार्थप्रतिपादके तथा तात्पर्यानवगमेनार्थान्तरतात्पर्येणापि चारितार्थ्यादनन्यपरैतच्छ्रुत्यैव देवतानिर्धारणात्सौबालादिगतनारायणशब्दो रुद्र एव लक्षणया वर्तितुमर्हतीति चेन्न। सौबालस्य

---

1 **यदाऽतमस्तन्न** दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः।
तदक्षरं तत्सवितुरवरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी।। (श्वे.उ.4.18)

2 सोऽन्ते वैश्वानरो भूत्वा संदग्ध्वा सर्वाणि भूतानि पृथिव्यप्सु प्रलीयत आपस्तेजसि प्रलीयन्ते तेजो वायौ विलीयते वायुराकाशे विलीयत आकाशः इन्द्रियेष्विन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ विलीयन्ते भूतादिर्महति विलीयते महानव्यक्ते विलीयतेऽव्यक्तमक्षरे विलीयते अक्षरं तमसि विलीयते **तमः परे देवे एकी भवति** परस्तान्न सन्नासन्नासदसदित्ये तन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम्।। (सु.उ.2)

3 **तमो वा इदमग्रमासीदेकं** तत्परे स्यात्तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति। (मै.उ.5.2)

4 **स वा एष सूक्ष्मोऽग्राह्योऽदृश्यः** पुरुषसंज्ञो बुद्धिपूर्वमिहैवावर्तते अंशेनेति सुप्तस्येवाबुद्धिपूर्व विबोध एवमिति। (मै.उ.2.5)

देवतातात्पर्याभावासिद्धेः। तथाहि [1]**'न सन्नासन्न सदसदिति'** इत्युपक्रम्य उनिषदन्ते [2]**'परस्तान्न सन्नासन्नसदसदित्येतन्निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासनमिति'** कृत्स्नस्यापि वाक्यस्यैकवस्तुप्रतिपादकत्वं तस्मिन्नर्थे तात्पर्यातिरेकं च ख्यापयित्वापि तत्तदवान्तरार्थेष्वपि तात्पर्यातिरेकख्यापनार्थमिति 'निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासन-मिती'ति तत्रतत्रोपसंहृत्य षष्ठसप्तमघटितखण्डद्विकेन देवताविशेषं निर्धार्य, तत्रापि तात्पर्यातिरेकख्यापनार्थं 'इति निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासन'मित्युक्त्यापि तात्पर्य-ख्यापितेऽपि नैतावता प्राधान्यं सिध्यतीति। तत्सिद्धये उपनिषत्समाप्तेः प्रागेवैतद्विकान्ते उपनिषत्समाप्ताविवैतां विद्यामित्यादिना संप्रदायोऽपि दर्शितः। अतो भगवत् एव प्राधान्येन तात्पर्यविषयत्वमित्यवगतम्। अपि च प्रथमखण्डद्वयेन कारणत्वमुक्त्वा 'इत्येतन्निर्वाण-मनुशासनमिति वेदानुशासनमिती'ति कारणत्वं परिसमाप्यानन्तरत्रिकेनास्योपास्यत्वं तत्सिद्धये सर्वान्तरत्वं च प्रासङ्गिकजीवनिरूपणेन सहोक्त्या तमप्यर्थमिति निर्वाण-मनुशासनमिति वेदानुशासनमिति परिसमाप्य कारणत्वेन सर्वान्तरत्वेन चोक्तदेवताविशेषः क इत्यपेक्षायामुत्तरद्विकेन देवतानिर्धारणं क्रियते। तत्र [3]**'नैवेह किंच नाग्र आसी'**दिति इति प्रथमखण्डप्रतिपन्नप्रलयावस्थामनूद्य [4]**'दिव्यो देव एको नारायण'** इत्याह [5]**'आसी'**दित्यनुषङ्गः। 'चक्षुश्चे'त्यादिना चतुर्थखण्डप्रतिपन्नं तादात्म्यमनूद्य नारायणत्वं विधीयते। एवं कारणान्तर्यामिनिर्धारणस्य परिसमाप्तत्वात् तत्र तात्पर्यातिरेकख्यापनार्थ-मिति 'निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासनमि'त्युपसंहृतम्। न ह्यत्र नारायणातिरेकं विधेयमस्ति। येनात्रैतन्निर्वाणमनुशासनमित्युपसंहारेण प्रख्यापितं तात्पर्यमन्यविषयं स्यात्।

---

1 सु.उ.1

2 सु.उ.15

3 **नैवेह किंच नाग्र आसीद**मूलमनाधारमिमाः प्रजाः प्रजायन्ते।
दिव्यो देव एको नारायणः चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः। (सु.उ.6)

4 सु.उ.6

5 तदाहुः किं **तदासीत्तस्मै** स होवाच न सन्नासन्न सदसदिति तस्मात्तमः संजायते तमसो भूतादिर्भूतादेराकाशः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी तदण्डं समभवत् तत्संवत्सर-मात्रमुषित्वा द्विधाऽकरोदधस्ताद्भूमिमुपरिष्टादाकाशं मध्ये पुरुषो दिव्यः सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। (सु.उ.1)

सप्तमे[1] चातुर्थसर्वान्तरत्वसिद्धमन्तर्यामिब्राह्मणयोरुक्तञ्च सर्वशरीरत्वमनूद्य नारायणत्वं विधीयते। अन्यथा नारायणत्वविध्यभावे किंचिदनूद्य किंचिद्विधातुं [2]**'यस्येदं शरीर'**मित्यर्थपदपर्यन्तमागतमिदं वाक्यं कं विधेयमर्थमासाद्य विश्राम्येत। सर्वान्तरत्वं तावच्चरमखण्डेन प्राप्तं अपहतपाप्मत्वञ्चामृतत्वोपदेशात्। पञ्चमे [3]**'एतदजरममृत-मभयमशोक'**मित्यनेन च प्राप्तं दिव्यत्वमपि वस्त्वन्तरवैलक्षण्यरूपं प्राप्तमेव।

न च दिवि भवं दिव्यमिति परमव्योमस्थत्वं विधीयत इति वाच्यम्। सर्वान्तरत्व-कथनेन दिव्यात्मस्वरूपस्यैवेह प्रतिपाद्यमानतया तस्य द्युमात्रवृत्त्यसिद्ध्या तस्या-प्रतिपाद्यत्वात्। तस्मान्नारायणानुवाक एव सुबालोपनिषच्छ्वेताश्वतरोपनिषदपि सुबालोप-जीवत्वादनुसारिणी भगवदनुरक्ता। मैत्रायणीयोपनिषदपि भगवदनुरक्ता पुरुषसंज्ञकत्वोक्ते-रित्युक्तमेव। अपि च [4]**'तमो वा इदमेकमासी'**दित्यनुवादकत्वख्यापनात् सापि सुबालोपनिषदमनुसरति। तस्माच्छिवादिशब्दा एव भगवत्पराः।

ननु स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशये स्थाणुपदेन पुरुषनिर्धारणवत् ब्रह्मा विष्णुः रुद्रो वेति संशये रुद्रवाचिपदेन भगवन्निर्धारणमनुपपन्नम्। सौबालादिष्वेवं संशयपूर्ववृत्ते-रभावादुक्तन्यायाप्रवृत्तेः। नारायणशब्दस्य रुद्रे लक्षणया वृत्तिस्संभवति। रुद्राभिधान-चिह्नितैर्वाक्यैर्भगवदभिधानचिह्नितैरपि वाक्यैः कारणवस्तुप्रतिपादने सति अन्यतरवाचि-पदानामन्यतरस्मिन् लक्षणाया आवश्यकत्वे किमभिधानं लक्षकमिति विशये उक्तन्यायेनैव निर्धारणौचित्यादिति चेत्, तन्न। पुरुषपदेनैव तन्निर्धारणस्योक्तेः। किंच किमयं संशय-स्त्रिकोटिकः उत तुरीयान्तर्भावेन चतुष्कोटिकः। नाद्यः, त्रिमूर्त्यन्तर्गतस्यैवोक्तावयोग्यार्थता। द्वितीये त्वदीय एव पाशस्त्वां कण्ठे बध्नाति। अन्यतरकोट्यभिधायिना इतर-कोट्यभिधानासंभव इति। अपि च तुर्यस्य ज्ञाने संशयस्यैवासम्भवान्न चतुष्कोटिक-

---

1 स एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपात्मा दिव्यो देव एको नारायणः। एतां विद्यामपान्तरतमाय ददौ। अपान्तरतमो ब्रह्मणे ददौ। ब्रह्मा घोराङ्गिरसे ददौ। घोराङ्गिरा रैक्वाय ददौ। रैक्वो रामाय ददौ। रामः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददावित्येवं **निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम्**। (सु.उ.7)

2 सु.उ.7

3 यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे संचरति सोयमात्मा **तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम्**। (सु.उ.5)

4 मै.उ.5.2

संशयोपपत्तिः। तदज्ञाने च सुतराम्। ननु त्रिकोटिक एव संशयः। गौर्याः प्रसादात्तुरीयं पश्यतीति चेत् एवमपि कथमितरकोटिवाचिना तुरीयाभिधानम्। कोट्यन्तर्गतस्य रुद्रस्यानपहतपाप्मत्वादिना परमकारणत्वासम्भवेन तुरीयाभिधानत्वमीशादिशब्दानां निर्णीयत इति चेत् तर्हि सिद्धान्तेऽपि तथैव भगवदभिधायकत्वं निर्णीयत इति न काचित् क्षतिः। उपबृंहिता चेयमुपनिषच्छङ्खलिखितेन -

[1]**'स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम्।**
ध्याननिर्मथनाभ्यान्तु विष्णुं पश्येद्धृदि स्थितम्।।'

[2]**'अणोरणीयान् महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः।**
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्।।'

[3]**'एष देवस्तु मर्त्यानां पटैरिव विधीयते।'**

[4]**'एष वै पुरुषो विष्णुर्व्यक्ताव्यक्तः सनातन'** इति। श्रीविष्णुधर्मे च तत्र हि [5]**'श्रोतुमिच्छामि विप्रेन्द तद्विष्णोः परमं पद'**मिति शतानीकेन पृष्टो भगवांच्छौनकः

[6]**'सूक्ष्माणां तत्परं सूक्ष्मं स्थूलानाञ्च महत्तरम्।**
सर्वव्यापि च राजेन्द्र दूरस्थं चान्तिके च तदि'त्यादि श्लोकैः,

[7]**'बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत् सूक्ष्मतरं विभाति।**
दूरात् सुदूरे तदिहान्तिके चे'ति मुण्डकश्रुतिमुपबृंह्य,

---

1 शं.स्मृ.7.17

2 **अणोरणीयान् महतो महीयानात्मास्य जन्तोः निहितो गुहायाम्।**
तेजोमयं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः।। (शं.स्मृ.7.19)

3 वासुदेवस्तमोन्धानां प्रत्यक्षो नैव जायते। एष देवस्तु मर्त्यानां पटैरिव विधीयते। (शं.स्मृ.7.20)

4 **एष वै पुरुषो विष्णुर्व्यक्ताव्यक्तः सनातनः।**
एष धाता विधाता च पुराणो निष्क्लः शिवः।। (शं.स्मृ.7.21)

5 बहुशो भवता प्रोक्तं सांप्रतं च यदीरितम्।
श्रोतुमिच्छामि विप्रेन्द तद्विष्णोः परमं पदम्।। (वि.ध. 95.1)

6 वि.ध.95.12

7 **बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत् सूक्ष्मतरं विभाति।**
दूरात् सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यस्त्विहैव निहितं गुहायाम्।। (मु.उ.3.7)

[1]**'सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।**
सर्वतश्श्रुतिमँल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठती'ति

[2]**'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जित'**मित्यन्तं श्वेताश्वतरस्थवाक्यमेव पठित्वा,

[3]**'तच्चाद्यो जगतामीशः परेशः परमेश्वरः।**
परापरस्वरूपेण विष्णुः सर्वहृदि स्थित' इति तद्विष्णुपरतयोपबृंह्य तन्निर्वाहाय,

[4]**'यज्ञेशं यज्ञपुरुषं केचिदिच्छन्ति तत्परम्।**
केचिद्विष्णुं हरिं केचित् केचित्केशवसंज्ञितम्।।
केचित् गोविन्दनामानं पुण्डरीकाक्षमच्युतम्।
केचिज्जनार्दनं त्वन्ये वदन्ति पुरुषोत्तमम्।।
केचिद्विरिञ्चं ब्रह्माणमब्जयोनिं पितामहम्।
सर्वमीशमजं रुद्रं शूलिनं चापरे नृप।।
वरुणं केचिदादित्यं चन्द्रमग्निमथापरे।
यमं धनेशमपरे सोममन्ये प्रजापतिम्।।
हिरण्यगर्भं कपिलं क्षेत्रज्ञं कालमीश्वरम्।
स्वभावमन्तरात्मानमात्मानं बुद्धिरूपिणम्।।
श्रूयतां तु नरव्याघ्र वेदवेदान्तनिश्चयः।
यज्ञेशो यज्ञपुरुषः पुण्डरीकाक्षसंज्ञितः।।
स विष्णुः परमं ब्रह्म यतो नावर्तते पुनः।
स एव रुद्रस्सेन्द्रोऽग्निस्सूर्यो वैश्रवणो यमः।।
ब्रह्मा प्रजापतिः काल स्वभावो बुद्धिरेव च।

---

1 वि.ध.95.16

2 **सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्।**
असक्तं सर्वभृच्चैनन्निर्गुणं गुणभोक्तृ च।। (वि.ध.95.17)

3 वि.ध.95.20

4 वि.ध.95.21-28

क्षेत्रज्ञाख्यस्तथैवान्यः संज्ञाभिः प्रोच्यते बुधै'रित्यन्तेन श्वेताश्वतरगतानां श्रुत्यन्तरगतानाञ्च शिवरुद्रेश्वरमहेश्वरेशानेशादिशब्दानां भगवत्परतां विवक्षुः सर्वदेवता-शब्दाः ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तभागवताः विष्णुपराः। अतः 'स एव मुक्तप्राप्यं परं ब्रह्मे'ति सकलवेदान्तविचारपरिनिष्पन्नोऽर्थ इति विशदं ब्रवीति। पञ्चमखण्डगतं [1]**'तद्वेद गुह्योपनिषत्सु गूढ**'मिति वाक्यञ्च।

[2]**'आरण्यकोपनिषदि ये तु पश्यन्ति मां द्विजाः।**

निगूढं निष्कलावस्थं तान्प्रयत्नेन पूजयेदि'त्यात्याश्वमेधिके भगवद्वचनेन कृष्णपरतयोपबृंहितम्। तस्मादथर्वशिखावाक्यस्य कारणत्वानुवादेन ध्येयविधिपरत्वात् श्वेताश्वतरादिभिर्भगवत एव कारणत्वावगमात्तस्यैव ध्येयत्वम्। हरिवंशे कैलास-यात्रायामियमथर्वशिखा भगवत्परतयोपबृंहिता। तत्रोपाख्यानादौ -

[3]**'यथागतो हरिर्विष्णुः कृष्णो जिष्णुः पुरातनः।**
यथा च शंकरस्साक्षात्कृतवान्नागभूषणः।

एतत्सर्वं विप्रवर्य ब्रूहि तत्त्वेन यत्नत' इति जनमेजयप्रश्नेन केशव-शङ्करयोः प्रस्तुतत्वे तुल्येऽपि केशवस्य प्राधान्यं सूचयितुं [4]**'नमस्कृत्य प्रवक्ष्यामि केशवं खगवाहन**'मित्यादिना नमस्कृत्य वक्ष्यमाणार्थस्यानेकोपनिषत्सिद्धता वेदसिद्धान्ततो चोक्ता -

[5]**'ध्येयं पुण्यात्मनां नित्यमिदं वेदार्थनिश्चितम्।**
अनेकारण्यसंयुक्तं सेवन्ते नित्यमीदृशम्।।'

---

1 **तद्वेदगुह्योपनिषत्सु गूढं** तद्ब्रह्मा वेद ते ब्रह्मयोनिम्।
ये पूर्वदेवा ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः।। (श्वे.उ.5.6)

2 महा.आश्वे.अध्या.92, पुटः-1009

3 ह.पु.3.73.8

4 द्वैपायनोऽथ भगवान् यथा प्रोवाच मां तथा।
नमस्कृत्य प्रवक्ष्यामि केशवं खगवाहनम्।। (ह.पु.3.73.11)

5 ह.पु.3.73.14

[1]**'मुनयो वेदनिलया नारदाद्यास्तपोबला'**दित्यनेनास्याख्यानस्य वेदवेदान्तोपबृंहणत्वमाविष्कृतम्। अनन्तरं च भगवता गन्तव्यत्वेन संकल्पितबदर्याश्रम-वर्णने [2]**'मुनिभिर्वेदतत्त्वार्थविचारनिपुणैस्सदा'**, [3]**'इदमेकमिदं तत्त्वमिति निश्चित-मानसै'**रित्यादिना वक्ष्यमाणस्य बदर्याश्रमवासिनामाचारस्य प्रमाणत्वार्थं मुनीना-माप्ततमत्वमुक्तम्। अथ

[4]**'वेदविद्या व्रतस्नाता निराहारा महातपाः।**
स्मरन्तस्सर्वदा विष्णुं तद्भक्तास्तत्परायणाः।।'
[5]**'आसन्नमुक्तयः केचित् विष्णुध्यानैकतत्पराः।**
ध्यानेन मनसा विष्णुं दृष्टवन्तस्तपोधना' इति मोक्षार्थं विष्णै-

ध्यानाचारस्तेषामुक्तः। अनेन **'कारणं तु ध्येयः'** [6]**'ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान'** इत्यादिश्रुतिर्विष्णुपरतयोपबृंहिता भवति। ततो घण्टाकर्णवचने -

[7]**'विष्णुः सर्वेश्वरः साक्षात् द्रष्टव्यो हरिरव्ययः।'**
[8]**'लोकानां प्रभवः पाता कर्ता हर्ता जगत्पतिः।**

---

1 **मुनयो वेदनिरता नारदाद्यास्तपोधनाः।**
अत्यद्भुतं महापुण्यं वृत्तं कैलासपर्वते।। (ह.पु.3.73.15)

2 **मुनिभिर्वेदतत्त्वार्थविचारनिपुणैस्सदा।**
वेदनिश्चिततत्वार्थैः प्रमाणकुशलैर्युताम्।। (ह.पु.3.73.42)

3 **इदमेकमिदं तत्त्वमिति निश्चितमानसैः।**
उपास्यमानमन्यत्र सिद्धैः सिद्धार्थतत्परैः।। (ह.पु.3.73.43)

4 ह.पु.3.77.4

5 ह.पु.3.77.5

6 न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः **ततस्तु पश्यति निष्कलं ध्यायमानः**।। (मु.उ.3.1.8)

7 निर्गताः साम्प्रतं मर्त्य वयमेतैः सहानुगैः।
विष्णुः सर्वेश्वरः साक्षात् द्रष्टव्योऽस्माभिरद्य हि।। (ह.पु.3.80.36)

8 ह.पु.3.80.37

आदिरादेस्समस्तस्य प्रभवः कारणं हरि'रिति कारणानां कारणत्वं सर्वेश्वरत्वं चाथर्वशिखोक्तं हरिगतमुक्तम्। अथ

[1]'**ध्यायन् हरिं जगद्योनिं विष्णुं पीताम्बरं हरिम्।**'
[2]'**मुकुन्दमादिपुरुषमेकाकारमनामयम्।**
नित्यशुद्धं ज्ञानगम्यं कारणं सर्वदेहिनाम्।।
नासिकाग्रं समालोक्य पठन् ब्रह्म सनातनम्।
निर्वातस्थो यथा दीपः प्रोच्चरन् प्रणवं सदा।।
प्रणवं वाचकं मत्वा वाच्यं ब्रह्मेति निश्चितः।
एकाग्रं संयतं कृत्वा चित्तं कृष्णे प्रतिष्ठितम्।।
विकल्परहितं चित्तं हृदि मध्ये नियोजयेत्।
पुण्डरीके शुभदले समावेश्य जगत्पतिम्।।
आस्ते सुखं महायोगी पिशिताशस्तथाभवत्।

त्रिशरीरं जपंस्तत्र स्मरन् विष्णुं सदामल'मिति धनदानुशिष्टघण्टाकर्ण-समाधिकथने शिवमादिपुरुषं कारणमिति पदैः [3]'**शिव एको ध्येयः,** [4]'**पुरुषदेवत्या** '**कारणं तु ध्येय**' इति वाक्यांशं प्रत्यभिज्ञाप्य [5]'**प्रणवं वाचकं मत्वे**'ति श्लोकेन प्रणव-वाच्यं परं ब्रह्म कृष्ण इति विभावितम्। अत्र 'एकाग्र'मित्युत्तरार्धेन 'प्राणमनसि सहकरणैर्नादान्ते परमात्मनि संप्रतिष्ठाप्य ध्यायीते'त्ययमंशः प्रत्यभिज्ञापितः। [6]'**हृदि, पुण्डरीक**' इत्यादिना 'शम्भुराकाशमध्ये' इत्यंशो विवृतः। [7]'**सदामल**'मिति

---

1 निश्चलेनैव मनसा सुखमास्ते स्म संयतः।
ध्यायन् हरिं जगद्योनिं विष्णुं पीताम्बरं हरिम्।। (ह.पु.3.80.84)

2 ह.पु.3.80.85-89

3 अ.शिखा.2

4 अ.शिखा.1

5 ह.पु.3.80.87

6 विकल्परहितं चित्तं **हृदि** मध्ये नियोजयेत्।
पुण्डरीके शुभदले समावेश्य जगत्पतिम्।। (ह.पु.3.80.88)

7 आस्ते सुखं महायोगी पिशिताशस्तदा महान्।

शिवशब्दार्थ उक्तः। ततः कैलासे तपश्चर्यानन्तरं समागतस्य रुद्रस्य वचनम्। भगवत्पारम्यविषयं दर्शयिष्यन् वैशम्पायनस्तस्य प्रमाणतमत्वमाह -

[1]**'इत्युक्त्वा पुनरादेहं याथात्म्यं दर्शयन्निव।'**

[2]**'मुनीनां श्रोतुकामानां याथात्म्यं तत्र सत्तम।**

अञ्जलिं संपुटं कृत्वा विष्णुमुद्दिश्य शंकरः।।'

[3]**'उमया सार्धमीशानो याथात्म्यं वक्तुमैहत'** इति। अत्र याथात्म्यं श्रोतुकामानां मुनीनां याथात्म्यं दर्शयन्निव विष्णुमुद्दिश्याञ्जलिं संपुटं कृत्वा याथात्म्यं वक्तुमैह्यतेत्यन्वयः। वक्ष्यमाणं भगवतः स्वस्मात्परत्वं क्रियया दर्शयन्निवेत्यर्थः। उपदेशवदर्थवादशङ्काविरहादनवतीर्णेनावतारे करणेनावतारत्वाद्देवता नमस्कारोऽभिनय इति भगवतीव वक्तुमशक्यत्वाच्च प्रत्यक्षेणैव निर्विचिकित्समञ्जलिना परत्वं निर्धार्यत इत्यभिप्रायेण दर्शयन्निवेत्युक्तम्। श्रोतुकामानां प्रत्यक्षदृष्टमिवाभूदिति भावः।

[4]**'हरे कुर्वति तत्रैवमञ्जलिं कुरु सत्तम।।'**

[5]**'मुनयो देवगन्धर्वास्सिद्धाश्च सह किंनराः।**

अञ्जलिं चक्रिरे तत्र विष्णौ देवेश्वरौ हरा'विति समनन्तरश्लोके कार्यमुखेन निर्विचिकित्सनिर्धारणं स्फोरितम्। ततश्च स्तोत्रव्याजेन कारणत्वादिर्महिमा विष्णोरुक्तः। तत्राथर्वशिखास्थपुरुषपदाभिप्रायेण पुरुषसूक्तोऽर्थानुक्रान्तः। अनन्तरं 'ईशानशिवशङ्करेश्वरादि'शब्दानां नारायणादिनामतुल्यं भगवदभिधानत्वस्फोरणार्थं तन्निर्वचनं कृतम्। तत्र [6]**'शमि धातोस्संज्ञाया'**मित्यनुशिष्टस्य [1]**'अश्नोतेर्वरती'**ति

त्रिशरीरं जपंस्तत्र स्मरन् विष्णुं **सदामलम्**।। (ह.पु.3.80.89)

1 स्मरन्तं विद्धि देवेश नात्र कार्या विचारणा।
इत्युक्त्वा पुनरादेहं याथात्म्यं दर्शयन्निव।। (ह.पु.3.88.14)

2 ह.पु.3.88.15

3 **उमया साद्र्धमीशानो याथात्म्यं वक्तुमैहत।**
हरे कुर्वति तत्रैवमञ्जलिं कुरु सत्तम।। (ह.पु.3.88.16)

4 ह.पु.3.88.16

5 ह.पु.3.88.17

6 पा.सू.3.2.14

संज्ञाधिकारस्थौणादिकसूत्रानुशिष्टस्य च शङ्करशब्दस्येश्वरशब्दस्य च विशिष्योपादानं भगवति रूढिख्यापनार्थं, भगवति रूढिज्ञापनपूर्वकमन्येषामपि रुद्रवाचकानां शिवादि-शब्दानां अथर्वशिखादिस्थानां भगवन्नामत्वमुक्तम्। [2]**'नामानि तवे'**ति श्लोके किं बहुना सर्वाण्यपि मन्नामानि त्वदीयान्येवेत्यर्थः। अन्येन शिखास्थशिवादिशब्दो निर्वाहः कृतः। अनन्तरं [3]**'एतदेव परं वस्तु'** [4]**'एतदेव सदा विप्रा ध्येयं सततमानसै'**रित्यादीनां [5]**'ईशानं प्रध्यायितव्य'**मित्यादेरर्थ उक्तः। पुंलिङ्गेन प्रकृतस्यापि गोविन्दस्यैव तदेवेत्यादिना नपुंसकनिर्देशः। 'ईशानं प्रध्यायितव्य'मिति निर्देशानुरोधात् [6]**'हरिरेकः सदा ध्येय'** इति [7]**'शिव एको ध्येयः'** इति वाक्यार्थ उक्तः। [8]**'ओमित्येवं सदा विप्रा परत्वं ध्यात केशवम्'**, [9]**'स्मरध्वं सततं विष्णु'**मित्यादिना प्रणववाच्यत्वं प्रणव-ध्येयत्वञ्चाथर्वशिखोक्तमुक्तम्।

[10]**'यो दधार करेणासौ कुशश्चीराजिनाम्बरम्।'**

---

1 पा.सू.7.4.72

2 **नामानि तव गोविन्द** यानि लोके महान्ति च।
तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा।। (ह.पु.3.88.61)

3 **एतदेव परं वस्तु** नैकस्मात्परमस्ति वः।
एतदेव विजानीध्वमेतद्वः परमं तपः।। (ह.पु.3.89.2)

4 **एतदेव सदा विप्रा ध्येयं सततमानसैः**।
एतद्वः परमं श्रेयः एतद्वः परमं धनम्।। (ह.पु.3.89.3)

5 अ.शिखा.2

6 एवमेव विजानीत नात्र कार्या विचारणा।
हरिरेकः सदा ध्येयो भवद्भिः सत्वमास्थितैः।। (ह.पु.3.89.8)

7 अ.शिखा.2

8 नान्यो जगति देवोऽस्ति विष्णोर्नारायणात्परः।
ओमित्येवं सदा विप्रा पठत ध्यात केशवम्।। (ह.पु.3.89.9)

9 एष संसारविभवं विनाशयति वो गुरुः।
स्मरध्वं सततं विष्णुं परत्वं त्रिशरीरिणम्।। (ह.पु.3.89.12)

10 नमः सर्वात्मने देव नमो वागात्मने हरे।
यो दधार करेणासौ कुशश्चीराजिनाम्बरम्।। (ह.पु.3.90.5)

[1]**'दधार दोर्भ्यां यस्तस्मै तुभ्यं ब्रह्मात्मने नमः।
सर्वान् संहरते यस्तु संहारे विश्वधृक् सदा।।
क्रोधात्मा विश्वरूपोऽसि तुभ्यं रुद्रात्मने नमः।
सृष्टौ स्रष्टा समस्तानां प्राणिनां प्राणदायिने।।'**

[2]**'अजाय विष्णवे तुभ्यं स्रष्ट्रे विश्वसृजे नम'** इति श्लोकेषु 'ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रा' इत्यत्र विष्णुप्रसूतिरवताररूपेति ख्यापितम्। तत्र 'ब्रह्मात्मने रुद्रात्मन' इति ब्रह्मरुद्रयोः तच्छरीरतोक्ता। **'विष्ण्वात्मन'** इत्यनुक्तेर्विष्णुः स्वरूपत एव त्रिमूर्तिकारणाभिन्न इति स्फुटम्। **'सृष्टौ सृष्टा'**विति वीप्सया च एकस्यैव रक्षितुस्सर्वसृष्टिषु 'प्राणदायि'शब्दविवक्षितरक्षकत्वेनानुवृत्तिद्योतनात् ब्रह्मरुद्रयोस्तदभावेन तद्वैषम्यात् त्रितयकारणस्य विष्णोः स्वरूपाभेदस्य विवक्षितत्वाच्चावतारताविष्कृता। एवमथर्वशिखाया भगवत्परत्वात् न ततस्तदुत्तीर्णसिद्धिः। भगवच्छब्दश्च भगवदभिधानतया सर्वसंप्रतिपन्नः। अतोऽथर्वशिरसि भगवच्छब्दनिर्दिष्टं तुरीयं भगवानेव भगवत्परत्वमेव च वाक्यतात्पर्यानुगुणम्। तथाहि [3]**'देवा ह वै स्वर्गं लोकं गमयन्। ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवा'**निति तपस्विवेषधरं युक्तावस्थं रुद्रं दृष्ट्वा मुनिवेषदर्शनेन निर्धारणाशक्ताः पप्रच्छुरिति प्रश्नमुपक्षिप्य [4]**'अहमेकः प्रथममासं संवर्तामि भविष्यामि च। नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इती'**ति। अहमिति भगवन्तं गृहीत्वा तत्र सर्वात्म्यसमुपदिश्येति शब्देन रुद्रवाक्यस्य परिसमाप्तिं ख्यापयित्वा, [5]**'पुरुष एवेदं सर्व'**मिति पुरुषस्य खलु सर्वात्म्यं कथमभ्येत्यपेक्षायां वामदेवन्यायं स्फोरयितुं, [6]**'सोऽन्तरादन्तरं प्राविशद्दिश-**

---

1 ह.पु.3.90.6-7

2 **अजाय विष्णवे तुभ्यं स्रष्ट्रे विश्वसृजे नमः।**
आदौ प्रकृतिमूलाय भूतानां प्रभवाय च।। (ह.पु.3.90.8)

3 अ.शिर.1

4 अ.शिर.1

5 **पुरुष एवेदं सर्वं** यद्भूतं यश्च भव्यम्।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति।। (श्वे.उ.3.15)

6 अ.शिर.1

श्चान्तरं स प्राविश'दिति स आनन्दमयः प्राणमयादन्तरान्मनोमयादन्तरं विज्ञानमयं प्राविशदन्यत्रापि सर्वत्र स प्राविशदिति भगवतस्सर्वान्तरत्वमुक्तम्। वक्ष्यमाणसार्वात्म्य-व्यवहारहेतुतयोक्त्वा पुनरपि [1]**'सोऽहं नित्योऽनित्यो'** इत्यारभ्य **'स्वेन तेजसे'**त्यन्तेन रुद्रवाक्यमुपन्यस्यते। **'देवा रुद्रं नापश्यन्नि'**ति यथापूर्वं स्वातन्त्र्येण दर्शनाभावमुक्त्वा **'ते देवा रुद्रं ध्यायन्ती'**ति यथोपदेशं भगवतात्मकतया ध्यानमुक्त्वा [2]**'ते देवा रुद्रं स्तुवन्ति - 'यो वै रुद्रस्स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै नमो नम'** इति, **'यो रुद्रस्स भगवानेव; यो ब्रह्मा सोऽपि भगवानेव। अत उभयात्मकाय भगवते नम'** इत्येवं बहुपर्यायेषु भगवतो नमस्कार उक्तः। तपस्वित्वञ्च **'सोऽपि त्र्यम्बकः मामृच-मुद्गायन्नुद्ग्रथितजटाकलापः प्रत्यक्ज्योतिषात्मन्येव आरमतारमते'**ति तापनीयवाक्य-सिद्धम्। रुद्रपदस्य परमात्मपरत्वेऽपि प्रतिपर्यायं रुद्रविशेषणोपादानात् रुद्रं स्तुवन्तीत्युक्तम्। अत्र एवमितिकरणं स्वस्थान एव योजितम्। कृत्स्नरुद्रवाक्य-समाप्ताविितिकरणं योज्यमित्यप्याहुः। तदानीं [3]**'सोऽन्तरादि'**ति वाक्यमपि रुद्रस्यैव। भगवत्सार्वात्म्यमेव मया व्यपदिश्यत इति भावः। अस्यां योजनायां [4]**'सोऽहं नित्य'** इत्यत्र 'स' इति निर्देशः स्वरसो भवति। प्राविशदिति स्वेनैवोक्तं 'स' इति परामृश्य 'स परमात्मैवाहञ्च नित्यं चानित्यश्चे'त्येवं 'स' इति निर्देशः सफलो भवति। पक्षान्तरे तु पूर्वमहमेवेति वाक्यनिर्दिष्टस्य स्वस्य स इति परामृश्य स्यात्। तदा न किंचित्प्रयोजनम्। यदि 'स' इति भगवन्तमेव परामृश्य **'स एवाहं च नित्यं चे'**त्येवमर्थः पक्षान्तर

---

1 **सोऽहं नित्योऽनित्यो** व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माहं ब्रह्माहं प्राञ्चः प्रत्यञ्चोऽहं दक्षिणाञ्च उदञ्चोऽहं अधश्चोर्ध्वं चाहं दिशश्च प्रतिदिशश्चाहं पुमानपुमान् स्त्रियश्चाहं गायत्र्यहं सावित्र्यहं त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप् चाहं छन्दोऽहं गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं सत्योऽहं गौरहं गौर्यहमृगहं यजुरहं मासाहमथर्वाङ्गिरसोऽहं ज्येष्ठोऽहं श्रेष्ठोऽहं वरिष्ठोऽहमापोऽहं तेजोऽहं गुह्योऽहमरण्योऽहमक्षरमहं क्षरमहं पुष्करमहं पवित्रमहमग्रं च मध्यं च बहिश्च पुरस्ताज्ज्योतिरित्यहमेव सर्वे व्योममेव स सर्वे समा यो मां वेद स देवान्वेद सर्वांश्च वेद साङ्गानपि ब्रह्म ब्राह्मणैश्च गां गोभिर्ब्राह्मणान् ब्राह्मण्येन हविर्हविषा आयुरायुषा सत्येन सत्यं धर्मेण धर्मं तर्पयामि स्वेन तेजसा। (अ.शिर.1)

2 अ.शिर.1

3 अ.शिर.1

4 अ.शिर.1

इवोच्येत, तदा साफल्यमस्त्येव प्रकृतस्यापि प्रसिद्धिमूलः परामर्श इत्यास्थेयम्। स अन्तरादन्तरं परमात्मानं ज्ञातवानित्यर्थः इत्यपि वदन्ति। परे तु **'इति सोऽन्तरादन्तरं प्राविश'**दित्येतदुत्पाद्य कृत्स्नरुद्रवचनसमाप्त्यनन्तरं प्रक्षिप्य **'रुद्रो देवदृश्यं स्थूलरूपं विहाय सूक्ष्मरूपं प्राविश'**दित्यस्यार्थं यथेष्टं उत्प्रेक्षयन्ति। अत्र उत्पादनप्रक्षेपदोषौ स्पष्टावेव। अनन्तरादन्तरमिति कोशप्रत्यभिज्ञा स्फुटा। प्राविशदिति नामरूपव्याकरण-प्रसिद्धानुप्रवेशप्रत्यभिज्ञापि स्फुटैव। दिशश्चान्तरमिति चानन्वितम्। अत उत्प्रेक्षामात्र-मकिञ्चित्करमेव। [1]**'यो वै रुद्रः स भगवा'**नित्यत्र उक्तार्थ एव स्वरसः। भगवच्छब्दस्यापि रुद्रपरत्वे 'यो रुद्रः यश्चान्यस्ताभ्यां नम' इति वाच्यम्। तस्मादित्यनन्वितमेव। **'यो रुद्रो ब्रह्माभूदि'**त्यर्थाङ्गीकारे द्वितीययत्पदासामञ्जस्यम्।**'यो रुद्रोऽभूत् ब्रह्माभूदि'**त्यर्थाङ्गीकारे धर्म्यन्तरं स्वरसतो लभ्येत। पक्षद्वयेऽपि स भगवानिति तच्छब्दस्य स्वारसिकयच्छब्दप्रतिनिर्देशकत्वभङ्गः। 'यो वै रुद्रः स भगवान् तस्मै नमः। यश्च ब्रह्मा य एव च ब्रह्मा तस्मै नम' इत्यर्थः। ब्रह्मशब्दो रुद्रपर्यन्तः इत्यङ्गीकारेऽप्ययं दोषस्समानः। 'तस्मै नम' इत्यावृत्तिरधिका। सिद्धान्ते यश्च ब्रह्मा सोऽपि भगवानिति तद्भगवच्छब्दावृत्तिस्तु न दोषः। चकारेण द्योतनात्। एवं च 'यो वै' 'यश्चे'ति वाक्यद्वयेन नमस्कार्यताहेतुमुभयतादात्म्यमुक्त्वा 'तस्मै नम' इति तृतीय-वाक्येन तादृशस्य भगवत एव नमस्कारः क्रियत इति पूर्वोक्त एवार्थः स्वरसः। एवमुक्तार्थस्येह विवक्षितत्वादेव तद्विपक्षाभावे भङ्ग्यन्तरं दृश्यते। यथा तापनीये [2]**'यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै नम'** इति। अत्र पूर्वोक्तार्थस्य तात्पर्य-

---

1 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः। यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमो नमः। यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्कन्धस्तस्मै वै नमो नमः। यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चेन्द्रस्तस्मै वै नमो नमः। यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमो नमः। यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चाग्निः तस्मै वै नमो नमः। यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च वायुश्च तस्मै वै नमो नमः। यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सूर्यस्तस्मै वै नमो नमः। यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सोमस्तस्मै वै नमो नमः। यो वै रुद्रः स भगवान् ये चाष्ठौ ग्रहास्तस्मै वै नमो नमः। यो वै रुद्रः स भगवान् ये चान्ये प्रतिग्रहास्तस्मै वै नमो नमः। यो वै रुद्रः स भगवान् या च भूस्तस्मै वै नमो नमः। (अ.शिर.1)

2 नृ.पू.ता.उ.4.1

गोचरत्वाभावेन यश्च ब्रह्मा सोऽपि भगवानेवेत्येवं वाक्यभेदस्याविवक्षितया भगवानित्यतः प्राक् तच्छब्दाप्रयोगः। अत्र च **'यो नृसिंहो देवो भगवान् तस्मै नम'** इति स्वरूपेण नमस्कृत्य **'यश्च ब्रह्मा तस्मै नम'** इत्यन्तर्यामी नमस्यते। 'तस्मै नम' इत्येतदुत्तरवाक्य एवान्वितम् अव्यवधानात्। [1]**'भूरादि'** पर्यायेषु तत्पदलिङ्गवचनयोर्भूरादिलिङ्ग-वचनानुरोधित्वाच्च पूर्ववाक्ये तत्सजातीयपदाध्याहारः। अतोऽस्मिन् प्रकरणे प्रतिपर्याय-मुत्तरवाक्यं तत्तदन्तर्यामिनमस्कारपरम्। अत एव [2]**'या सरस्वती तस्यै नमः, या श्रीः तस्यै या गौरी तस्यै या प्रकृतिः तस्यै या विद्या तस्यै, याश्चतस्रो मात्रास्ताभ्यः, ये च देवतास्तेभ्यः, ये च पञ्चाग्नयस्तेभ्यः, याः सप्तव्याहृतयस्ताभ्यः, ये चाष्टौ लोकपालास्तेभ्यः, ये चाष्टौ वसवस्तेभ्यः, ये चैकादशरुद्रास्तेभ्यः, ये च द्वादशादित्यास्तेभ्यः ये चाष्टौ ग्रहास्तेभ्यः यानि पञ्चमहाभूतानि तेभ्य'** इत्येवं विशेषणानुसारिलिङ्गवचननिर्देशः। स भगवानित्यन्वयस्याविवक्षिततया तत्तदन्तर्यामि-नमस्कारस्यैव विवक्षितत्वात्। अथर्वशिरसि तु 'सोऽपि भगवानेव, तादृशे भगवते नम' इत्यन्वयस्य विवक्षितत्वादेव [3]**'या च भूस्तस्मै, या च पृथिवी तस्मै, याश्चापस्तस्मै, यानि च नक्षत्राणि ये चाष्टौ ग्रहास्तस्मै'** इति तत्तद्विशेषणातिलंघिभगवच्छब्दानुरोधि-लिङ्गवचननिर्देशः। अत एव रामोपनिषन्मन्त्रेष्वपि [4]**'यो वै श्रीरामचन्द्रस्स भगवा'**नित्यादि वाक्येषु स इति निर्देशात् **'ये सर्वे वेदास्तस्मै नम'** इत्यादि निर्देशः। तत्राप्यथर्वशिरसि **'यो रामस्स भगवान् यश्चान्यत् सोऽपि भगवान् नारायणः। तस्मै भगवते नम'** इत्यर्थः।

---

[1] यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यानि **पञ्चमहाभूतानि** तस्मै नमः। (नृ.पू.ता.उ.21)

[2] नृ.पू.ता.उ.4.6-21

[3] अ.शिर.1

[4] **यो ह वै श्रीरामचन्द्रस्स भगवान्** अद्वैतपरमानन्दात्मा यत्परं ब्रह्म भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः। यो वै श्रीरामचन्द्रस्स भगवान्यश्चाखण्डैकरसात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः। यो वै श्रीरामचन्द्रस्स भगवान्यच्च ब्रह्मानन्दरूपं भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः। यो वै श्रीरामचन्द्रस्स भगवान्यस्तारकं भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः। यो वै श्रीरामचन्द्रस्स भगवान्यो ब्रह्मा विष्णुरीश्वरो यः सर्वदेवात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः। यो वै श्रीरामचन्द्रस्स भगवान्ये **सर्वे वेदाः** साङ्गाः सशाखाः सपुराणाः भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः। (रा.उ.ता.उ.1)

नन्वस्त्वेवं योजना, अथापि **'यो रुद्रस्स भगवा'**नित्यत्र भगवच्छब्दे यौगिकत्वमिष्यत इति चेन्न। बाधकं विना स्वारसिकरूढिपरित्यागायोगात्। किंच **'यो रुद्रस्स सार्वज्ञ्यादिगुणकः यश्च ब्रह्मादिः सोऽपि सार्वज्ञ्यादिगुणक'** इत्युक्तौ उभयोस्सार्वज्ञ्यमुक्तं स्यात्। उपरि चायोग्यार्थता। तस्माद्रूढ्या भगवत्परत्वमेव युक्तम्। तदेतद्रुद्रचरितं हृदये सप्रणवं सर्वात्मविशिष्टपरमात्मानुसन्धानं रुद्रेणानुष्ठितमित्यर्थः। तदेतदुपासितव्यमिति रुद्रेणोपासितं सार्वात्म्यविशिष्टं चोपासितव्यमित्यर्थः। प्रतिपर्यायं रुद्रविशेषणोपादानात् रुद्रान्तर्यामिणस्सार्वात्म्योपासनमिह विधीयते। रुद्रस्य विशेषरूपेणानुसन्धानमितरेषां तु सामान्यरूपेण। एवं रुद्रान्तर्यामितयोपासने अङ्गविशेषो विधीयते। व्रतमेतत्पाशुपतमित्येतद्वक्ष्यमाणमित्यर्थः। पाशुपतं पशुपतिनानुष्ठितम्। इदमेव व्रतं कालाग्निरुद्रोपनिषदि प्रतिपाद्यते। अतस्सापि भगवदुपासनाङ्गविधिपरतया भगवत्परैव। पञ्चमखण्डे [1]**'एक एव रुद्र'** इति भगवत्परतया श्वेताश्वतरे व्याख्यातम्। ईशानादिशब्दाः [2]**'यस्सर्वान्लोका'**नित्यादिना योगार्थाभिधानात् तन्मुखेन भगवदभिधायकास्सन्तः तदभिधायकं प्रणवं बोधयति। षष्ठे [3]**'एषो ह देव'** इति परमप्रकृतपुरुषपरः। न तु तदेतद्रुद्रचरितमित्यनन्तरं प्रकृतोपसर्जनरुद्रपरः। [4]**'विश्वतश्चक्षुः'** इत्यादिना पुरुषसूक्तार्थप्रत्यभिज्ञानादम्भसिवाक्यत्वाच्चायमेवार्थः स्थापितः। ईशानं पुरुषमितीशानशब्दः अधितिष्ठतीत्युक्तयोगार्थपरस्सन् पुरुषविशेषणम्। एवमथर्वशिरसो भगवान् परत्वादेवाश्वमेधिके पञ्चदशशततमेऽध्याये -

[5]**'अथर्वशिरसाञ्चैव नित्यमाथर्वणौ द्विजाः।**

---

1 **एको हि रुद्रो** न द्वितीयाय तस्थुर्य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः।
प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति संचुकोपान्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः।। (श्वे.उ.3.2)

2 य एको जालवानीशत ईशनीभिः **सर्वाँल्लोकानीशत** ईशनीभिः।
य एवैक उद्भवे संभवे च य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति।। (श्वे.उ.3.1)

3 **एष ह देवः** प्रदिशोनुसर्वाः पूर्वो हि जातः स उ गर्भेऽन्तः।
स एव जातः स जनिष्यमानः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः।। (श्वे.उ.2.16)

4 **विश्वतश्चक्षुरुत** विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्।
सं बाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः।। (श्वे.उ.3.3)

5 महा.आश्व.अध्या.72, पुटः-1076

स्तुवन्ति सततं ये मां तेऽपि भागवतोत्तमा' इति श्रूयते। तस्मात् तुरीयो भगवानेव। एवं त्वदुदाहृतोपनिषद्भिरेव भगवतस्तुरीयत्वमुपपादितम्। यथा सुबालोपनिषदि नवमखण्डे [1]'**तुरीयमेवाप्येति यस्तुरीयमेवास्तमेति तदमृतमभयमशोक-मनन्तं निर्बीजमेवाप्येती**'ति त्रयोदशधा भगवांस्तुरीय इत्युपदिष्टः। तदिति तुरीयं परामृश्य तत्सामानाधिकरण्येनानन्त उपदिष्टः। मुनयोऽपि तुरीयो भगवानेवेत्युपबृंहयन्तीति अस्मदीय '**परिकरविजये**'[2] स्पष्टम्। एवं भगवत एव तुरीयत्वात्तस्यैव च दहराकाशत्वान्न तदतिरिक्तं ब्रह्मेति। कैवल्योपनिषदि च हृदये भगवदुपासनमेवोच्यते। तथा हि [3]'**परात्परं पुरुषमुपैति विद्वा**'निति पृष्टत्वात् भगवद्वेदनमेव पृष्टमित्यवगतम्। उत्तरे [4]'**अणोरणीया**'नित्यनुवाकवाक्यैर्भगवान् प्रत्यभिज्ञातः। तथा अनन्तामृतब्रह्मयोनिपदैरपि ब्रह्मणो योनिर्ब्रह्मयोनिः अद्भुतमित्यनन्तरं विचिन्त्येत्यनुषङ्गः। तथेत्यनेन तथावगमात्। अन्यथा तथेति वैय्यर्थ्यात्। [5]'**उमासहाय**'मित्यङ्गभूतध्यानविधिः। अत एव नारायणोपनिषदि -

'**रुद्रं तु सारथिं कृत्वा मनः प्रग्रहवान्पुमान्।**

स याति परमं पारं विष्णवाख्यं परमं पद'मिति श्रूयते। उमासहायं ध्यात्वाद्भुतं पुरुषं विचिन्त्य गच्छतीति योजना। प्रश्नानुसारात् पुरुषो विशेष्यतया लभ्यते। स ब्रह्मेति च भगवान् प्रत्यभिज्ञापितः। '**नान्यः पन्था**' इति च '**अणोरणीया**'निति चाङ्गभूतरुद्रध्यानस्याङ्गमन्त्रं विदधाति। '**यः शतरुद्रीय**'मिति मन्त्राङ्गकरुद्रध्यानफलमङ्गे विदधाति अनेन ज्ञानमाप्नोतीति। एवं पुरुषानन्तब्रह्मयोनि-पदोपक्रमतथाशब्दप्रत्यभिज्ञा सनातनशब्दैरियमुपनिषद्भगवदुपासनपरा। एवं दहरविद्या

---

1 सु.उ.9

2 **परिकरविजयः** - वेदान्तविजयग्रन्थकर्त्रा महाचार्येण विरचितोऽयं ग्रन्थः।

3 धीहि भगवन्ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां सदा सद्भिः सेव्यमानां निगूढाम्।
यथाऽचिरात्सर्वपापं व्यपोह्य **परात्परं पुरुषं याति विद्वान्**।। (कै.उ.1)

4 **अणोरणीयानहमेव** तद्वन्महानहं विश्वमहं विचित्रम्।
पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो हिरण्मयोऽहं शिवरूपमस्मि।। (कै.उ.30)

5 तमादिमध्यान्तविहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम्।
उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम्।। (कै.उ.7)

भगवदेकान्तेति स्थितम्। तत्राधिकारवाक्ये [1]**'य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामा'**निति धर्म्युपासनस्याप्यनुवादादुत्पत्तिवाक्ये तद्विधेरावश्यकतया [2]**'तस्मिन् यदन्त'** इत्यत्र तच्छब्देन दहराकाशस्य तदन्तर्वर्तिनश्च परामर्शः।

ननु कथं नपुंसकेनाकाश इति पुंलिङ्गान्तनिर्दिष्टस्य परामर्शः। कथञ्चैकवचनान्तेन द्वयोः। [3]**'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्या'**मिति इति नपुंसकैकशेषैकवचनेन परत्वेन [4]**'त्यदादीनि सर्वैर्नित्य'**मित्यस्यैव प्रवृत्तेः। न च तत एवैकशेषोऽस्त्विति वाच्यं, एकवचनस्य तेनासिद्धेः। न च त्यदाद्येकशेषस्थलेऽपि नपुंसकशेषसिद्ध्यर्थं 'नपुंसकमनपुंसकेन' इति सूत्रं प्रवर्तत इति वाच्यं, परेण बाधाभावस्य निवृत्तादन्यतरशेषे कामचारात्। त्यादादितश्शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति 'त्यदादि'सूत्रस्थवार्तिकेन पुंलिङ्गनियमसिद्धेश्च।

न च तत्रैव वचनग्रहणादेकवचनस्यापि सिद्धेः 'त्यदादि' सूत्रेणैव एकशेषोऽस्त्विति वाच्यं, वचनग्रहणस्य संपातायात्वात्। न हि वचनविशेषानुपादानेन वचनग्रहणं कञ्चनार्थं विधातुं शक्नोतीति उच्यते। अनेन वार्तिकेन त्यादादि सूत्रविषयेऽपि नपुंसकसूत्रप्रवृत्त्यवगमादिष्टसिद्धिः। कथमस्य वार्तिकस्य तत् ज्ञापकत्वमुच्यते। न तावदिदं वार्तिकं विधायकम्। तादात्म्यबाधितश्शेषे तत्सूत्रविषये यत् पुंलिङ्गं ततो लिङ्गं वचनञ्च भवति। सूत्रविषये यन्नपुंसकं ततो लिङ्गं वचनञ्च भवति। तथा च सा च देवदत्तौ च ते, स च कुण्डले च तानीत्यत्र द्विवचनमपि प्राप्नोति। स च कुण्डले च तदिति रूपं तद्दर्शनीयमिति तत्समानाधिकरणसुबन्तस्य तत्तिष्ठतीति तिङन्तस्य चैकवचनं न सिध्यति। तस्मादिदं वार्तिकं न विधायकम्। किन्त्वनुवादरूपम्। स त्यदादिविषयेऽपि 'पुमां स्त्रिये'त्यस्य 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्या'मित्यस्य च प्रवृत्तिं

---

[1] **य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्,**
तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति। (छा.उ.8.1.6)

[2] अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः **तस्मिन् यदन्तः** तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति। (छा.उ.8.1.1)

[3] पा.सू.1.2.69

[4] पा.सू.1.2.72

ज्ञापयति। एवञ्चानिष्टं न प्राप्नोति, इष्टं च प्राप्नोति। अर्थस्यैकवद्भावस्य एकवदिति विधानात् समानाधिकरणसुबन्ततिङन्तयोरेकवचनसिद्धिः।

ननु यदि स च कुण्डले च तदिति रुपमिष्टं स्यात् तदा तत्सिद्ध्यर्थं वचनग्रहणस्यैवं व्याख्यानं स्यात्। तदेव कुत इति चेत्, वचनग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा हि वचनग्रहणमनर्थकं स्यात्। सूचितश्चायं प्रयोग इष्ट इति लिङ्गभेदाविवक्षायां लिङ्गसामान्यं नपुंसकलिङ्गं विवक्षितम्। तत्र सामान्यविवक्षायामेकवचनं व्यक्तिविवक्षायां 'द्विवचनबहुवचने इति' इति प्रत्याचक्षानेन भाष्यकारेण। एतदभिप्रेत्यानुगृहीतमाचार्यैः त्यदादीनीति सर्वैर्नित्यमिति पुंलिङ्गनपुंसकलिङ्गयच्छब्दयोरेकशेषः। '**नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्या**'मिति नपुंसकमेकवचनान्तत्वं वेति। अथवा मण्डूकप्लुत्या नपुंसकसूत्रानुवृत्त्या तद्विशिष्टत्यदादिसूत्रेण नपुंसकैक-शेषैकवद्भावो विधीयेत इति वार्तिकाभिप्रायः। तदा त्यदादिसूत्रेणानिर्धारितैकशेषः। तदनुवृत्तेन नपुंसकसूत्रेणैकवदित्याचार्याभिप्रायः मध्यसूत्रद्वये अन्यतरस्यामित्यस्य नानुवृत्तिः। किंतूत्तरसूत्रे नित्यग्रहणान्मध्यसूत्रद्वयेऽप्येकशेषविधानं विकल्पेनैवेति सूच्यते। यद्वा नपुंसकसूत्रेऽस्येति ग्रहणादनेन वान्येन वा यद्यन्नपुंसकमनपुंसकसंनिपातेन शिष्यते अस्यार्थ एकवद्भवतीत्यवगम्यते।

नन्वेतत्सूत्रविहितैकशेषस्थल एवैकवद्भाव इति ज्ञापनार्थमस्य ग्रहणमिति चेन्न। सन्नियोगविशिष्टत्वादेव तल्लाभात्। नन्वर्थग्रहणार्थमस्य ग्रहणमस्येत्युक्त्यास्यार्थ एकवदिति गम्यत इति चेन्न। '**मन्यतेरुत्तम एकवच्चे**'त्यत्रैव सामर्थ्यादेवार्थविषयत्वलाभात्। एकवदित्यस्य शब्देनानन्वयात्। न हि शब्दस्यैकवद्भावविधानेन किञ्चित्प्रयोजनं लभ्यते। न चैकस्येव सतस्तद्भावो विधातव्यः। अत एकवचनं भवतीति वक्तव्ये एकवद्भवतीत्युक्तेरर्थात् अर्थस्यैवायमेकवद्भाव इत्यवगम्यते। अस्मिन् पक्षे आचार्यसूक्तेरेवमर्थः नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादितत्सूत्रार्थस्य सत्त्वान्नपुंसकत्वमेकत्वं चेत्यर्थः। एकवचनसिद्ध्यर्थं नपुंसकान्तत्वोक्तिः। नपुंसकशेषे सतीह्येकवद्भावः।

न च तावन्मात्रेणापि तत्सिद्धिः कुण्डलानीति सरूपैकशेषेऽपि तत्प्रसङ्गात् 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्या'मित्युक्तम्। नपुंसकानपुंसकसन्निपातेन नपुंसकशेषस्य तदधीनैकवद्भावस्यापि सत्त्वात् नपुंसकान्तत्वमेकवचनान्तत्वं चेत्युक्तं भवति। अथवा '**स्वरितासञ्जनेनान्यतरस्या**'मित्येतदनुवृत्त्या सूत्रत्रयेऽप्यन्वेति। इतरांशस्तु वचनग्रहणमहिम्ना मण्डूकप्लुत्या तृतीयसूत्रेऽनुवर्तते। मध्यसूत्रद्वयेऽन्यतरस्यामित्यस्यैक-

शेषेणान्वयात्। तृतीयसूत्रेऽपि तथान्वयप्रसङ्गात्तद्व्यावर्तनार्थं नित्यग्रहणम्। **'नित्य-ग्रहणैकशेषाद्व्यावृत्तमन्यतरस्या'**मित्येतत् प्रतिसंबन्धिनमाकाङ्क्षमाणं पूर्वसंबन्धिनै-कवद्भावेनैवान्वेतीत्यन्वेष्टव्यपदे नपुंसकसूत्रेणैकशेषो नपुंसकत्वमेकत्वं च तदनुरोधा-द्यत्तच्छब्दयोरित्यप्याहुः। दहराकाशविषयशाण्डिल्यविद्याप्येतद्विद्यासमानशीलतया भगवत्परा।

[1]**'दहरं विपाप्मं वरवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम्।**

तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम्' इत्यपि भगवत एव हृदयान्तर्वर्तित्वमुपदिशति।

[2]**'यद्वेदादो स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः।**

तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वर' इत्युत्तरवाक्यानुसारात् [3]**'तस्मिन्यदन्त'** इति किमुच्यत इत्याकाङ्क्षायां तदुपासनाङ्गमन्त्रप्रतिपाद्यत्वमुखेन देवतानिर्धारणं क्रियते। तत्र च प्रणवप्रतिपाद्यत्वमात्रोक्तौ ब्रह्मपदेनेव न देवतानिर्धारण-सिद्धिरिति भगवति प्रसिद्धेनाकारवाच्यत्वेन देवतानिर्धारणं क्रियते। तत्राप्युपासनाङ्गभूत-प्रणवप्रतिपाद्यत्वोपदेशायेत्थं संनिवेशः। [4]**'अणोरणीयान् महतो महीयान्'** [5]**'महो देव'** इत्यादिना महेश्वरत्वस्य प्राप्तत्वान्महेश्वरः को देव इति देवतानिर्धारणाकाङ्क्षायां महेश्वर इत्यनूद्य, तत्र 'यतो वे'त्यादि वाक्ये प्रकृतब्रह्मानुवादेन प्रसिद्धकारणाभेदविधानेन जगत्कारणं ब्रह्मेति ब्रह्मनिर्धारणवत् प्रसिद्धकारणवाच्याभेदविधानेन देवतानिर्धारणं क्रियते। आकाशस्यान्यत्रादिप्रयोगेऽपि योगरूढिस्वारस्यं सुप्रसिद्धम्। योगस्वारस्यमपि त्रिमूर्तिषु भगवत एव रक्षणाधिकारात्। विष्णुर्मन्वादयः काल इति रक्षणमात्रस्य भगवत्कार्यत्वस्मरणाच्च। न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिमिति च वैदिकानां

---

1 म.ना.उ.10.7

2 म.ना.उ.10.8

3 छा.उ.8.1

4 **अणोरणीयान् महतो महीयानात्मा** गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्।। (म.ना.उ.8.3)

5 चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति **महो देवो** मर्त्याँ आविवेश।। (म.ना.उ.10.1)

सुप्रसिद्धमेव। रक्षणेति धातूत्पन्नश्चायमकारः। 'पर' इत्यन्तेनानूद्य तस्मिन् प्रसिद्धं महेश्वराभेदविधानं किं न स्यात्। तदर्थस्याप्रकृतत्वान्न स्यात्। न हि प्रकृतानुवादसंभवे दूरभावसंयुक्तम्। प्रसिद्धाभेदविधाने यत्पदान्वितपदोपस्थापिताभेदविधानस्वारस्याच्च यथा 'यतो वे'त्यादिना। ननूपक्रमे [1]'**महिमानमीश**'मिति पदं श्रूयते। किं तेन रुद्रोऽभियते उतान्यः। आद्ये उपक्रम एव देवतानिर्धारणसिद्धेर्न पुनर्निर्धारणापेक्षा। द्वितीये कथमस्वारस्यपरिहार इति उच्यते। 'ईश' शब्दस्य सर्वेश्वरे स्वारस्यमिह तेन तदभिधानञ्चावयोः संप्रतिपन्नम्। अतो नेशशब्दस्वारस्यबलाद्देवतानिर्धारणसंभवः। नापि [2]'**यो देवानां प्रथम**'मिति मन्त्रेण अस्य प्रकरणप्रतिपाद्यपरतत्वस्तुत्यभ्यर्थनात्मकस्य मन्त्रस्य प्राकरणिकप्रधानार्थनिर्धारणासामर्थ्यात्। वस्तुतस्तु 'सारथिं कृत्वा योऽस्मि हरेस्मृता' इत्युक्तरीत्यास्य मन्त्रस्य भगवत्स्मृत्यभ्यर्थनात्मकतया अनेन प्रधानेन मन्त्रेण भगवन्निर्धारणसिद्धिः। यद्यपि [3]'**तेनेदं पूर्ण**'मित्येव देवता निर्धारिता, तथापि पुरुषशब्दस्य साधारण्यप्रसिद्धा मन्दप्रतिभानुजिघृक्षयेदं निर्धारणमिति मन्तव्यम्। प्रणवस्य तावद्वेदाद्यन्तयोरनूद्य ध्येयत्वं वैदिकानां सुप्रसिद्धम्।

[4]'**ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा।**

स्रवत्यनोंकृतम् पूर्वं परतस्तात्तु विशीर्यत' इति मनुस्मृतेः तदिदमाह - [5]'**यद्वेदादा**'विति 'तस्य प्रकृतिलीनस्ये'ति। 'अकारो वै सर्वा वागि'त्याद्यर्थवादनिर्देशमभिप्रेत्यात्र प्रकृतिशब्देनाकार उच्यते। 'मृद् घट' इतिवत् 'अकारो वै सर्वा वागि'ति उपादानोपादेयभावप्रतीतेर्लयोऽपि तत्रैव वक्तुं योग्य इति लयस्थानत्वमुत्प्रेक्ष्य 'प्रकृतिलीनस्य' इत्यभेदोपचारेणोच्यते परः प्रधानः। अर्थप्रतिपाद्यर्थो हि शब्दः गावो वा

---

1 म.ना.उ.8.3

2 **यो देवानां प्रथमं** पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः।
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्ति।। (म.ना.उ.10.3)

3 यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोस्ति कश्चित्।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः **तेनेदं पूर्णं** पुरुषेण सर्वम्।। (म.ना.उ.10.4)

4 म.स्मृ.2.74

5 **यो वेदादौ** स्वरः प्रोक्तः वेदान्ते च प्रतिष्ठितः।
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः।। (म.ना.उ.10.8)

एतत्सत्रमासत इत्यर्थवादानुसारात् गावामयनमिति व्यपदेशवदिहाप्यर्थवादानुसारेण प्रकृतिव्यपदेशो युक्त एव। यद्यपि भागवते [1]**'समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः। हृदयाकाशादभून्नाद'** इति नादरूपार्थमात्रम् प्रकृत्य[2] **'ततो हि त्रिवृदोङ्गार'** इति तस्याः प्रकृतित्वं कण्ठरवेणावगतम्। तथापि तत् प्रणवं प्रत्येव, न तु स्वरं प्रति। प्रणवश्च समकारः तु न स्वरमात्रम्। अतो व्यञ्जनान्तसमुदायं प्रत्येव नादस्योपादानत्वान्न तस्य स्वरोपादानत्वम्। 'अकारो वै सर्वा वागि'ति तु सर्ववर्णोपादानत्वावगमात् स्वरं प्रत्यप्युपादानमेवाकार इति श्रुतिमर्यादानुरोधात् **'अकारस्य स्वरानन्यान् हलश्चापि ससर्ज हे'**ति वाराहवचनाच्चेदित्थं प्रकृतिपदं व्याख्यातम्। अनुशासनानुरोधात् प्रकृतिपदं स्थानिपरमित्यपि वदन्ति। अकारोकारयोरेकादेशौकारस्थानित्वावधारणार्थस्योकारस्याकारोपसर्जनत्वेनार्थबलात् स्थानिरूपमापन्नस्येत्युपचर्यते। तत्र प्रकृतिपदेन प्राधान्यादकारस्यैव वा प्रकृतित्वाविशेषादकारोकारयोरेकादेशाकारस्थानित्वावधारणार्थस्योकारयोर्वा ग्रहणम्। समुदायस्य सावधारणार्थपरतया भगवानेव समुदायप्रधानः। प्रकरणानुगुणञ्च भगवत्परत्वम्। अम्भसीति पूर्वत्र उत्तरत्र [3]**'ऋतं सत्यं'** इति नारायणानुवाके च भगवत एव प्रकृतत्वात् अयं चानुवाको भगवत्परः। उत्तरतापनीये [4]**'अणोरणीयांसं इममात्मान-मोंकारं नो व्याचक्ष्वे'**ति नृसिंहे प्रयोगादात्मवाचकत्वादभेदोपचारः प्रणवेऽयञ्चानुवाकः शङ्कलिखितेन भगवत्परतयोपबृंहितः।

[5]**'अशब्दमस्पर्शमरसमरूपं गन्धवर्जितम्।'**

---

1 **समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः।**
हृदयाकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते।।(भा.पु.12.6.37)

2 **यदुपासनया ब्रह्मन् योगिनो मलमात्मनः।**
द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यान्त्यपुनर्भवम्।। (भा.पु.12.6.38)
ततोऽभत् त्रिवृदोङ्गारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट्।
यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः।। (भा.पु.12.6.39)

3 म.ना.उ.8.5

4 देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन् **अणोरणीयांसमिममात्मानमोंकारं नो व्याचक्ष्वेति** तथेत्योमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोंकार एव यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङ्गार एव। (नृ.उ.ता.उ.1)

5 इदन्तु परमं गुह्यमेतदक्षरमुत्तमम्।

[1]‘**निर्दुःखमसुखं शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम्।**’
[2]‘**अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः।**
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्।।’
‘**एष देवस्तु मर्त्यानां पदैरिव विधीयते**’
[3]‘**एष वै पुरुषो विष्णुर्व्यक्तोऽव्यक्तः सनातन**’ इति।

इदं चोपबृंहितं पाद्मे -

[4]‘**यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः।**
परः प्रकृतिलीनस्य यः परस्स महेश्वरः।।’
[5]‘**योऽसावकारो वाच्यो विष्णुर्नारायणो हरिः।**
स एव पुरुषो नित्यः परमात्मा महेश्वरः।।’
[6]‘**तस्यांशभूतमैश्वर्यं यस्मिन् कस्मिन् हि वर्तते।**
तस्मिन्नीश्वरशब्दादिः प्रोच्यते मुनिभिस्तथा।
निरुपाधीश्वरत्वं तु वासुदेवे प्रतिष्ठितम्।’
[7]‘**आत्मेश्वर इति प्रोक्तो वेदवादैस्सनातनैः।**

अशब्दमस्पर्शरसमरूपं गन्धवर्जितम्।। (शं.स्मृ.7.29)

1 **निर्दुःखमसुखं शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम्**।
अजं निरञ्जनं शान्तमव्यक्तं ध्रुवमच्युतम्।। (शं.स्मृ.7.30)

2 अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मास्य जन्तोः निहिता गुहायाम्।
तेजोमयं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः।। (शं.स्मृ.7.19)

3 **एष वै पुरुषो विष्णुर्व्यक्ताव्यक्तः सनातनः**।
एष धाता विधाता च पुराणो निष्कलः शिवः।। (शं.स्मृ.7.21)

4 पा.पु.226.70

5 **योऽसावकारो वै विष्णुः योऽसौ नारायणो हरिः**।
स एव पुरुषो नित्यः परमात्मा महेश्वरः।। (पा.पु.226.71)

6 **यस्मादुद्भूतमैश्वर्यं** यस्मिन् कस्मिंश्च वर्तते। तस्मिन्नीश्वरशब्दोऽपि प्रोच्यते मुनिभिस्तथा।
निरुपाधीश्वरत्वं हि वासुदेवे प्रतिष्ठितम्।। (पा.पु.226.72)

7 पा.पु.226.73-75

तस्मान्महेश्वरत्वं तु वासुदेवे प्रतिष्ठितम्।।
असौ त्रिपाद्विभूतेस्तु लीलया अपि चेश्वरः।
बिभ्रति द्वयमैश्वर्यं तस्यैव सकलात्मनः।।
श्रीभूनीलापतिर्योऽसावीश्वरस्समुदाहृतः।
तस्मात्सर्वेश्वरत्वं तु वासुदेवे प्रतिष्ठित'मित्यादि।

यदाह कश्चित्प्रणववेदान्तप्रतिपाद्यं यद्ब्रह्म तस्य प्रकृतावविद्यायां प्रतिबिम्बितस्य प्रकृति-विशिष्टस्य भोक्तुः प्रधानः तदुभयनियन्तृत्वादिति तन्न। उपाधिमाहात्म्यात् भेदारोपेऽपि नियमनासंभवात् स्वाभाविकाभेदान्निर्विशेषस्य च कथं नियमनम्। तदभावे च कथं महेश्वरत्वम्। निर्विशेषादन्यदेव किंचित् बिम्बस्थानीयं सविशेषमिति दुर्वचनम्। तस्यैव प्रतिबिम्बितत्वे प्रतिबिम्बस्यापि सार्वज्ञ्यनियन्तृत्वादिप्रसङ्गात्। चिन्मात्रस्य प्रतिबिम्बितत्वे तस्यैव बिम्बत्वान्न बिम्बस्थानीयं सविशेषम् किंचित् सिध्यति। विस्तरस्तु '**अद्वैतविद्याविजये**' द्रष्टव्यः। किंचैवं प्रणववेदप्रतिपाद्यस्यैव महेश्वरत्वोपदेशसंभवे प्रकृतिलीनस्येति वक्रमार्गेणोपदेशस्य न किञ्चित् प्रयोजनं पश्यामः। प्रणवसंकीर्तनमपि ब्रह्मोपस्थापनमन्त्रार्थत्वान्नातीव सप्रयोजनम्। यच्चार्थान्तरमुन्नीतम् 'अग्निमीळे पुरोहितम्' 'योनिस्समुद्रो बन्धुः' 'समानं पर'मित्यत्रोपान्त्यः ततः परम् स्वराभावेन तस्यैवान्त्य-स्वरत्वात् 'तस्य प्रकृतिलीनस्य' प्रकृतिर्विष्णुः 'वासुदेवः परा प्रकृति'रिति श्रुतेः, तस्मिन् लीनस्य वाच्यवाचकभेदेनाभेदं प्राप्तस्य तस्य 'यः परो' वेदाद्यन्तावगमिताभ्यर्हितभावस्य प्रकृतिरूपस्य विष्णोः 'यः परः' प्रधानभूतः परमात्मा स 'महेश्वरः' स महानीश्वर इति। अथवा अस्य मन्त्रस्य यजुर्वेदपठितत्वात् वेदो यजुर्वेदस्तस्यादौ पठितः स्वर इकार 'इषेत्वे'ति स एव तदन्तेऽपि प्रतिष्ठितः एव पश्यतीति, तस्य प्रकृतिर्लक्ष्मीः। 'तत्र श्रीरभवद्देवी'त्युपक्रम्य मूलप्रकृतिरव्ययेति कौर्मे प्रयोगात्। तस्यां वाच्यवाचकभावेन लग्नस्य ईकारस्य लक्ष्मीनामत्वाद्देव्यावस्थां प्राप्तस्येति यावत्। तस्य यः परः पञ्चमीविषये षष्ठी। तस्माद्यः पर उत्तरो वर्ण उकारस्स महेश्वरस्तद्वाच्यश्शिवस्सर्वेश्वर इति। तत्र नाद्यः स्वरस्यान्तप्रतिष्ठितत्वाभावात्। समानं परमित्यत्र मकार एव ह्यन्त-प्रतिष्ठितः। अक्ष्यन्तत्वेपि वेदान्तत्वासिद्धेः। न ह्यत्र अचोऽन्त्यादिवत् सजातीयनिर्देशः कृतः। तस्य प्रकृतिलीनस्येत्यत्र प्रकृतिरित्यर्थ एव। अर्थार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य तस्माद-

कारार्थस्यैव महेश्वरता सिध्यतीति किमनिष्टम्। 'वासुदेवः परा प्रकृति'रिति च वासुदेवस्य प्रकृतिशब्दवाच्यत्वं न विधीयते, किंतूपादानत्वम्। अन्यथा परशब्दवैय्यर्थ्यात्। उपादानत्वे च परशब्दः प्रकर्षपरः। प्रकर्षश्च स्वेच्छाधीनपरिमाणावत्वं स्वरूपास्पर्शश्च न द्वितीयः, लक्ष्मीवाचकस्येकारस्य वेदाद्यन्तयोः प्रतिष्ठिततत्वासिद्धेः।।

इति ब्रह्मविद्याविजये
देवतान्तरस्य दहरविद्यावेद्यत्वभङ्गः ।।

अत्रोदाहृतानामनुदाहृतानां चोपनिषदां स्वारसिकपदवाक्ययोजनानुगुणं तात्पर्यरहस्यं मदीय '**उपनिषन्मङ्गलदीपिकायां**' द्रष्टव्यम्।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य-
पादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन
तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचिते
वेदान्तविजये
ब्रह्मविद्याविजयः

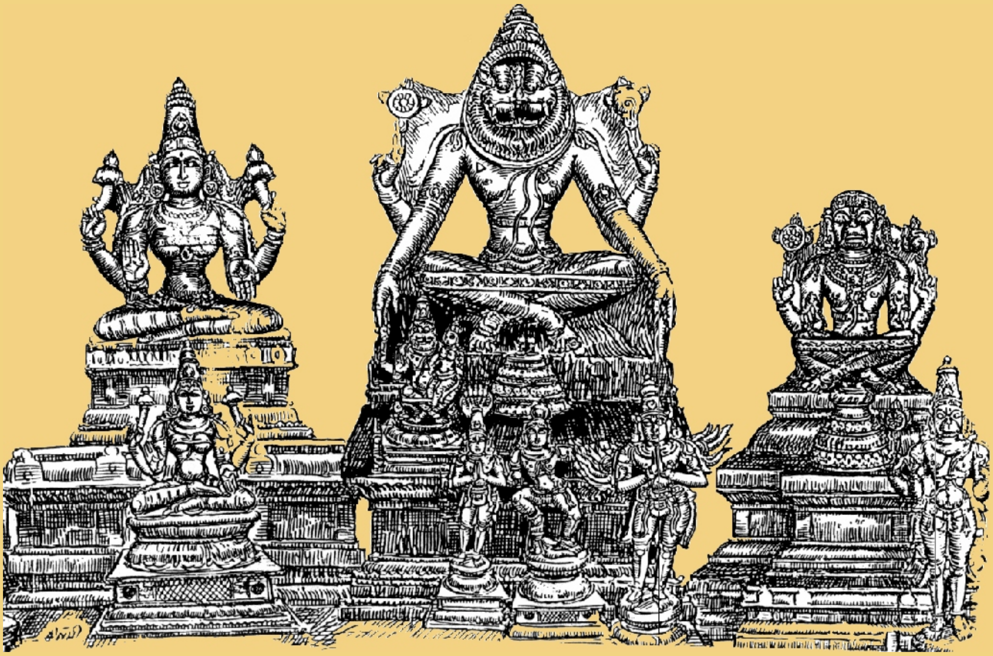
द्वितीयः

।। ब्रह्मविद्याविजयः समाप्तः ।।

ब्रह्मविद्याविजये उपयुक्तमुख्यग्रन्थाः

अगस्त्यसंहिता	Jain Press, Lucknow, April
अष्टाध्यायीसूत्रपाठः	Sarada Publishing House, Delhi.
ईशावास्योपनिषत्	Academy of Sanskrit Research, (ASR), Melukote, 1991
उपनिषत्संग्रहः	Motilal Banarsidass, Chennai, 1970, 2006
ऐतरेयोपनिषत्	Academy of Sanskrit Research, Melukote, 1997.
केनोपनिषत्	ASR, Melukote, 1986
छान्दोग्योपनिषत् (१-२)	ASR, Melukote, 2009
तैत्तरीयोपनिषत्	ASR, Melukote, 2005.
नारसिंहपुराणम्	Eastern book Leniem, Delhi
ब्रह्माण्डपुराणम्	Krishnadas Academy, Varanasi, 2000
बृहदारण्यकोपनिषत् (१-२)	ASR, Melukote, 1995
भगवद्गीता	Gita Press, Gorakhpur, 2000
भागवतमहापुराणम् - I - IV	Nag Publishers, Delhi, 2004-2007
माण्डूक्योपनिषत्	ASR, Melukote, 2005
मात्स्यपुराणम्	Chowkhamba Vidyabhavan, Varanasi, 2002
मार्कण्डेयपुराणम्	Nag Publishers, Delhi, 1983,1989
मुण्डकोपनिषत्	ASR, Melukote, 2005
मनुस्मृतिः	ASR, Melukote, 2006
महाभारतम् - XV	Gita Press, Gorakhpur.
वराहपुराणम्	Lachhmandas, Delhi, 1984.
वामनपुराणम्	Nag Publishers, Delhi, 1985
विजयोल्लासः	Rashtriya Samskrit Vidyapeetha, Tirupati
विशिष्टाद्वैतकोशः (१८)	ASR, Melukote,
विष्णुपुराणम्	Gita Press, Gorakhpur, 1990.
विष्णुस्मृतिः	Chowkhamba Vidyabhavan, Varanasi, 1962
श्रीभाष्यम् (I – IV)	ASR, Melukote, 1985
हरिवंशपुराणम् I - II	Nag Publishers, Delhi, 1998

A Concordance to the Principal Upanishads and Bhagavadgita, G.A. Jacob, Motilal Banarasidass, Delhi, 1999

Dr. K.K.C.S. Badhri Narayanan hails from a learned brahmana family of TenkalaiVaisnavite from Cholasimhapuram who were traditionally invested with responsibility of sampradaya care and promotion [for being the family member in lineage of the renowned Dasarathi (Mudaliyandan): the nephew of Sri Ramanuja right from the time of Sri Ramanuja.He was previleged to have his training in Sanskrit and thus acquired Vyakarana Sironami and Shiksha Shastri (B.Ed) as well as M.A., M.Phil and Ph.D.

In the recent ten years of time, Dr. Badhri Narayanan has received training under his elder brother Dr. K.K.C. Lakshmi Narasimhan, in the field of documenting rare manuscripts (both paper and palm-leaf) and is associated with his brother pertaining to the ones authored by Candamarutam Mahacarya (Doddacarya). This has resulted in such a way Dr. Badhri Naryanan had undertaken the critical edition of Brahmavidyavijaya, one of the works of Candamarutam Mahacarya, for the degree of Vidyavaridhi (Ph, D), which is now presented in a book form. Currently Dr. Badhri Narayanan is working with his brother in the editing of the other treatises of Candamarutam Mahacarya, with a telescoping plan to publish them at the earliest.

दाशरथिः

रामानुज दिवाकरः

कूरेशः